

**BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK
MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Muhammet Ali YILMAZ

Kütahya-2020

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK
MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ**

Danışman:
Doç. Dr. Hayrettin ÖZLER

Hazırlayan:
Muhammet Ali YILMAZ

Kütahya - 2020

Kabul ve Onay

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından

Kamu Yönetimi.....Anabilim/Anasanat Dalında YÜKSEK
LİSANS TEZİ ÇALIŞMA RAPORU olarak kabul edilmiştir.

Başkan... Doç. Dr. Hayrettin ÖZLER...

(İmza)

Akademik Unvan , Adı-Soyadı

Üye... Dr. Öğr. Üyesi Eray ACAR...

(İmza)

Akademik Unvan , Adı-Soyadı

Üye... Prof. Dr. Sezgin AĞIKALIN...

(İmza)

Akademik Unvan , Adı-Soyadı

Üye.....

(İmza)

Akademik Unvan , Adı-Soyadı

Üye.....

(İmza)

Akademik Unvan , Adı-Soyadı

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Prof. Dr. Şahmurat ARIK

Enstitü Müdürü

Bilimsel Etik Bildirimi

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Bir Toplumsal Hareket Olarak Milli Görüş Hareketi” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

04/02/2020

Muhammet Ali YILMAZ

Özgeçmiş

1980 yılında Üsküdar'da doğdu. İlköğrenimini Aydın Karacasu Atatürk İlkokulu'nda, orta ve lise öğrenimini Karacasu Lisesi'nde tamamladı. 1999 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi bölümünde başladığı lisans eğitimini 2003 yılında tamamlayıp mezun oldu. 2017 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2018-2019 eğitim ve öğretim döneminde Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi'nde başladığı Hukuk Fakültesi lisans programına halen devam etmektedir. Etimesgut İlçe Sağlık Müdürlüğünde Şube Müdürü olarak görev yapmaktadır.

ÖZET

BİR TOPLUMSAL HAREKET OLARAK MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

YILMAZ, Muhammet Ali

Yüksek Lisans Tezi, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hayrettin ÖZLER

Ocak, 2020, 138 sayfa

Bu çalışmada, toplumsal hareketler literatürü açısından ele alınan Milli Görüş Hareketi'nin konumu incelenmiştir. Bu bağlamda, çalışmada odaklanılan sorular şu şekilde ifade edilebilir: Milli Görüş Hareketi, toplumsal hareket olarak kabul edilebilir mi? Kabul edilebiliyor ise hangi gerekçeler Milli Görüş Hareketi'ni toplumsal hareket haline getirmiştir? Milli Görüş Hareketi siyasal ve sosyal hayata ilişkin ne ölçüde katkı sağlamıştır? Milli Görüş Hareketi'nin toplumsal hareket olarak ifade edilip edilemediği, hareketin toplumsal hareket tipolojileriyle arasındaki temel benzerlikler, kendi tarihsel ve toplumsal şartları içerisinde ele alınmıştır.

Bir kavram olarak ilk kez Saint Simon tarafından kullanılan ve bilimsel olarak ilk defa Lorenz von Stein tarafından tartışılan toplumsal hareketler dört farklı dönem halinde incelenmiştir. Kavramın tanımlanması ve açıklanmasına ilişkin sekiz kuram ele alınmıştır. Araştırma boyunca nitel, tarihsel ve betimsel metot tercih edilmiştir. Bu bağlamda elde edilen bulgular ikincil verilere dayanmaktadır. Neticede bu araştırmada Milli Görüş Hareketi'nin, birçok açıdan eski hareket tipolojilerine benzediği, bunun yanında muhafazakâr bir kimliği oluşturma hedefi yönüyle de yeni toplumsal hareket tipolojisine benzediği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hareketler, Milli Görüş Hareketi, Necmettin Erbakan, Adil Düzen, Milli ve Manevi Kalkınma.

ABSTRACT**NATIONAL VISION MOVEMENT AS A SOCIAL MOVEMENT****YILMAZ, Muhammet Ali****Master Thesis, Department of Public Administration****Supervisor: Assoc. Dr. Hayrettin ÖZLER****January, 2020, 138 pages**

In this study, the position of the National Vision Movement taken from the section on mass movements literature was examined. In this context, the questions focused on the study may be expressed as: Can the National Vision Movement be considered a social movement? If it is acceptable, what reasons make the National Vision Movement a social movement? To what extent has the National Vision movement contributed to political and social life? The main similarities between the movement and the typologies of the social movement, whether or not the movement of national opinion can be expressed as a social movement, are discussed within its own historical and social conditions.

Social movements, first used as a concept by Saint Simon and first scientifically discussed by Lorenz von Stein, have been studied in four different periods. Eight theories about the definition and explanation of the concept have been discussed. Qualitative, historical and descriptive methods were preferred throughout the research. The findings in this context are based on secondary data. As a result of this research, the National Vision Movement is similar to the old movement typologies in many ways, as well as the new social movement typology with the aim of creating a conservative identity.

Keywords: Social Movements, National Vision Movement, Necmettin Erbakan, Fail Order, National and Spiritual Development.

Önsöz

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Tez konumun belirlenmesinde ayrıca çalışmamın her aşamasında bana yol gösteren değerli danışmanım Doç. Dr. Hayrettin ÖZLER'e, değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Eray ACAR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmalarım esnasında her zaman yanımda olan, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen eşim Filiz YILMAZ ve oğlum Taha Burak YILMAZ'a sabır, anlayış ve hoşgörülerinden dolayı, annem Şahistan YILMAZ'a benim için eksik etmediği duaları için sonsuz teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAREKETLERLERİN EPİSTEMOLOJİSİ, ARKA PLANI VE KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. TOPLUMSAL HAREKETLERİN EPİSTEMOLOJİSİ VE ARKA PLANI..6	
1.1.1. Bir Olgunun Kavramsallaştırılması: Toplumsal Hareket	7
1.1.2. Toplumsal Hareketlerin Arka Planı	12
1.2. TOPLUMSAL HAREKETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI..... 16	
1.3. TOPLUMSAL HAREKETLER NEDİR? NE DEĞİLDİR? 18	
1.3.1. Toplumsal Hareketler - Siyasi Partiler	19
1.3.2. Toplumsal Hareketler - Sivil Toplum Örgütleri.....	25
1.3.3. Toplumsal Hareketler - Devrimler.....	27
1.3.4. Toplumsal Hareketler - Toplumsal Eylemler.....	30
1.4. DÖNEMSEL BAZDA TOPLUMSAL HAREKETLER 31	
1.4.1. 1750 - 1848 Yılları Arası Toplumsal Hareketler	31
1.4.2. 1848 - 1917 Yılları Arası Toplumsal Hareketler	33
1.4.3. 1917 - 1968 Yılları Arası Toplumsal Hareketler	33
1.4.4. 1968 Yılı ve Sonrası Toplumsal Hareketler	34
1.5. TOPLUMSAL HAREKET BİÇİMLERİ..... 34	
1.5.1. Dönüştürücü Hareketler	34
1.5.2. Reformcu Hareketler	35
1.5.3. Kurtarıcı Hareketler.....	36
1.5.4. Değiştirici Hareketler	36
1.6. TOPLUMSAL HAREKETLERE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR 36	
1.6.1. Toplum ve Topluluk.....	37
1.6.1.1. Toplum	37
1.6.1.2. Topluluk	38

1.6.2. Toplumsal Değişme	39
1.6.3. Toplumsal Yapı	39
1.6.4. Toplumsal Örgüt	41
1.6.5. Toplumsal Eğilim	42
1.6.6. Toplumsal Grup	42
1.6.7. Toplumsal Kimlik	43
1.7. TOPLUMSAL HAREKETLERE ETKİ EDEN FAKTÖRLER.....	44
1.7.1. Siyasal İktidar	44
1.7.2. Siyasal Katılma	48
1.7.3. Demokrasi	49
1.7.4. Toplumsal Ağlar	52
1.7.5. Medya	52
1.8. TOPLUMSAL HAREKETLERİN TEMEL BİLEŞENLERİ	54
1.8.1. Kitle	54
1.8.2. İdeoloji	55
1.8.3. Lider ve Takip Edenler	57
1.8.4. Taktik ve Stratejiler	58
1.9. TOPLUMSAL HAREKETLERİN TEMEL KURAMLARI.....	58
1.9.1. Kalabalıklar Kuramı	59
1.9.2. Kitle Toplum Kuramı	60
1.9.3. Kolektif Davranış Kuramı	61
1.9.4. Göreceli Yoksunluk Kuramı	62
1.9.5. Rasyonel Tercih Kuramı	63
1.9.6. Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı	64
1.9.7. Politik Süreç Kuramı	66
1.9.8. Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı	67

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ, GENEL KARAKTERİ, YAPISI VE TEMEL ANLAYIŞLARI

2.1. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ	72
2.1.1. Hareketin Lideri Necmettin Erbakan'ın Hayatı	73
2.1.2. Erbakan'ın Fikirlerinin Oluşumuna Katkı Sağlayanlar	74
2.1.3. Erbakan'ın Siyasi Serüveni Öncesi Yaşanan Gelişmeler	75
2.1.3.1. Gümüş Motor Çalışmaları	75
2.1.3.2. İlk Yerli Otomobil: Devrim	78
2.1.3.3. Siyasete Isınma Turları: Odalar Birliği Serüveni	79
2.1.3.4. AP Kapılarının Kapatılması, Erbakan'ın Bağımsız Milletvekilliği	81

2.2. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NDE İKİ GÜN: DÜN VE BUGÜN 82

2.2.1. Milli Nizam Partisi (26 Ocak 1970 - 20 Mayıs 1971).....	82
2.2.2. Milli Selamet Partisi (11 Ekim 1972 - 16 Ekim 1981).....	84
2.2.3. Refah Partisi (19 Temmuz 1983 - 16 Ocak 1998).....	86
2.2.4. Fazilet Partisi (17 Aralık 1997 - 22 Haziran 2001).....	88
2.2.5. Saadet Partisi (20 Temmuz 2001 - ...).....	89

2.3. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NDEKİ SON DÖNEM BÖLÜNMELELER 90

2.3.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (14 Ağustos 2001 - ...).....	90
2.3.2. Halkın Sesi Partisi (1 Kasım 2010 - 19 Eylül 2012).....	91
2.3.3. Yeniden Refah Partisi (23 Kasım 2018 - ...).....	92

2.4. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN GENEL KARAKTERİ 92

2.5. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN TEMEL ANLAYIŞLARI..... 98

2.5.1. Dış Politika Anlayışı.....	99
2.5.2. Eğitim Anlayışı.....	100
2.5.3. Ekonomi Anlayışı.....	102
2.5.4. Kalkınma Anlayışı.....	103
2.5.5. Adalet Anlayışı.....	105

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAREKETLER PERSPEKTİFİNDEN MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ

3.1. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ 108

3.1.1. Toplumsal Hareket Biçimleri Açısından Milli Görüş Hareketi.....	108
3.1.2. Toplumsal Hareketlerin Temel Bileşenleri Açısından Milli Görüş Hareketi.....	109
3.1.3. Toplumsal Hareketlerin Temel Kuramları Açısından Milli Görüş Hareketi.....	110

SONUÇ..... 112

KAYNAKÇA..... 125

DİZİN 136

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1. MGH'nin Toplumsal Hareketler Bağlamında Değerlendirilmesi	111
---	-----

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
Ak Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
A.s.	Aleyhisselam
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
D-8	Developing Eight (Gelişen Sekiz Ülke)
DDY	Devlet Demir Yolları
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
FP	Fazilet Partisi
IGMG	Islamische Gemeinschaft Millî Görüş (İslam Toplumu Milli Görüş)
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGH	Milli Görüş Hareketi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MNP	Millet Nizam Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
RP	Refah Partisi
SODEP	Sosyal Demokrasi Partisi
SP	Saadet Partisi

TEZ METNİ

GİRİŞ

Belirlemiş oldukları amaçları kamuoyu gündemine taşıma isteğine sahip, az ya da çok organize olmayı başarmış bireylerin eylemlerini ifade eden toplumsal hareketler, genelde kurumsallaşmayı sağlamadan önce kendini belli eden hareketler olarak ifade edilmektedir. Siyasi mekanizmayı etkileyecek olan parti, dernek gibi siyasi aktörlerin sahip oldukları yapılanmaya kendilerinin sahip olmaması, toplumsal hareketlerin esas ortaya çıkış gerekçelerini oluşturmaktadır. İlk kez Saint Simon tarafından onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru kullanılan toplumsal hareket kavramının, toplumsal boyuta ulaşmış protesto hareketlerini açıklamak amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Öte yandan, kavramın bilimsel tartışılmasının ilk kez Lorenz von Stein'in bir çalışmasında gündeme geldiği, bu çalışmada von Stein, 1789 yılından 1850'li yıllara kadar görülen toplumsal hareketlerin meydana geliş gerekçelerinin üzerinde durmaktadır.

Yaşanılan tarihe mukabil yazılan tarihin biraz farklılık göstermektedir. Bu ekseninde toplumsal olaylar mihenk taşı kabul edildiğinde Martin'in de belirttiği gibi toplumsal hareketleri; 1750-1848 arası dönem, 1848-1917 arası dönem, 1917-1968 arası dönem ve 1968 ve sonrası dönem olarak dört dönem halinde sınıflandırma mümkündür. İnsanlık tarihine eş bir tarihin sahibi olan toplumsal hareketlerin içereceği hususlar göz ardı edilmemelidir. Bu gerekçeyle, toplumsal hareketlere ilişkin tarihin ele alınmasında bu husus göz önüne alınmıştır. Her ne kadar toplumlarda meydana gelen çatışmaların ya da direnişlerin tarihi daha eski zamanlara kadar götürülse de toplumsal hareketlerin tarihçesinde toplumsal hareketlerin 1750 yılından başlatıldığı görülmektedir. Tarihin öncesinde ortaya çıkan başkaldırıları incelendiğinde bunların bir isyan, bir ayaklanma ya da bir kaçış biçiminde gerçekleştiği ifade edilmektedir.

Günümüzde gerek sayısında gerekse çeşitliliğinde ciddi artışlar meydana gelen toplumsal hareketlere dair birçok sınıflandırma yapılagelmiştir. David Aberle toplumsal hareketleri reformcu hareketler, kurtarıcı hareketler, dönüştürücü hareketler, değiştirici hareketler şeklinde dörde ayırmıştır. Reformcu hareketler ve kurtarıcı hareketler toplumu değiştirmeyi amaçlarken, dönüştürücü hareketler ve değiştirici hareketler birey birey ferdi davranışları değiştirmeyi amaçlamaktadırlar. İnsanlık tarihi incelendiğinde kurulu düzene karşı birçok çıkışmanın gerçekleştiği görülecektir. Yaşanan değişim ve dönüşümlerin tetikleyicilerinin başında toplumsal hareketler gelmektedir. Toplumsal

hayattaki değişimler bir şekilde toplumun diğer dinamiklerini de etkilemiştir. Öte yandan, onsekizinci yüzyılın son çeyreği sonrası toplumsal hareketlere ilişkin literatüre zenginlik katan birçok kuram ortaya çıkmıştır.

Milli Görüş Hareketi çoğu kez siyasi bir hareket olarak ifade edilmişse de, siyasi bir hareket olmasının yanı sıra ekonomik, dini ve toplumsal bir hareket olarak da ifade edilebilmektedir esasen. Önce ahlak ve maneviyat söylemiyle yeni bir eğitim modeli, adil ekonomik düzen, maddi ve manevi kalkınma ve ağır sanayi söylemleriyle yeni bir ekonomi modeli, yaşanabilir bir Türkiye, yeniden büyük Türkiye söylemleriyle yeni bir Türkiye modeli, yeni bir dünya söylemiyle yeni bir dünyanın kurulması gerektiği düşüncesiyle kendine özgü model ve söylemler geliştirmiştir. Dönüştürücü hareketler ve reformcu hareketlere daha yakın olduğunu ifade edebileceğimiz Milli Görüş Hareketi'nin, bir toplumsal hareketin sahip olması gereken kitle, ideoloji, lider-takip edenler, taktik-stratejiler gibi temel bileşenlere de sahip olduğu söylenilebilir.

Birinci bölümde; toplumsal hareketlere ilişkin yapılan tanımlamalar, toplumsal hareketlerin arka planı ve ortaya çıkışı, toplumsal hareketlerin anlaşılabilmesi amacıyla siyasi parti, sivil toplum örgütü, toplumsal eylem ve devrim gibi kavramlarla toplumsal hareketler arasındaki benzer ve farklı yanlar incelenmiştir. Dönemsel olarak incelenen toplumsal hareketlerin dört farklı biçimi ele alınmıştır. Akabinde toplumsal hareketlere etki eden faktörler, siyasal iktidar, siyasal katılma, demokrasi, toplumsal ağlar ve medya kavramları değerlendirilmiş, konuya ilişkin hâkimiyetin sağlanması bağlamında toplum ve topluluk, toplumsal eğilim, toplumsal grup, toplumsal örgüt, toplumsal kimlik, toplumsal yapı, toplumsal değişme, kamuoyu kavramlarına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bölümün devamında toplumsal hareketlere ilişkin kuramlar ele alınmıştır.

İkinci bölümde; Necmettin Erbakan'ın hayatı, fikri zeminine katkı sunanlar, Gümüş Motor çalışmaları, Devrim otomobiline ilişkin yapılan çalışmalar, Odalar Birliği serüveni, bağımsız milletvekili seçilmesi konuları ele alınmıştır. Sonrasında Türk siyasi hayatında bugün itibariyle yarım asırlık bir geçmişı olan Milli Görüş Hareketi'nin siyasi yapısı incelenmiştir. Hareketin siyasi ideolojik altyapılarını meydana getiren Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi'nin temel söylemleri, seçimlerde elde edilen oy oranları, yerel yönetimlerde ve merkezi hükümette bulunan dönemlerdeki icraatları, muhalefette bulunan dönemlerdeki

söylem ve düşünceleri üzerinde durulmuştur. Özellikle son çeyrek yüzyılda hareketin yaşadığı bölünmeler ele alınarak hareketin genel karakteri ortaya konulmaya çalışılmış, akabinde Milli Görüş Hareketi'nin dış politika, eğitim, ekonomi, kalkınma ve adalet anlayışlarının üzerinde durularak bu anlayışlar çerçevesinde icraatları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde; Milli Görüş Hareketi'nin hangi yönlerden dolayı toplumsal hareket olarak da analiz edilebileceği, teorik ve kavramsal çerçevede hangi toplumsal hareket kuramlarıyla açıklanabileceği, hangi toplumsal hareket biçimlerine daha yakın olduğu, Milli Görüş Hareketi'nin bir toplumsal hareket olarak temel bileşenlerinin neler olduğunun cevapları aranmaya çabalanmıştır.

Sonuç bölümünde; Milli Görüş Hareketi'nin toplumsal hareketler bağlamında kimliği irdelenerek araştırmada varılan sonuçlara yer verilmiştir.

1969 seçimleri sonucu Prof.Dr. Necmettin Erbakan'ın Konya ilinden bağımsız milletvekili seçilmesiyle başlayan ve 1970 yılında Milli Nizam Partisinin Erbakan ve arkadaşları tarafından kurulmasıyla kurumsallaşmaya başlayarak Türk siyasi arenasına giriş yapan Milli Görüş Hareketi'nin toplumsal hareketler bağlamında nasıl ifade edildiği, hangi gerekçelerin, Milli Görüş Hareketi'ni toplumsal bir hareket haline getirdiği, toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilebiliyorsa Milli Görüş Hareketi siyasal ve sosyal hayata ilişkin ne ölçüde katkı sağladığı sorunsallaştırılacaktır.

Araştırmanın amacı, Milli Görüş Hareketi'ni toplumsal hareketler bağlamında ele alarak hareketin pozisyonunu ortaya koymaktır. Hareketin ortaya çıkışı, ideolojisi, temel argümanları, Türk siyasal hayatına yönelik hedeflerinin incelenmesi, dönemin siyasal gelişmeleri çerçevesinde hareketin siyasal tarihinin aktarılması, elde edilen bilgilerin ortaya konulması da çalışmanın ikincil amacını oluşturmuştur.

Bu araştırma, Prof.Dr. Necmettin Erbakan'ın liderliğinde kurulan Milli Görüş Hareketi'nin toplumsal hareketler bağlamında kimliğinin incelemesinin konu edinildiği niteliksel, tarihsel ve betimleyici bir araştırmadır. Araştırma başlangıcında, konuya ilişkin literatür taraması yapılarak ağırlıklı olarak yerli olmak üzere birçok kitap ve dergiden istifade edilmiştir. Ayrıca üniversiteler tarafından yayınlanan makalelerden ve bazı internet sitelerinden yararlanılmıştır. Devamında Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın ana sayfasından ulaşılan Ulusal Tez Merkezi'nde basit tarama seçeneği seçilip farklı aramalar yapılarak 'toplumsal hareket', 'sosyal hareket, 'toplum',

'topluluk', 'toplumsal grup', 'toplumsal eğilim', toplumsal eylem', 'sivil toplum', 'devrim', 'Devrim otomobili', 'demokrasi', 'lider', 'siyasi parti', 'Milli Görüş', 'Erbakan' gibi birçok anahtar kelimenin yer aldığı yüksek lisans ve doktora tezlerine ulaşılmıştır. Milli Görüş Hareketi'nin siyasi partilerinin seçim beyannameleri ve parti programlarıyla bazı bilimsel niteliği olmayan metinlerden faydalanılmıştır. Araştırmada tümüyle ikincil verilerden yararlanılmıştır.

Milli Görüş Hareketi'nin, yarım asra ulaşan geçmişi incelendiğinde, geniş bir düşünsel sistem ortaya koyduğu, birbirinden farklı sahalarda birçok kurumsal yapı inşa ederek sadece ülkemizde değil bazı ülkelerde de benzer biçimde örgütlenmeye gittiği, bunu bir gelenek haline getirdiği görülmektedir. Milli Görüş Hareketi'nin bütün boyutlarıyla ele alınması konu bütünlüğünü bozacağı, zaman sınırlılığı açısından bunun da mümkün olmadığı düşünüldüğünden dolayı araştırmada kapsam, konu ve mekân bağlamında sınırlandırılmaya gidilmiştir. Araştırmada MGH salt toplumsal hareketler bağlamında incelenmiş olup mekânsal bağlamda Türkiye ile sınırlandırılan araştırmada zamansal bağlamda sınırlandırmaya gidilmemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL HAREKETLERİN EPİSTEMOLOJİSİ, ARKA PLANI VE KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. TOPLUMSAL HAREKETLERİN EPİSTEMOLOJİSİ VE ARKA PLANI

“Her başarı, sabır ile zamanı birleştirerek sağlanır.”

Honoré de Balzac

İnsanoğlunun toplumsal yaşama geçişinin akabinde, toplumlarda ortaya çıkan eşitsizlik, adaletsizlik durumlar karşısında direnişler sergilenirken, birçok isyan boy gösterir olmuş ve meydana gelen tüm bu olumsuzluklar sonucu da tepkiler konulmaya başlamıştır. Dışsallaştırılan o ilk başkaldırılarından itibaren günümüze kadar süregelen bu örgütlü hareketler, toplumlarda ekonomik ve sosyal değişmelere yol açtıkları kadar iktidarların yapılarında da değişime sebebiyet vermişlerdir. Toplumsal hareketler, bu değişimlerin gerçekleşmeye başladığı noktada kimi zaman işçi, kimi zaman kadın, kimi zaman da öğrenci gibi değişik grupların oluşturduğu oldukça geniş kapsamlı örgütler biçiminde oluşmaya başlamıştır. 1789 yılında gerçekleşen ve tüm dünyayı etkileyen Fransız Devrimi ile bu devrimden yaklaşık yarım asır sonra gerçekleşen Sanayi Devrimi neticesinde yaşanan ekonomik değişmelere paralel olarak işçi sınıfı ortaya çıkmıştır. İki büyük devrim sonrası gerçekleşen sosyoekonomik ve sosyopolitik değişimler, sınıf mücadelesinde yeni dönemin kapılarını aralamıştır.

Toplumsal hareketlerin bütünüyle egemen olması ondokuzuncu yüzyıla rastlamakla birlikte tabandan yukarıya olacak şekilde bir deprem benzeri etkide bulunmuştur. Şikâyetlerin ve yakınmaların, toplumsal tabakanın en alt kısımlarında uzun süreler devam etmesinin akabinde toplumsal faylanma olarak da ifade edilen durumun ortaya çıkmasıyla beraber kendisini toplumsal tabakanın üst kısmında belirmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu gerekçeyle toplumsal hareketler, buldukları toplumlarda değişimi sağlama adına süreklilik içerisinde davranış sergileyen belli insan topluluklarını ifade etmektedir (Aslan, 2016: 11). Marshall’a göre, toplumsal hareketler kavramı ilk defa onsekizinci yüzyılda Saint Simon tarafından kullanılmakla birlikte Simon, toplumsal hareket kavramını, önce Fransa’da daha sonra da diğer toplumlarda görülen toplumsal protesto hareketlerini ifade etmek amacıyla kullanmıştır (Marshall, 1999: 746). Toplumsal hareketlerin bilimsel nitelikte tartışılmasıyla ilk kez 1864 yılında ‘1789’dan Günümüze Fransız Sosyal Hareketinin Tarihi’ adlı eserinde Lorenz von Stein tarafından gündeme getirilmiştir (Tilly, 2008: 20). von Stein bu eserinde Fransız Devrimi’nin gerçekleştiği 1789 yılından 1850’ye kadarki dönemde meydana gelen

toplumsal hareketleri ele alarak hareketlerin ortaya çıkış nedenlerini kavramlaştırmaya çalışmıştır. Öte taraftan Tilly, toplumsal hareketlerin Amerika'da ve İngiltere'de ekonomik ve siyasi değişimler düzleminde ortaya çıktığını, köklü değişimlerin temel unsurlarının parlamenterleşme, savaş, sermayedarlaşma ve proleterleşme olduğunu dile getirmiştir (Tilly, 2008: 49). Sosyal bilimlerin gündemini ondokuzuncu yüzyılda meşgul etmeye başlayan, sosyal olguları tanımlama amacıyla kullanılan toplumsal hareketler, onsekizinci yüzyılın ortalarından itibaren tartışılmaya başlanılsa da literatürdeki yerini ondokuzuncu yüzyılda almıştır (Sarı, 2018: 430).

Bazen tutarsızlıklar karşısında meselenin çözümüne yönelik olarak, bazen de gerçekleşmesi arzu edilen ortamın sağlanmasına yönelik olarak bir araya gelen insanların örgütlenmelerinin neticesinde ortaya çıkan toplumsal hareketler bazen kendiliğinden de ortaya çıkabilmektedir. Tarih boyunca farklı toplumlarda doğan ve gelişme gösteren toplumsal hareketler her zaman örgütlenilerek yahut öncesinde bir çalışma yapılarak gerçekleşmeyebilir. Toplumsal hareketlerin bir kısmı örgütlenmeye gitmeksizin, öncesinde bir hazırlık yapılmaksızın ortaya çıkmıştır (Berberoğlu, 2014: 184). Heywood, toplumsal hareketlerin, destek gören bir toplumsal hedef için gerçekleşen planlı ve amaçlı bir davranışı ifade etmesi boyutuyla, aniden ve spontane bir şekilde gelişen kitlesel hareketlerden ayrıldığını dile getirmektedir (Heywood, 2015: 307). Oluşumu veya meselelerin çözümü için birtakım sebeplerin ortaya çıkması gerekmektedir. Kitleler bu şekilde motive olabilir ve eyleme geçebilirler.

1.1.1. Bir Olgunun Kavramsallaştırılması: Toplumsal Hareket

Hareket kavramı belli bir amaca yönelik birbiri ardınca yapılan ilerlemelerdir (<https://tdk.gov.tr>). Geniş kitleler halinde toplumu ilgilendiren konularda ortaya çıkan sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik davranışların sergilenmesi sonucunda hareketin toplumsal boyuta taşınması sağlanmaktadır. Aldemir'in ifadesiyle toplumsal sistemin işleyişi noktasında müşterek sıkıntıların, toplumsal sistemin iyileştirilmesine yönelik müşterek isteklerin gerçekleştirilmesi amacıyla bir araya gelen bireylerin gerçekleştirdiği küçük veya büyük çaplı eylem ya da mücadelelerdir toplumsal hareketler (Aldemir, 2010: 3). Toplumsal hareketler, müşterek meseleler çerçevesinde varlıklarını sürdürmektedir (Kurtbaş, 2017: 69). Gordon Marshall, toplumsal hareketleri kayda değer sayıda insanın, toplumun temel özelliklerini kısmen ya da tamamen

değiştirme yahut temel özellikleri değiştirme çabaları karşısında direnmek için örgütlü bir şekilde çaba sarf etmesi olarak görmektedir (Marshall, 1999: 746). Toplumsal hareketler, birbirlerini etkilemekle beraber çoğu kez bir reaksiyon olarak vücut bulmaktadırlar. Bununla birlikte toplumsal hareketler, toplumsal bir davranışın özelliği olarak görüldüğü kadar toplumsal değişimin şekli olarak görülür (Kurtbaş, 2017: 52). Nash, toplumsal hareketlerin genellikle ulusal bağlamda yer etmiş değişimleri hedeflediğini ifade etmektedir (Nash, 2016: 131), Toplumsal hareketler, doğaları gereği yahut toplumsal durumlar dolayısıyla statükocu ya da değişimci bir yol takip edebilirler (Kurtbaş, 2017: 64).

Manuel Castells toplumsal hareketleri, yenilik öneren ve toplumsal işbirliğini bir davranış grubuna dönüştürme başarısına dayanan oluşum grubu olarak değerlendirir (Işık, 2015: 14). Toplumsal hareket kavramının tanımına ilişkin bir katkı da Anthony Giddens'tan gelmiştir. Giddens, toplumsal hareketleri ortak çıkarı koruma veya ortak hedefe ulaşma yönünde girişilen toplu çabalar olarak niteler (Giddens, 2000: 540-541). Alain Touraine ise toplumsal hareketleri, kendisi aracılığıyla kültürel tropizmlerin, tarihsellik alanının toplumsal örgütlenme formatına dönüştürüldüğü çatışma davranışı olarak tanımlar (Touraine, 2016: 45). Toplumsal hareketlerin belirgin özelliği, gerek devlette gerek toplumda yapısal değişmeye kanalize olmasıdır (Kurtbaş, 2017: 66). Kişilerarası etkileşim üzerine inşa edilme mecburiyeti bulunan toplumsal hareketler, etkileşimin kalitesi ve devamlılığı nispetinde daha da etkin hale gelebilmektedir (Işık, 2015: 19-20).

Toplumsal hareketlerin, mevcut durumdan kaynaklanan hoşnutsuzluklar sebebiyle ortaya çıktığını ifade eden Herbert Blumer, toplumsal hareketleri mevcut sistem haricinde farklı bir sistem oluşturma isteğindeki bireylerin dayanışmayla meydana getirdiği ortak hareketler olarak tanımlamıştır (Coşkun, 2013: 66). Toplumsal hareketleri, mücadeleci siyaset olarak açıklayan Sidney Tarrow, mücadeleci siyaseti alelade insanların siyasal karar alma sistemleri üzerinde etkili olabilecek gruplarla dayanışma gösterip karar alıcılara karşı blok oluşturmaları olarak tanımlamıştır (Coşkun, 2013: 66). Marx ve Weber'in toplumsal ilişkiler ve toplumsal hayatla ilgili olarak geliştirdikleri fikirlerden etkilenen Touraine toplumsal hareketleri, birbirleriyle hâkimiyet ilişkileri ve çatışma ortamında gerçekleştirdiği etkinliklerin toplumsal kontrolü amacıyla mücadele veren aktörlerin hareketi olarak görür (Touraine, 2016: 39).

Zaman içinde toplumsal hareketlerin yapısında meydana gelen dönüşümlerin neticesinde toplumsal hareketlere ilişkin ortaya atılan iddialar ve yapılan tanımlamalar kaçınılmaz olarak değişim yaşamıştır. Doğal olarak aynı kavramın farklı dönemlerde birbirinden farklı birçok tanımı yapılmıştır. Bunların biri de toplumda değişim meydana getirme, istenilmeyen bir pratiğe karşı çıkararak bu yeniliği protesto etme, baskı karşısında bir direniş sergileme gayesiyle farklı şekillerde örgütlenerek bir araya gelen, ortak bir hedefi benimsemiş insan grubunun oluşturduğu hareketler olduğu yönündeki toplumsal hareket tanımıdır (Göker, 2014: 28).

Reformcu niteliğe sahip hareket biçimlerini kapsayan toplumsal hareketler Joachim Raschke tarafından süreklilik gösteren, farklı eylem biçimleriyle amaçlarının peşinde koşan, temelde toplumsal bir değişimi arzulayan veya değişime engel olmaya çalışan ve birbirleriyle bir dayanışma içerisinde bulunan harekete geçmiş bireylerden meydana gelen bir hareket olarak ifade edilmiştir (Kılıç, 2002: 95). Öte yandan, Jasper tarafından protestoların günümüzde en çok aldığı biçim olarak kabul gören toplumsal hareketler (Jasper, 2017: 10), toplumdaki mevcut sistemin işleyişiyle ilgili müşterek sıkıntılar ya da sistemin iyileştirilmesine yönelik ortak arzuların bir araya getirmiş olduğu bireyler tarafından gerçekleştirilen küçük ya da büyük çaplı eylemler olarak ifade edilmiştir (Sarı, 2018: 429). Bir diğer tanımlamadaysa toplumsal hareketler, toplumsal sistemin işleyişiyle ilgili ortak sıkıntıların ya da işleyişin iyileştirilmesine yönelik ortak arzuların bir araya getirdiği insanların gerçekleştirdiği küçük ya da büyük çaplı eylemler olarak ifade edilmiştir (Aldemir, 2010: 3).

Toplumsal hareketler, birbirleriyle bir dayanışma içerisinde ortak düşünceli ve duyguyu paylaşan, bir meseleyi çözme noktasında seferber olmak suretiyle sorunların kaynağı olarak belirledikleri aktörlere veya kurumlara yöneltilmiş birtakım protestolar düzenleyen, sürekliliğe sahip informel sosyal ağlardır (Bayhan, 2014: 26). Toplumsal hareketlerin bir başka tanımı James Jasper tarafından yapılmış olup Jasper toplumsal hareketleri, kapsamlı legal ve sosyal değişiklikleri, otoritelerin uygun gördüğü kurumsal kanalların haricinde teşvik etmeye ya da sekteye uğratmaya yönelik sürdürülen maksatlı girişimler olarak açıklamıştır (Jasper, 2017: 20). Hareketlerin sürekliliği, çoğu kez formel örgütler kurmaları noktasında imkan tanımış olsa da, bunlar informel sosyal ağlar vasıtasıyla da faaliyet göstermektedir (Jasper, 2017: 20-21). Marshall'a göre toplumsal hareketlerin bir kimliğe bürünebilmesinin bazı ön koşulların olması gerekir:

Bunlar; yapısal uygunluk, yapısal gerginlik, hızlandırıcı faktörler, katılımcıların eyleme seferber edilmesi ve toplumsal denetim işleminin kendisi (Yanık ve Öztürk, 2014: 48). Diğer taraftan, Tilly'nin toplumsal hareketlerle ilgili geliştirdiği savları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz (Tilly, 2008: 64-66):

- Toplumsal hareketler onsekizinci yüzyıldan günümüze kadar bir kişinin girişimiyle değil de birbirleriyle etkileşimli kampanyalar şeklinde gelişmiştir.
- Toplumsal hareketler, program, duruş ve kimlik olmak üzere üç tür iddiayı bir araya getirmektedir.
- Program, kimlik ve duruşa ilişkin iddiaların öne çıkışı toplumsal hareketler arasında, hareket içindeki iddia sahipleri arasında, hareketin aşamaları arasında çok büyük oranda değiştiği görülmektedir.
- Toplumsal hareketler, halk egemenliğini savunan hareketler olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Demokratikleşme arttıkça toplumsal hareketlerin oluşumu hızlanmaktadır.
- Yerelde, kökleşen kamu politikalarına kıyasen toplumsal hareketler ölçek, süreklilik, etkinlik yönünden siyasi girişimcilere bağlıdır.
- Toplumsal hareketler siyasi bir ortamda hâkimiyetini kurduktan sonra, model alma, işbirliği, iletişim gibi farklı ortamlarda benimsenmelerini kolaylaştırır.
- Toplumsal hareketlerin gerek yapıları, gerek personeli ve gerekse iddiaları, tarihsel olarak değişip evrimleşmektedir.
- İcat edilmiş bir kurum olarak nitelenen toplumsal hareketler ortadan kalkabileceği gibi oldukça farklı bir politika biçimine de dönüşebilir.

Kendi amaçlarını gerçekleştirme, hedeflerine ulaşabilme saikiyle kamuoyunda gündem oluşturma çabasıyla hareket eden, fertlerin organize olduğu kitlesel eylemleri ifade eden toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasının temel gerekçesi, özellikle karar alıcılar üzerinde etki oluşturabilecek bir oluşuma, bir güce tıpkı siyasi karar alıcılar gibi sahip olmamalarıdır (Advan, 2015: 1).

Toplumsal hareketler karar alma mekanizmalarına etki etme amaçlarının yanı sıra karar alma kudretini elinde bulunduran idareciler üzerinde bir baskı oluşturabilme gibi amaç da taşırlar. Toplumsal hareketler, toplumun değişimine yönelik bir inanç taşımakla birlikte bu inanç net bir şekilde ifade edilmektedir.

Her toplumsal hareketin kendine özgü bir direniş biçimi, düşünce örüntüsü bulunması gerekir ki hareket orijinal kalabilsin. İster hayat bulabilmesi isterse hayatta kalabilmesi noktasında başat faktör o toplumsal hareketin bir fikre sahip olmasıdır. Kendi bilincine, kendi düşüncesine dayanmayan, bilinçsel temellerini oluşturamamış, düşünsel bir hazırlık sürecini yaşamamış toplumsal hareketler yalnızca ödünç fikirlerle ve silahlarla, askeri ve siyasi bir zafer elde etse de, bu zafer o hareketin tarihi bir misyon üstlenmesine, bağımsızlaşmasına ve özgürleşmesine elvermeyecektir (Aktaş, 2011: 14). Birçok farklı şekilde tanımlanan toplumsal hareketlere ilişkin sistematik analizler, modern sosyal bilimlerin gelişme gösterdiği ondokuzuncu yüzyıldan itibaren yapılmaya başlamıştır. Toplumsal ve politik analizlerde sıradan insan, çok kısıtlı bir ilgi görür olmuş, toplumsal hareketler konulu çalışmalarda küçültücü bir biçimde söylenmeye devam edilmiştir (Çetinkaya, 2018: 27). Kitle toplumunun ortaya çıkışı, eğitimde örgün eğitim sisteminin benimsenmesiyle birlikte topluma ilişkin analizler sistematik bir şekilde yapılır olmuştur. Crossley tarafından yapılan sınıflandırmada toplumsal hareket örnekleri şöyle sıralanmıştır (Crossley, 2002: 1-2):

- Barış hareketleri
- Çevreci hareketler
- Dayanışma hareketleri
- Faşist hareketler
- Faşizm karşıtlığı hareketler
- Hayvan hakları hareketi
- İşçi hareketleri
- Irkçılık karşıtlığı hareketler
- Kadın hareketleri
- Kürtaj karşıtı hareketler veya kürtaj savunucusu hareketler
- Milliyetçi hareketler
- Psikiyatri karşıtlığı hareketler

1750'lerden itibaren Batı'daki geliştiği biçimiyle toplumsal hareketler, Tilly'e göre üç şeyin biresiminden oluşur (Tilly, 2008: 17): Hedef alınan otoritelere karşı ortak hak talep eden organize halk girişimi, çeşitli politik eylem türlerinin gerçekleştirilmesi, makul olma, birlik, sayı ve kendilerine ya da seçmenlerine bağlılık ilkelerini halk önünde uyumlu bir biçimde katılımcıların sergilemesi.

1.1.2. Toplumsal Hareketlerin Arka Planı

Toplumsal düzeye ulaşmış memnuniyetsizliklerin ya da ihtiyaçların farklı şekillerde dile getirilişi insanlık tarihine denk kabul edilmektedir. Dile getirilen unsurlar insanoğlunu, yaşamında birçok değişime sürüklemiştir. En başından itibaren birtakım direniş biçimleri, başkaldırıları, çatışma veya isyanlar bir şekilde toplumsal hayatta var olmuştur (Çetinkaya, 2018: 25). Bireylerin, kendilerini toplumsal hareketlerin vaat edici albenisinden alamama sebebi, belirsizliğin yıkıcılığının altında ezilmeleri olmakla birlikte bu, hareketlerin meydana gelmesinde majör etki göstermiştir (Kurtbaş, 2017: 173). Bir arada yaşamaya başlayan insanların karşı çıkışları, yönetenler arasında yaşanan sorunlardan kaynaklı olabileceği gibi yönetilenlerin memnun olmadıkları durumlar karşısında örgütlenmeleri ile tarihe ismini yazdıran olaylara dönüşmüş ve böylelikle toplumsal hareketler artık kadın, öğrenci, işçi gibi birtakım gruplardan oluşan daha geniş kapsamlı örgütler şeklinde meydana gelmiştir (Advan, 2015: 11). Örgütlenen toplumsal gruplar, ortaya çıkan meselelerin karşısında ortak hedefleri etrafında bir araya gelerek meseleleri engellemeye çabaladıkları gibi, bu meseleleri ters yüz etmeye yahut toplumsal değişimi hızlandırmaya da çabalamıştır. Nash'ın ifadesiyle, kendi toplumsal tabanlarının toplumsal koşullarını iyileştirme amacıyla örgütlenen toplumsal hareketler, yurttaşlık haklarını da genişletmeyi hedeflemiştir (Nash, 2016: 92).

Ondokuzuncu yüzyıl kapitalizmine bir tepki olarak doğan toplumsal hareketler, modern toplumun filizlenmeye başladığı ilk dönemlerde bilhassa sanayileşme ile beraber artan toplumsal adaletsizlik karşısında karşı duruş olarak kendini göstermiştir (Işık, 2015: 17). Mevcut sorunları çözmeye iradesi ve isteği etrafında, onsekizinci yüzyıl sonuna doğru İngiltere'de filizlenmeye başlayan toplumsal hareketler, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde başta Avrupa ve Kuzey Amerika olmak üzere birçok yerde kök salmıştır (Advan, 2015: 11). Özellikle ekonomik çıkarlar paralelinde gelişen ve siyasi iktidarı hedef alan ve onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru gelişen bu hareketler eski toplumsal hareketler olarak ifade edilmiştir. İlk zamanlar statükoya karşı çıkışı ifade etse de, toplumsal hareket kavramının anlamında zamanla yaşanan gelişmeler neticesinde kavram, günümüz anlamıyla ifade edilir olmuştur.

Günümüzde dünyanın hemen her yerinden insan, toplumsal hareket kavramını sesi gür ve çeşitli meselelere karşı geniş katılımlı eylemsel çağrı, kısıtlayıcı iktidarlara

karşı koyacak olan bir ağırlık olarak tanımlanmıştır (Tilly, 2008: 16). Temelinde birçok çelişkiyi barındıran yapısal birleşimle karşılaşılması neticesinde belli bir örgütlenme formatıyla meydana gelen toplumsal hareketler, düzenin muhafazasını amaçlayan siyasi aygıtın karşı hareketine sebep olmaktadır (Işık, 2015: 17). Gerçekleşen her hareket, toplumsal bir hareket olarak değerlendirilemeyeceğine göre, ortak sorunlara karşı direniş sergileyen bir grubun varlığı durumunda değerlendirme yapılabilecektir. Toplumsal hareketler, doğduğu andan itibaren tekil, münferit girişimler şeklinde yürütülmesinden ziyade etkileşimi kuvvetli kampanyalar biçiminde yürütülmüştür. Aynı şeyi haykırınlar, aynı şeyin mücadelesini verenler, ister istemez bir araya gelerek seslerini daha gür bir şekilde duyurabilme, kolektif olarak hareket edip karar alıcıları güçlü bir şekilde etkileyebilme, bunun için de birtakım organizasyonlar düzenleme yolunu seçmiştir.

Belirli amaçlarını gerçekleştirmek için örgütlenen, kolektif bir bütünlüğe sahip eylemler olarak da tanımlanan toplumsal hareketler (Çetinkaya, 2018: 55), zaman içinde amaçları, yöntemleri ve kaynaklarındaki değişimlerden dolayı eski ve yeni toplumsal hareketler olmak üzere iki farklı şekilde tanımlanmıştır (Tani, 2018: 7). Bu şekilde bir ayırım, zaman vurgusunu öne çıkarmanın yanında başat aktörleri, konu ve içerikleri, temel hareket tipleri yönüyle bir evrilişe kapı aralamaktadır. İşte bu evrilmiş, tarihi, sosyokültürel, politik, teknolojik, ekonomik yönlerden birçok temel değişim noktalarına göndermede bulunan fikri anlayışlara dayanmaktadır.

Geniş kitleleri harekete geçirmesiyle kitleler üzerindeki ölü toprağını atan, bu kitlelerce gerçekleştirilen ilk modern devrim olma vasfı taşıyan 1789 Fransız Devrimi'nin gelişme sürecinde yaşanan kitlesel ve kolektif tepkilerin anlamlı birer neticeye ulaşması, Jasper'ın yurttaşlık hareketleri ismini verdiği zeminin gelişimi neticesinde olmuştur. Jasper işçi sınıfınca beslenen, ekonomik himayenin dışında bırakılmış sınıflarca kendileri adına yürütülen kolektif yurttaşlık hareketlerinin, devletlerin zamanla merkezileşerek biçimsel bir niteliğe bürünmesiyle bürokrasiyi ciddi derecede etkilemeye başladığını ifade etmektedir (Jasper, 2002: 32). Öncelikle Avrupa toplumlarında sonraları da diğer toplumlarda, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde birtakım toplumsal hareketler, yönetimde bulunan siyasi karar alıcılara meydan okumuş ve dahası kendi çıkarları doğrultusunda hizmet edecek şekilde devleti değiştirmişlerdir.

Modern dünya düzeninde, sistem karşıtı ilk protestolar ve başkaldırıları, modern toplumsal hareketler şeklinde ifade edilmeye başlamıştır. Arrighi ve arkadaşları (2004: 36-37) ondokuzuncu yüzyılda yaşanan bu sistem karşıtı hareketleri toplumsal hareketler ve ulusal hareketler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bunlara göre toplumsal hareketlerle ulusal hareketler arasındaki fark, mevcut sorunu tanımlamalarında yatar. Toplumsal hareketler, kapitalizmin yerini sosyalizmin alması neticesinde Fransız Devrimi'nin meyveleri olan özgürlükle eşitliğin gerçekleştirilebileceği inancını taşımaktaydı. Ulusal hareketlerse, baskıyı etnik ve ulusal bir grubun diğer grubun üzerindeki baskı şeklinde tanımlamıştır.

Toplumsal hareketler, toplumda yeni bir yaşam tarzı, dünya görüşü oluşturma gayesiyle eylemde bulunma amacını taşımaktadır (Aslan, 2016: 23). Topluma yönelmiş reformcu ve devrimci niteliğe sahip eylem biçimleri olan toplumsal hareketlerin sosyolojisi uyma ve çatışma şeklindeki iki süreci kapsamaktadır (Aslan, 2016: 24). Toplumda yeni bir yaşam biçimi veya dünya görüşünü ortaya koymayı amaçlayan toplumsal hareketler, ideolojik niteliğe bürünmüş eylemler olarak ifade edilmektedir. Toplumsal hareketler, sosyal değişimin etkilenmesi veya durdurulmasında ortak çıkarı olan bireylerin toplumsal birleşmelerinin olası geniş bir ittifakıdır da (Aslan, 2016: 11). Tarrow, toplumsal hareketlerin, kolektif karşı çıkış, toplumsal dayanışma geliştirme, ortak amaçlara dayanma, elit veya otoritelerle etkileşime dayanma olmak üzere dört boyutu bulunduğunu vurgulamıştır (Tarrow, 2006: 4-5). Günümüz toplumlarının önemli parçası haline gelen toplumsal hareketler, toplumsal değişimi gerçekleştirme, engelleme veya tam tersine çevirme amacıyla gerçekleştirilen örgütlü ve kolektif eylemlerin genel adıdır (Kurtbaş, 2017: 55). Kendine has dinamikleri içerisinde tanımlanıp meydana geldikleri tarihi ve sosyal gerçeklik içinde açıklanan toplumsal hareketler, toplumsal bir çatışma olduğu kadar aynı zamanda kültürel bir form olma özelliği de gösterirler. Bahsettiğimiz bu hususlar, yönetici olsun yahut yönetilenler olsun her iki kesimin de hareketleri için geçerlidir. Amaç bellidir aslında: Karşısındaki toplumsal rakibe karşı zafer elde etmek.

Bir toplumsal hareket ancak kolektif, örgütlenmiş biçimde ve sürdürülebilirliğe sahip güçlü bir meydan okumayla meydana gelmektedir. Şunu da vurgulamak gerekir, somut ve sınırlı amacı olan bir kitle hareketinin aktif sahası, muğlak ve müphem bir amaca sahip olan hareketinkinden çok daha kısadır (Hoffer, 1968: 127). Bu yönüyle

toplumsal hareketler en azından yeni haliyle bir kitle hareketi değildir. Aksine hedefi kitlelerdir, kitleselleşme karşıtlığıdır, aktif yurttaşlığı yine ulusal ölçekte tanımlanmış yurttaşlık sınırlarını hem içerden parçalayarak hem de dışarı taşıyacak şekilde uyaran ve rahatsız eden hareketlerdir. Toplumsal hareketlerin temel gayesi mevcut söylemleri aşan bir karşıt söylem kurma biçimidir. Literatürde toplumsal hareket ile kolektif davranış arasındaki ilişkilerin önemi konusuna vurgu yapılan bazı çalışmalar bulunmakta olup aşağıda yer alan tanımlamalarda bu ilişki vurgulanmıştır (Şentürk, 2006: 33):

- Toplumsal hareket, toplumda yeni bir hayat tarzını veya yeni bir modeli oluşturmak amacıyla eylemde bulunan kolektif davranış biçimidir.
- Toplumsal hareket, birbiriyle egemenlik ilişkileri ve çatışma düzleminde karşı karşıya gelen, aynı kültürel yönelime sahip, bu kültürün ortaya çıkardığı etkinliklerin sosyal kontrolü için mücadele eden aktörlerin kolektif hareketidir.
- Toplumsal hareket, belli bir dayanışmayı esas alan, bir çatışma özelliği taşıyan ve yer aldığı sistemin sınırlarını zorlayan kolektif davranış biçimidir.

Kolektif davranışlar, egemen grubun norm ve değerlerini zorlayarak geniş çaplı katılımın sağlanmasına ön ayak olan, gönüllülük esasına dayanan, öncesinde herhangi bir planlama yapılmaksızın gerçekleştirilen eylemler olarak tanımlanır. Kendall, kolektif davranışları yöneten kurumsallaştırılmış normların bulunmadığını ifade eder (Kendall, 2008: 540). Kavramsal arka planı incelendiğinde, toplumsal hareketleri açıklayan bazı tanımlar toplumsal hareketlerin toplumsal değişime yönelik etkisine temas etmektedir. Kimisi, toplumsal hareketlere çeşitli çıkar gruplarından oluşan geniş kapsamlı örgütler (Tilly, 2008: 13) şeklinde bir tanım getirirken, kimisi, toplumsal hareketleri özel bir kolektif davranış biçimi olarak tanımlar. Kimisi, siyasi karar alma veya alınan kararları uygulama noktasında her tür karşıt görüş kaynaklı eylem ya da eylemsizlik biçimindeki karşı çıkışları içerdiğinden bahsederken, kimisi de amacı devlet kurumlarını zayıflatarak sistematik şekilde muhalefette bulunan yönlendirme içerikli oluşumlar olarak tanımlar.

Toplumsal hareketler, gücü elinde bulunduran ve bulundurmayanlar arasındaki siyasal iktidarı elde etme gayesiyle taraflar arasında sürdürülen bir mücadele biçimini karşılar. Siyasal iktidarın nimetlerini bölüşmeyi istemesinin yanı sıra sosyokültürel bazı anlamlar üretip kendi taleplerini toplumsal ve politik gerçekliğe dönüştürme gibi amaçlar da gütmektedir. Toplumsal değişime katkı sunan bir faktör olarak toplumsal

hareketler, devlet merkezli, yönetimi ele geçirmeyi veya toplu bir kültürel devrim gerçekleştirmeyi amaçlayan ütopyik eylemlerden ziyade, toplumsal eylem alanında ortaya çıkan, toplumsal değerleri dönüştürmeyi amaçlayan hareketler olarak görmek gerekmektedir. Toplumsal eylem veya devlet eylemi olmanın ötesinde bu ikisi arasından neşet eden çoklu, akışkan ve kimlikleri olumlayıcı, toplumun simgesel sınırlarını açmayı ve genişletmeyi amaçlayan öte taraftan evrensel olarak sonsuz sayıda aktörü kendi dinamizmi içine alabilecek, çoğaltılabilir, açık bir eylem repertuarına sahip oluşumlardır, toplumsal hareketler. Toplumsal hareketleri William G. Martin 1750-1848 yılları arası toplumsal hareketler, 1848-1917 yılları arası toplumsal hareketler, 1917-1968 yılları arası toplumsal hareketler, 1968 yılı ve sonrası toplumsal hareketler olarak dört dönemde ele alarak 1750 yılından başlatırken, Tilly 1768 yılından başlatmaktadır.

1.2. TOPLUMSAL HAREKETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Siyasal iktidarlara karşı birtakım muhalif hareketler insanlık tarihi boyunca toplum hayatında olagelmıştır (Hira, 2016: 143). Doğal hayatta genellikle aynı şartlarda yaşanmasına rağmen, toplumsal hayatın başlaması sonrası bütünüyle insanlar tarafından oluşturulan birtakım olumsuzluklara karşı direnişler, isyanlar, karşı çıkışlar sahne almaya başlamıştır. Yönetenlerle yönetilenlerin arasındaki ilişki, karar alıcıların belli bir takım konulardaki idari tasarruflarının topluma yansımaları nispetinde biçimlenmiştir (Hira, 2016: 143). Toplumların bu karşı çıkışları, karar alıcıların kendi aralarında gerçekleşen olumsuzluklardan, yönetilen kesimin hoşnut olmadığı durumlara karşı örgütlenmelere dönüşmüştür. Bu dönüşümler sınıf içi ilişkilerde yahut siyasi iktidarların yapılarında birçok zorunlu değişimi haliyle beraberinde getirmiştir. Böylece toplumsal hareketler, birbirlerinden farklı çıkar gruplarının meydana getirdiği büyük boyutlu örgütlenmeler biçiminde ortaya çıkmıştır. İnsanlığın tarihi kadar eski olabileceği değerlendirilen toplumsal hareketler, değişim talebi neticesinde ortaya çıkan, belli bir süreklilik gösteren oluşumlardır (Uysal, 2016: v).

Belirlenmiş hedefler çerçevesinde belirli menfaatlere ve rasyonel davranış formlarına sahip homojen, kolektif aktörler şeklinde tanımlanan toplumsal hareketler, niteliği ve niceliği yönüyle çok boyutlu ve çapraşık bir karakteri kendi yapısı üzerinde taşıyan fenomenlerdir (Aslan, 2016: xi). Belli bir aidiyet duygusuyla bir araya gelen insanların örgütlü davranışlarının neticesinde gerçekleşen toplumsal hareketler (Aslan,

2016: 15), insanların müşterek bir gaye için gönüllü olarak ne şekilde bir araya gelerek işbirliği yaptıklarını anlama için harikulade bir laboratuvardır (Jasper, 2017: 241). Gerhard Kessler toplumsal hareketleri, aynı düşüncenin sahibi olan kişilerin şekilsiz lakin sürekli birleşmesi olarak görür (Aslan, 2016: 23). Aberle'nin ifade ettiği gibi toplumsal hareketler, kendiliğinden ortaya çıkmasının (pro-active) yanında tepkisel olarak da (reactive) ortaya çıkabilmektedir.

Rahatsızlıkların, mevcut yapının tolere boyutlarını aşması halinde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin ortaya çıkması, varlığını sürdürebilmesi yahut yayılabilmesi, o toplumsal hareketin mensuplarıyla toplum arasında süreklilik kazanan iletişimin varlığı ve hareketin fikirlerinin toplum nezdinde bir karşılık bulmasına bağlı olup bu destek de medyayla kurulan ilişkiler ölçüsünde sağlanabilmektedir (Kılıç, 2009: 151). Çağdaş Batı toplumlarında sıkça rastlanan ve yaygın olarak görülen toplumsal hareketler, toplumsal değişimin gerçekleşmesi noktasında temel bir işleve sahiptir. Toplumsal hareketler, belli dönemlerde toplumların yaşadığı bir kırılma noktasında ortaya çıkmış gibi görünse de esasında bu hareketler toplumda oluşmuş bir birikimin yansımalarıdır. Bu bağlamda toplumsal hareketler bir sinir sıkışması ya da refleks olarak görülebilir (Bekiroğlu, 2015: 70). Tüm toplumsal hareketlerin ortak gayreti, toplumsal değişimler karşısında toplumu meydana getiren değişik kesimlerin, değişen şartlara karşı sosyo-ekonomik ve siyasi konumlarını güçlendirmeleri üzerinedir (Hira, 2016: 144). Bu çaba dilekçe imzalama gibi, sivil gösterilerde yer alma gibi veya seçim kampanyalarında bağışta bulunma gibi barış odaklı etkinliklerden; isyan, hükümet devirme gibi bazı şiddet içerikli faaliyetlere varıncaya dek geniş bir çerçevede çeşitlilik göstermektedir (Newman, 2013: 236).

Toplumsal hareket kavramını ilk defa kullanan Lorenz von Stein, bu kavramı siyasal mücadele anlamında kullanmıştır (Tilly, 2008: 20). Aynı dönem, Marx'la Engels de, Komünist Manifesto adlı çalışmalarında aynı anlamı benimsemiştir (Öden, 2019: 4). Toplumsal hareketlere ilişkin görüşlerde emek-sermaye ilişkisi, Marksist Kuram ile açıklanmıştır. Kuramdaki bu ilişki, beraberinde sınıfsal ayrımları getirmiş ki, bu sınıfsal ayrımlar, çatışmalarda ezilen sınıfların hakkını aramaya yönelik örgütlenmeyi sağlar. Toplumda bazı yanlışların uyarıcısı ya da doğal sonucu olduğu kadar, meydana gelen toplumsal huzursuzluk ve kuralsızlığın kaynağı da olabilmektedir toplumsal hareketler. Toplumsal hareketlere birçok faktör etki etmekle beraber bunların başında politik,

ekonomik, psikolojik, sosyolojik, tarihi, kültürel faktörler yer almaktadır. Bunlardan yalnızca biri etkili olabileceği gibi birkaçı ya da tamamı bir araya gelmek suretiyle toplumsal hareketleri etkileyebilir. Bu bahsedilen faktörler içerisinde hiç kuşku yok ki toplumsal hareketleri etkileyen başat faktör politik olanıdır. Karar mekanizmasında bulunanların yani politik karar alıcıların olumsuzluk ya da eksiklikleri, o toplumsal hareketin vücut bulmasına sebep olmaktadır. Politik faktörden sonra ekonomik etkenler gelmektedir.

Toplumsal değişimi sağlamak pek de kolay olmadığından ve önem derecesi yüksek gayretlerin yanında süreklilik sağladığından dolayı, üyelik tabanı geniş olan gruplar hiç kuşkusuz hedefledikleri başarıya ulaşmada daha avantajlıdır (Uysal, 2016: 53). Mevcut düzende meydana gelen sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik olarak ortaya çıkan toplumsal hareketler, toplumsal değişimin gerçekleşmesini sağlayan temel mekanizmalardandır. Farklı toplumlarda olmalarına rağmen insanların ortak eylemde bulunmalarını sağlayan yeni kitle iletişim araçlarının sayısındaki ve bununla birlikte okuryazarlık oranındaki artışlar, kuşkusuz toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Kısa süreli, geçici ya da sanal bir gündem neticesinde bir toplumsal hareket kuşkusuz oluşmayacaktır. Zira toplumsal hareketler bir süreklilik arz etmekte gerek kısa gerekse uzun vadede bir birliktelik sağlayabilmekte, belirlenen hedefler istikametinde programlı bir şekilde hareket kabiliyeti temin etmektedir. Ayrıca zamana dayanan toplumsal hareketler köklü bir toplumsal değişimin talebindedirler.

1.3. TOPLUMSAL HAREKETLER NEDİR? NE DEĞİLDİR?

Toplumsal hareketler isminden anlaşılacağı üzere birbirinden farklı grupların oluşturduğu geniş kapsamlı örgütler olup öğrenciler, kadın grupları, işçiler gibi farklı mücadelelerin peşinde koşan bu değişik gruplar, bir tek şikâyet etrafında bir araya gelmektedir (Tilly, 2008: 13). Yerleşik alan dışında yer alan kolektif eylemler ile ortak çıkarları koruma veya bir hedefe ulaşma yolunda girişilen toplu çabayı ifade eden toplumsal hareketler (Giddens, 2000: 540-541), toplumsal örgütlenmeye gidip çaba sarf ederler. Toplumsal hareketlerin örgütlenmesini, bir hareketin toplumsal nitelikte bir harekete bürünebilmesi için gerekli şartlardan biri olan süreklilik kazanma çabası olarak ele almak gerekir. Elbette bunu yaparken karşılaşılan problemler toplumsal hareket örgütlerini, kendisiyle karıştırılmaya müsait diğer örgütlenme biçimlerinden ayırt etmek

gerekecektir. Fakat bu konuda aşırıya kaçmak toplumsal hareketlere bir özgünlük kazandırma demek olacağından, toplumsal hareketleri kopuk, ayrışık yapılar olarak değil diğer örgütlenme biçimlerini birer ‘suplement’ olarak düşünmek belki daha yerinde olacaktır. Zira toplumsal hareket, örgütleri mevcut diğer toplumsal örgütlere alternatif veya muhalif olmanın yanında ‘suplement’ olma niteliği de taşımaktadır.

1.3.1. Toplumsal Hareketler - Siyasi Partiler

Siyasi partiyi tanımlamadan önce kavramın özelliklerine değinecek olursak her şeyden önce parti, bir örgüt olduğundan dolayı üyeler arasında yaşanan karşılıklı ilişkiler yerleşik kalıplar çerçevesinde işlemekte, işgal ettikleri değişik statülere göre üyelerin rolleri değişmektedir (Dursun, 2016: 255). Modern demokrasilerde önemli birer aktör konumunda bulunan ve rejimlerin başat unsuru kabul edilen siyasi partiler, belli sürelerle sınırlı olarak kurulması söz konusu olamayacaktır. Bu gerekçe, siyasi partileri diğer örgütlerden ayıran bazı özelliklerin bulunmasını beraberinde getirmiştir. Siyasi partilere ilişkin bahsedilen bu özellikler süreklilik ve ülke sathında yaygınlaşmış olmasıdır. Aynı zamanda partilerin ana fonksiyonlarından biri de devlet idaresini kendi kadrolarından oluşturup siyasal yönetimin kendi ideolojileri istikametinde yürütülmesini temin etmektir (Dursun, 2016: 255).

Siyasal iktidarı elde etme amacı güden, bu amacını gerçekleştirme noktasında halk desteği arayan, sürekli ve ülke geneline yayılı bir örgüt yapısına sahip bulunan, bir program dâhilinde bir araya gelen insanların oluşturmuş olduğu siyasi partiler hedeflerine hür ve düzenli seçimlerle ulaşabilmektedir (Dursun, 2016: 256). Partilerin izleyecekleri farklı usuller, kendilerini parti vasfından uzaklaştıracaktır zira. Kapani de siyasi partileri, bir program çevresinde toplanmış, siyasal iktidarın elde edilmesi, paylaşılması amacını güden, sürekli bir örgütü olan kuruluşlar olarak tanımlamıştır (Kapani, 2017: 174). Bunun yanında gücün yegâne sahibi devletle sivil toplum arasındaki kan bağı olarak betimlenir siyasi partiler (Heywood, 2015: 305). Siyasi partiler çoğu zaman diğer hareketlere ihtiyaç duymadan protestoları manipüle eder ki bu halde siyasi partilerin kendileri birer hareket olarak karşımıza çıksalar da (Jasper, 2017: 12), onları bir toplumsal hareket örgütü olarak görmek doğru değildir. Bununla birlikte benzeşen ve ayrışan yönlerini ortaya koymak toplumsal hareket örgütlerinin yerini tespit etmemizi daha da kolaylaştıracaktır.

Günümüz demokrasilerinin vazgeçilmezleri arasında sayılan çağdaş siyasetin esas örgütleyici ilkesi (Heywood, 2015: 305) kabul edilen siyasi partilerin bilinen anlamı ile doğuşu, ondokuzuncu yüzyılın ortasına denk gelmektedir. Öncesinde onsekizinci yüzyılda bazı Avrupa parlamentolarında görülen hiziplerin, parlamento dışında bir örgütlerinin bulunmaması nedeniyle bu hizipleri gerçek manada parti olarak kabul etmek mümkün değildir (Kapani, 2017: 175). Siyasal alanda etkili ve belirleyici bir aktör olarak siyasi partiler onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılda İngiltere ve ABD’de ortaya çıkmıştır (Erdoğan, 2017: 316). İngiltere’de bulunan Tory ve Whig’ler bu hiziplere verilebilecek en iyi iki örnektir. İngiltere’nin yanı sıra ABD’de de siyasi partilerin ilk örneklerini görmek mümkündür. Siyasal partilerin önce bu ülkelerde görülmelerinin temel sebebi, oy hakkının önce buralarda geniş kitlelere yayılma başlamasıdır (Öztekin, 2016: 96). Önceleri servet ya da vergi gibi kıstaslar gözetilerek tanınan oy hakkı 1827 yılında New York eyaletinde, 1832 yılında ise İngiltere’de genişletilmiştir (Öztekin, 2016: 96).

Modernleşmenin bir başka yönünü temsil eden ve birçok sosyal değişim sürecini içine alan toplumsal hareketlilik, toplum içerisinde siyasal katılımın artmasını sağlayarak partilerin ortaya çıkışında etkili olmuştur (Erdoğan, 2017: 317). Yalnızca belli kriterler göz önüne alınarak belli kesimlere tanınan seçme ve seçilme hakkının tüm toplumu kapsayacak şekilde yaygınlaşarak parlamenter demokrasinin de gelişmesiyle beraber ortaya çıkmaya başlamış ve toplumdaki yerini almıştır (Öztekin, 2016: 97-98). Modern anlamda siyaset sahnesindeki yerlerini yeni aldığı kabul edilen siyasi partileri Kapani, bir program dâhilinde toplanan ve siyasal iktidarı elde etmeyi veya onu paylaşmayı hedef edinen ayrıca sürekli bir örgüte sahip bulunan kuruluşlar şeklinde tanımlamıştır (Kapani, 2017: 174). Öztekin’in de ifade ettiği üzere, siyasi partileri diğer toplumsal örgütlerden ayıran temel farklardan biri amaç, diğeryse çalışma yöntemidir (Öztekin, 2016, 95). Günümüzde siyasal rejimlerin temel unsurları arasında bulunan siyasi partilerin yer almadığı demokratik siyasal yaşam düşünülemezdir (Teziç, 2017: 375). Günümüzün demokratik siyasal rejimlerinde kilit rol üstlenen siyasi parti kavramı, Öztekin tarafından, siyasal iktidarı ele geçirme veya ona ortak olma amacıyla örgütlenmiş insan toplulukları şeklinde tanımlanmıştır (Öztekin, 2016: 95). Demokratik rejimlerde siyasi partilerin yerine getirmiş oldukları işlevleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Siyasal Görüşlerin ve Çıkarların Birleştirilmesi İşlevi: Siyasal partilerin en başta gelen işlevlerinden biri, toplumda bulunan farklı çıkar ve taleplerin birleştirilerek bunların kanalize edilmelerini sağlamaktır (Kapani: 2017: 179). Modern toplumlarda siyasal partiler, toplumun değişik kesimlerinin siyasi sisteme yönelen farklı talep ve isteklerini alarak bunları belli bir takım süreçler dâhilinde işleme tabi tutarak benzer olan çıkar ve talepleri birleştirip elemeye tabi tutarak tekrardan sistemin anlayacağı biçimde formüle edip nihayetinde siyasal sisteme intikal ettirir (Dursun, 2016: 263). Çıkarların birleştirilmesi, değişik toplumsal istek ve taleplerin uyumlaştırılmasına kapı aralar. Siyasi partilerin de siyasal iktidarı ele geçirme veya en azından iktidarın ortağı olma arzularını dikkate alırsak, siyasal partiler daha çok oy alma gayesiyle toplumun değişik kesimlerinin menfaatlerini dikkate alarak bu farklı talepler karşısında alternatif öneriler oluşturularak parti programları dediğimiz belgeleri ortaya koymaktadır. Bu vesileyle farklı kesimlerin siyasal temsilcilerini sağlarlar.

Siyasal Kadroların Devşirilmesi İşlevi: Siyasal partilerin önemli bir diğer işlevi de siyasi devşirme olarak da belirtebileceğimiz siyasal sistemde bir takım rolleri ifa edecek görevlilerin seçimidir (Dursun, 2016: 264). Siyasal partiler seçimlerde aday göstererek belirli bir görüşü savunanların veya iktidarı kullanma noktasında sorumluluk üstlenen kadroların seçmen tarafından tanınmasına yardımcı olmaktadır (Teziç, 2017: 401). Demokratik toplumlarda siyasal elitlerin oldukça önemli bir kısmının bağımsızlar yani herhangi bir siyasal partiye mensup olmayan kişilerden meydana gelme ihtimali oldukça düşük bir ihtimal olsa da (Erdoğan, 2017: 319), demokratik olsun totaliter olsun tüm modern siyasal sistemlerde liderler ekseriyetle partiler içinden çıkmakta ve bu işlevleri sebebiyle siyasi partilere, liderlerin ve de siyasi kadroların devşirildiği okullar gözüyle bakılmaktadır (Kapani, 2017: 181).

Siyasal Toplumsallaştırma İşlevi: Siyasal toplumsallaşma sürecinde aile, arkadaş grubu, okul gibi kurumların yanı sıra siyasal partiler de önemli işlevlerin üstlenilmesine ciddi etkide bulunmakta, bireyler bu yol vasıtasıyla içinde yaşadığı siyasal sistemi idrak edebilmekte, siyasal kültürü sahiplenmekte, bunun devamının sağlanmasına katkı sağlamaktadırlar (Dursun, 2016: 264-265). Siyasal partiler tüm rejimlerde toplum ile siyasal iktidar arasında köprü görevi görmektedir (Kapani, 2017: 180). Bu nedenden ötürü bireylerin siyasal sisteme dâhil olmalarına katkı sağlamaktadır. Bireyler yalnız bırakılmaları durumunda sisteme katılmada isteksiz bir

tutum sergilerken siyasi partiler bireyleri harekete geçirmek suretiyle bunların sandığa gitmelerine, oy kullanmalarına, siyasal sisteme değişik yollarla katılmalarına ve siyasal sisteme etki edecek birtakım davranışlar sergilemelerine ön ayak olmaktadır (Dursun, 2016: 265). Siyasal partiler, seçim dönemlerinde seçmenlerin sandığa gidip oy kullanmalarına ön ayak olarak (Teziç, 2017: 402), seçmenleri harekete geçirip onları aktif bir davranışa yönelterek seçmen mobilizasyonun sağlanmasında da rol oynarlar (Kapani, 2017: 180).

İktidarın Kullanımına Katılma ve Denetim İşlevi: Demokrasilerde toplumun işlerini yönetme ve iktidarı denetleme görevi siyasal partilerin uhdesindedir (Erdoğan, 2017: 320). Siyasal partiler, iktidar olduklarında devletin siyasi karar organları içerisinde önemli bir rol üstlenir (Kapani, 2017: 181). Bu hükümet etme işlevi olarak görülebilir. Öte yandan siyasal iktidarın denetlenmesi noktasında demokratik sistemlerde geçerli olan ve varlığı anayasalarla teminat altına alınmış bulunan muhalefet partileri tarafından ifa edilir (Erdoğan, 2017: 320). Demokratik rejimlerde, muhalefette buldukları süre boyunca siyasal partilerin hükümet etme işlevinin bir alternatifi olarak müstakil bir işlevi vardır ki o da iktidarın kullanılmasını denetlemektir (Kapani, 2017: 181). Bu da muhalefet etme işlevi olarak görülebilir. Toplumsal hareketlerde grupları oluşturan bireylerin yaşam biçimlerinin, sosyal ve ekonomik durumlarının, mesleklerinin aynı veya farklı olması önemli olmayıp bireyler bir araya gelerek grubun oluşmasını sağlayarak kolektif ruhu yakalarlar (Le Bon, 1997: 23). Aynı şekilde siyasi partilerde de bu durum geçerlidir. Her ne kadar parti üyelerinin durumları farklı da olsa üyelerin bir araya gelmesi neticesinde kolektivite sağlanabilmektedir. Toplumsal hareketlerle siyasi partiler arasındaki bir diğer benzerlik, her ikisinde de belirli bir süreliğine dahi olsa bir sürekliliğin esas olmasıdır. Toplumsal hareketler, McAdam ve Snow'un (1997) ifade ettiği gibi belirli bir süre devamlılık özelliği gösterirler. Zira tek bir olaya karşı ortaya konulan tavır, o hareketin toplumsal hareket olmasını sağlamamaktadır. O hareketin süreklilik kazanması gerekir ki toplumsal bir hareketten söz edilebilsin. Aynı şekilde siyasi partiler de sürekli ve istikrarlı bir özellik gösterirler (Erdoğan, 2017: 316).

Siyasi partiler haricindeki toplumsal örgütlerin hiçbiri siyasal iktidarı elde etme gibi bir amaç taşımazlar. Siyasi partiler bu yönleriyle diğer toplumsal örgütlerden ayrılır. Kurulan tüm siyasi partilerin amacı kuşkusuz siyasal iktidara hâkim olmaktır.

Siyasal sistemin niteliğine bakılmaksızın çağdaş toplumların bütününde siyasi partiler birinci derecede önemli rol oynamaktadır (Kapani: 2017: 173). Bir siyasi parti, içinde yer aldığı siyasal sistemde farklı işlevlere sahiptir. Siyasi partilerin demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez birer unsuru olması, siyasi partiler olmaksızın demokratik sistemlerin de olamayacağı anlamını taşımaktadır. Bu gerekçelerden dolayı siyasi partilerin siyasal hayata ilişkin yükledikleri işlevler büyük önem taşımaktadır.

Bir toplumsal hareketin meydana gelebilmesi için aynı amaca ve düşünceye sahip olan insanların bir arada bulunması gerekmektedir (Sarı, 2018: 429). İnsan eliyle ortaya çıkan bir meselenin çözülmesi, grup üyelerinin ana amacını oluşturmaktadır. Siyasi partiler ana amaç etrafında faaliyet yürütürler. Siyasal iktidarı ele geçirerek ya da iktidarın ortağı olarak parti fikirlerinin uygulanmasını sağlamayı amaç edinmiştir. İkisi arasındaki bir başka benzerlikse faaliyetlerin yürütülmesinde görülmektedir. Toplumsal hareketler de tıpkı siyasi partiler gibi çalışmalarını bir program dâhilinde yürütür. Bütün toplumlarda görülse de bilhassa demokratik toplum siyasetinde toplumsal hareketlerin etkinliği ve yaygınlığı dikkat çekmektedir (Uysal, 2016: 2). Aynı şekilde siyasi partilerin de benzer özellik gösterdiği söylenebilir.

Toplumsal hareketlerin örgütleri de siyasi partiler gibi modern toplumlarda hedefe ulaşma noktasında kritik rol oynarlar (Uysal, 2016: 50). Örgüt lehine işleyen bir etken olarak güçlü bir liderlik olgusu hem toplumsal hareketlerde hem de siyasi partilerde görülmektedir. Belirlenmiş hedefler yönünden toplumsal hareketler, siyasi partilerden farklılaşır. Şöyle ki, bir toplumsal hareketin amacı hiçbir zaman siyasal iktidarı ele geçirme ya da paylaşma değildir. Düzeni değiştirme ya da savunma gibi oldukça genel konulardan, babalık hakları gibi çok daha özel ve kapsam olarak dar konulara kadar birçok mesele, toplumsal hareketlerin hedefleri arasında yer alabilir. Oysa siyasi partilerin temel hedefi siyasal iktidarı elde etmektir. Amacını gerçekleştirme usulü yönünden de toplumsal hareketler siyasi partilerden farklılaşır. Zira toplumsal hareketler, toplumsal hayatın başlamasıyla birlikte insan üretimi olan bir takım sorunlara karşı bir direniş, bir başkaldırı veya bir isyan hareketi ile amacını gerçekleştirir (Çımrın, 2009: 9). Hâlbuki siyasi partilerde böyle bir yöntem söz konusu değildir. Mecburiyetten olsa dahi kullanabileceği bir tek yöntem vardır: Sürekli ve özgür seçimler.

Toplumsal hareketler belirli gruplardan oluşur. Hareketin hedefi de o grubun hedefini gerçekleştirilmesi noktasında protesto ve boykot gibi geleneksel yöntemlerin haricinde farklı yöntemler uygulansalar da, kendi hedeflerine ulaşmak için ekseriyetle şiddete başvurmazlar (Uysal, 2016: 61). Tabii bazı zamanlarda şiddete başvurma söz konusu olabilmektedir. Siyasi partilere gelince, siyasi partiler cinsiyet, ırk, gelir veya eğitim düzeyi gibi bazı ayrımlar gözetilmeksizin farklı gruplardan meydana gelmektedir. Bu değişik grupların talep ve istekleri birleştirilerek yeniden formüle edilmek suretiyle siyasal sisteme yeniden entegre ettirilmesi (Dursun, 2016: 263) neticesinde siyasi parti programları ortaya çıkmaktadır. Parti programlarıyla partiler, farklı grupların taleplerini dikkate alarak seçimler aracılığıyla siyasal iktidarı kovalamaktadırlar. İktidarı elde eden parti(ler), yayınlamış oldukları parti programlarındaki hususları hayata geçirme fırsatı da elde etmiş olmaktadır.

Toplumsal hareketler siyasi partilerden farklı örgütlenmekte olup toplumsal cinsiyet, cinsellik, etnisite gibi sınıfsal olmayan kimlikleri temsil etmektedir (Nash, 2016: 8). Siyasi partiler ekonomik çıkar gözetmezken, toplumsal hareketler ekonomik çıkar gözetebilmektedir. Toplumsal hareketler, örgütlü yapılar olarak anılsa da, siyasi partilere nazaran daha örgütsüz karaktere sahiptirler. Bir diğer fark ideoloji veya düşünsel ve söylemsel biçimler açısından siyasi partiler ideolojik bir tutarlılık gösterme açısından aynı zaman bir dünya görüşü ve inanç sistemine sahip olma eğilimindedirler. Bu eğilim ve içeriği zamanla değişmekle beraber sağ-sol, ilerici-muhafazakâr gibi ideolojik bir düzlemde kendilerini konumlandırma çabasındadırlar. Son zamanlarda siyasi partiler bir ‘herkesi yakala’ (catch all) stratejisi uygulayarak kendilerini merkeze konumlandırmakta, oysa toplumsal hareketler neredeyse her zaman uç hareketlerdir. Kendilerini belli bir siyasi partinin çekim alanına sokmaktan uzak tutmaktadırlar. Özerkliklerine daha düşkünlüdürler. Aynı şekilde yeni toplumsal hareketler ideolojik olarak dışlayıcı olamazlar. Yani kendi kısıtlı amaçlarına ulaşmak için toplumun geniş kesimlerinin üyeliklerini ve fikirlerini almaya daha fazla gayret göstererek bir ‘issue society’ olma eğilimi taşırlar. İnsanları bir araya getiren şey bir toplumsal mesele veya sorundur, bir ideoloji değil.

1.3.2. Toplumsal Hareketler - Sivil Toplum Örgütleri

Devlet otoritesiyle birbirinden bağımsız birimlerin arasındaki dengenin yorumlanmasında sıklıkla kullanılan tasvirî bir kavram olan sivil toplum kavramı, çoğu zaman ideolojik ve düzgüsel -normatif- anlamlar içermektedir (Heywood, 2015: 61-62). Sivil toplum örgütleri, siyasal iktidarı etkileyebilen, bunun yanında siyasi partilerden farklı bir şekilde siyasal iktidarı elde etme amacı gütmeyen oluşumlar şeklinde karşımıza çıkar (Dağdögen, 2019: 4). Kâr amacı gütmeyen hükümet dışı örgütlenmeler olarak görülmekle beraber, gönüllülük esasına dayanan, devletten bağımsız çalışan, sivil alanla devletin arasında aracı görevi gören örgütlü sosyal yapıları da ifade etmektedir (Çalım, 2018: 11). Sivil toplum örgütleri kişilerin günlük ihtiyaçlarını içermesinin yanında toplumsal hayatın gereklerini kapsayıcıdır (Türkdamar, 2011: 31-32).

Touraine tarafından toplumsal hareketlerin aydınlık yönü olarak görülen sivil toplum kavramı (Touraine, 2016: 116), artık günümüzde toplumsal hareket kavramı tanımlanırken başvurulan kavramlardan biri haline gelmiştir. Bireylerin, yaşamlarına etki eden, toplumu yönlendiren kararlara katılma istekleri (Dağdögen, 2019: 13) göz önünde bulundurulduğunda sivil toplumun varlığı ve etkinliğinin, önemli bir pozisyona sahip olmaya başladığı görülür (Tuncel, 2014: 46). Sivil toplumun gelişimini sağlıklı şekilde devam ettirebilmesi için ortada bir hukuk devletinin var olması başka bir ifadeyle temel hak ve özgürlükleri tanıyan, hukuk kurallarıyla sınırlanmış bir yapının kurulu olması gerekmektedir (Dağdögen, 2019: 26). Sivil toplum örgütleri, farklı istekleri tek bir yönde toplayarak siyasi karar alma mekanizmalarına etki edebilmektedir (Çalım, 2018: 16).

Toplumsal hareketlerle sivil toplum örgütlerinin benzerlikleri ve farklılıklarına bakıldığında Le Bon'un ifade ettiği üzere toplumsal hareketlerde grupları oluşturanların kimlikleri, yaşam biçimleri, kültürel seviyeleri, sosyoekonomik durumları ya da mesleki yaşantıları ister benzer olsun isterse farklı, bir araya gelerek grubu meydana getirmeleri neticesinde grup üyeleri kolektif bir ruh kazanmaktadır ki bu yeni kolektif ruh hali, grup üyelerinin kendi düşüncelerinden farklı düşünmelerini sağlamaktadır (Le Bon, 1997: 23). Buna paralel olarak, toplumsal meseleler etrafında örgütlenen sivil toplum örgütleri, küreselleşme sürecinin olumsuz etkilerine maruz kalan toplumların, ezilen ve

dışlanan kesimlerin taleplerinin meşru sesi olma misyonunu üstlenmiştir (Stromquist, 1998: 2).

Toplumsal hareketler de sivil toplum örgütleri gibi aralarında ve uluslararası düzeyde örgütlenebilmektedir. Toplumsal hareketler, karar alma mekanizmalarına etki etme, karar alma yetkisine haiz idareciler üzerinde baskı oluşturabilme gibi birçok amaç gütmektedir. Toplumsal hareketler, toplumun değişimine yönelik bir inanç taşımasının yanında bu inanç net olarak ifade edilmektedir. Sivil toplum örgütleri de bu gibi amaçlarla faaliyette bulunmaktadır. Sivil toplum örgütleri de tıpkı toplumsal hareketler gibi toplumsal özgürlüklerin ve demokratikleşmenin sağlanması amacıyla yönelik mücadele sergileyerek yoksulluğun karşısında sosyal politikaların sağlanmasına çaba sarf ederler (Çoban, 2007: 1). Sivil toplum örgütleri ve toplumsal hareketler, verilen demokrasi mücadelesinde sosyal bilinçlenmenin sağlanıp meselelerin sahiplenilmesi noktasında aktif rol üstlenirler. Sivil toplum örgütleri, proje ölçekli ve edilgen yapılar olarak nefes alabilme noktasında toplumsal hareketlere ihtiyaç duymaktadır (Çoban, 2007: 1).

Küresel ve yerel iktidarların sosyal alana dönük olumsuz pratikleri karşısında demokratikleşme ve özgürlük savunucusu olan sivil toplum örgütleri ve toplumsal hareketler, toplumsal muhalefetin mühim güç merkezleri olarak sosyal politikaların belirlenmesi noktasında iktidarlar tarafından dikkate alınmaktadır (Çoban, 2007: 3). Sivil toplum örgütleri, ticari çıkar gözetmeksizin ve kâr amacı gütmeksizin hareket ederken, toplumsal hareketler ekonomik çıkar eksenli hareket edebilmektedirler. Sivil toplum örgütlerinin demokratikleşmeye katkısı olmasına karşın söz konusu katkıyı toplumsal hareketlerde görmek her zaman mümkün olmayabilmektedir. Sivil toplum örgütleri küresel politikalar neticesinde yoksullaşan, sosyal güvenceden ve haklardan yoksun bırakılan bireylerin küresel ölçekte kendilerini ifade etme, yaşanan sorunları paylaşma, küresel iktidar karşısında ortak mücadele etme imkânlarını sağlama çabasına girişir (Çoban, 2007: 1). Toplumsal hareketlerse yaşanan dönemin şartlarına uygun ideoloji ve eylem formatlarıyla iktidarların karşısında toplumun müdafaasını icra eden etkili teşkilatlar olduğu söylenebilir (Çoban, 2007: 1).

Sivil toplum örgütlerine nazaran daha geniş kitle örgütlenmesi olan toplumsal hareketler iktidar tarafından konulan sınırları aşarak yasal anlamda sınırları aşsa dahi

toplumsal anlamda legal çerçevede mücadelede bulunur. Toplumsal hareketler, sosyal ütopyaları gerçekleştirme talebinde olup geleceğe ilişkin radikal bir toplumsal kurgunun sahibidir (Çoban, 2007: 1). Sivil toplum örgütlerinin toplumsal alanın meseleleri üzerinden kendilerini ortaya çıkarıp meseleye dair tasarılar nihayete erdiğinde var olma şartlarını kaybetmelerinin yanı sıra geleceğe dair bir değişim talepleri bulunmamaktadır (Çoban, 2007: 1). Sivil toplum örgütleri kapsamında geçenlerin bir kısmı uluslararası veya bölgesel yardım kuruluşları, Thinktanklar, insan hakları örgütleri, misyonerlik örgütleri, mesleki örgütlenmeler gibi nispeten şirketimsi yapılar olup güçlü korporatif yapılardır. Varlıklarını sürdürebilmek için maddi destek sağlayacak üyelere veya diğer devlet ya da devletlerarası kuruluşlarla işbirliği içine girerler. Bazıları devletleri baskı altında tutmak için veya demokratikleştirmek için faaliyetlerde bulunur, raporlar yayınlamaları ve hatta Birleşmiş Milletler gibi örgütlere danışmanlık yapar ve destek verirler. İnsanların günlük hayatlarında sivil toplum örgütleri vesilesiyle işbirliği içerisinde bulunmaları, onların ülke meselelerine olan ilgilerinin artmasına ve tartışmalar neticesinde sorunlara karşı çözümler üretmelerine imkân tanımaktadır. Sivil toplum örgütleri adeta devletin eksik kaldığı veya siyaseten girmekten kaçındığı alanlarda faaliyet gösteren aracı kurumlardır. Sivil olmaları toplumsal oldukları anlamına gelmez.

Yeniden canlanmaya yönelik bir süreçte toplumsal gelişmenin, ekonomik kalkınmanın ayrıca demokratikleşmenin başat bir aktörü olduğu kabul görmeye başlayan sivil toplum örgütlerinin temsiliyetini irdelenecek olursak, gönüllülük esasına dayalı örgütler, düşünce örgütleri, sendikalar, meslek kuruluşları, toplumsal hareketler, hükümet dışı örgütler gibi oldukça geniş bir yelpaze hareket etmektedirler.

1.3.3. Toplumsal Hareketler - Devrimler

Kavramsal olarak ilk kullanımlarında döngüsel bir değişimi (Heywood, 2015: 223) ifade eden devrim kavramı, günümüzde belirli bir alanda hızlı, köklü ve nitelikli değişiklikleri vurgulamak için kullanılmaktadır (<https://tdk.gov.tr>). Devrimci teorilerce belirli bir koşul altında ve belirli bir zamanda gerçekleşecek olgular (Kaymaz, 2012: 20) olarak ifade edilen devrim kavramını Hobbes, dünyanın meydana getirdiği her türlü adaletsizliğin ve budalalığın hikâyesi biçiminde resmetmektedir (Mastnak, 2006: 67-68). Yıpranan bir siyasal sistemi düzeltme ya da yeni bir sistemi getirme gayesiyle zor kullanmayı veya zor kullanma tehdidini barındıran eylemler olarak tanımlanan

devrimler (Richards, 2011: 3), köklü bir takım değişimleri de beraberinde getirmesi nedeniyle isyan ve ayaklanmalardan ayrılmakta, yalnızca yönetici elitlerin ya da politikanın değişimi olmayıp siyasi sistemin kendisindeki değişimi ifade etmektedir (Heywood, 2015: 223).

Devrimler; yasadışı kitlesel eylemler, karakteristik olarak sıklıkla şiddet içerikli halk ayaklanmaları olarak ifade edilen siyasi devrimler, ekonomik sistemdeki yahut mülkiyet sistemindeki değişimleri ifade eden toplumsal devrimler ve önceki düzenin destekleyicisi olan değerlerin ve inançların atılarak yerlerine yenilerinin konulmasını içeren kültürel devrimler gibi farklı karakterlere sahip olabilmektedir (Heywood, 2015: 233-234). Marx ve Engels devrimin, mevcut dünyayı kökten dönüştürme, var olan duruma tatbiki olarak saldırıp onu değiştirdiğini iddia etmektedir (Marx ve Engels, 1999: 49). Olanı ortadan kaldıran bir hareketi ifade eden bu tanım, pratik düşüncenin teoriden koparak toplumsal eylemlerin alt yapısı konumuna gelişini idrak etmemize fayda sağlamaktadır. Marx tarafından, tarihin lokomotifleri olarak nitelenen devrimler, meydana gelmeden önce amaçsallaşırken, gerçekleştikten sonra artık araçsallaşmıştır.

Siyasal bir kavram olarak ilk defa 1640-1648 arası dönemde İngiltere’de gerçekleşen Sanayi Devrimi’nde kullanılmıştır (Kaymaz, 2012: 5). Sosyologlar, devrim koşullarına zemin hazırlayan temel unsurların siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel etkenler olduğunu ifade etmektedir (Özkan, 2013: 3) Fransız Devrimi sonrası siyasal alanda gerçekleşen değişimden ayrı olarak topyekûn bir değişimi ifade etmek amacıyla kullanılan devrim olgusunun topyekûn olarak gerçekleşmesi, toplumun bütün yapılarının eklemlendiği ana yapının yıkılmasını tarif etmektedir (Latour, 2006: 57).

Nitelikle niceliğin bitmeyen mücadelesi olarak karşımıza çıkan devrimlerde, gerçekleşme öncesi dinamizm, gerçekleşme sonrası yerini durağanlığa bırakmaktadır. Kullanılan anlamına bakıldığında salt siyasal anlamda kullanıldığında ihtilal kavramına karşılık gelen devrim, ekonomik ve siyasal anlamda kullanıldığı vakit inkılap kavramına karşılık gelmektedir (Ateş, 1980: 32). Devrimlerle arasına net bir sınır konulamayan (Jasper, 2017: 21), demokrasi ve ikna kavramıyla aralarında bağ kurulabilen toplumsal hareketler, bazen fiziksel güç kullanma yoluna gidebilmekte, buna mukabil devrimlerde bazı militanlar, devletin faaliyetleri karşısında şiddete başvurmakta dahası askeri araçlara yönelmektedir (Jasper, 2017: 41). Yeni bir siyasal rejimin ihdas edildiği, normal

seçimlerle gerçekleşen salt iktidar partilerinin değişmesinin dışına çıkararak hükümet yapısında da değişikliğe gidilen özel türde bir netice olarak görülür devrim (Jasper, 2017: 192). Buna karşılık toplumsal hareketler, grup üyelerinin hedefleri doğrultusunda mevcut sorunlara yönelik bir başkaldırı, bir direniş sergileme, karar alıcıların eylemleri karşısında hedeflerine yönelik olarak karar alıcılar üzerinde baskı oluşturma gibi biçimlerle karşımıza çıkmaktadır.

Birçok aşamayla birlikte bir süreçler hiyerarşisini bünyesinde barındırmaktadır Devrim. Niteliksel değişimler olarak nitelenen, ferdi değişimle birlikte toplumsal değişimi de ifade edecek tarzda, eskinin zamanla tasfiyesi söz konusu olmaktadır. Hâlbuki toplumsal hareketler mevcudun tasfiye edilmesi amacını taşımazlar. Devrim neticesinde devrimin kurumları oluşturulup normalleşme sürecine girilerek sonraki süreçte yeni olanlar korunmaya çalışılırken (Kaymaz, 2012: 20), toplumsal hareketler böyle bir eylemde bulunmaz. Yine devrimde yaşanan değişim, alışlagelmişin dışında hızlı ve kapsamlı olup yapı değişmesi gerçekleşirken toplumsal hareketlerde bu tür bir yapı değişimi mümkün değildir.

Diğer taraftan, devrim neticesinde siyasal toplumlarda büyük ölçekli alt-üst olma durumları yaşanmasına karşın toplumsal hareketler bu tür durumlardan varestedir. Devrimler, toplumların içyapılarının dönüştürülmesini hedeflemektedir (Özkan, 2013: 10). Toplumsal hareketlerin hedefindeyse, karar alıcılara, kendi hedefleri nispetinde baskı uygulama, başkaldırı türünden eylemlerin tatbiki yer almaktadır. Devrim, bir hükümeti yahut rejimi başarılı bir şekilde devirme amacıyla fiziki güç kullanırken (Özkan, 2013: 9), toplumsal hareketler bu tür toplara girmez. Devrimlerde rol oynayan süreçlerin ne olduğuna bakılmadan, süreçler devlet iktidarının el değiştirmesini içermekle beraber devrimler, çevredeki sosyal örgütlenmelerden bağımsız, izole edilmiş bir devlet iktidarı içerisinde gerçekleşmezken (Özkan, 2013: 11) toplumsal hareketler devrimlerden farklı olarak söz konusu iktidar çerçevesinde gerçekleşir.

Devrimler mevcut kurumları ortadan kaldırarak, yönetim yapılarını zayıflatarak ya da yıkararak devrimin liderliğini üstlenenlere kontrolsüz bir iktidar sunar (Heywood, 2015: 226). Devrimde, iktidar değişikliği eski yönetici elitlerin, devlet içerisinde yeni başka elitlerle değiştirilmesine (Özkan, 2013: 11) kapı aralarken toplumsal hareketler için bu ifadeleri kullanamayız. Bir devrim, bir sosyal gruptan ya da bir sosyal sınıftan

çok daha fazlasıyla yapılmaktadır (Özkan, 2013: 13). Devrimlerde kurulu düzenin resmi güçlerine karşı direnişte bulunma söz konusudur. Toplumsal hareketler bazı durumlarda demokrasiyle örtüşürken devrimlerde böyle bir durum mümkün değildir. Devrim, eski düzenden yeniye geçişte korunacak, değiştirilecek, kaldırılacak ve ihdas edilecek kurumlar arasında gerçekleşen tercihlerin toplamıdır (Karlıklı, 1987: 13). Yine devrimler toplumsal patlamalardır, toplumsal hareketlerse bu toplumsal patlamaların önüne geçme, daha istikrarlı bir değişimin öncülüğünü yapma amacı taşırlar. Toplumsal hareketlerin eylem ve faaliyetleri elbette bir devrimsel nitelikte protesto eylemlerine yol açabilir fakat bu bir rejim değişikliğinden ziyade belli bir yönetimin hesap vermesi, sorumluluğu alması veya kendini değiştirmesi yönündedir.

1.3.4. Toplumsal Hareketler - Toplumsal Eylemler

Toplumun sosyal değerlerinin, inançlarının ve bir de kurallaşmış prensipleri içselleştirmesi eyleminin ifadesi olan toplumsal eylem, toplumun müşterek bilgi, değerler ve prensipler üzerinde uzlaşıp bunları daimileştirmesiyle kurumsallaşmaktadır (Bilgir, 2015: vi). Richard Sennett, kamusal alanın boşaltılmasının, sosyal eylemin zayıflaması manasına geldiğini, toplumsal eylemin, modernliğe karşı kendi varlığını korumaya çabalarken bir darboğaza girerek zayıfladığını açıklamaktadır (Bilgir, 2015: 17). Toplumsal eylem, bireyin başkalarının geçmişteki veya bugünkü davranışlarına olabileceği gibi, gelecekte beklenen davranışları da dâhil, anlamlı davranışlarının bütününe yönelik olmakta, davranışlardan kasıt ise bireyin keyfi davranışlarından ziyade toplumun belirlemiş olduğu ve denetlediği toplumsal davranışlar söz konusu olmaktadır (San, 2010: 55). Weber, toplumsal eylem kavramıyla bireyin, başkalarının tutum ve eylemlerine yönelik davranışlarını açıklamaktadır (San, 2010: 36). Weber, düşünen bir varlık olan insanı, diğer insanların düşünce ve tepkilerini hesaba katarak hareket eden bir kültürel varlık olarak nitelemektedir. Ayrıca bireylerin bilinçli ve anlamlı tüm eylemlerini toplumsal eylem olarak niteleyen Weber'e göre, gözleme uygun olan bireyin toplumsal eylemi, toplumbilimin deneysel olarak ele alabileceği bir nesnedir. Toplumsal eylemler, belirli bir hedefe yönelik, aranjmanı normlar tarafından gerçekleştirilen ve belli bir çabayı gerektiren birey davranışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal hareketin toplumsal eylemle olan benzerliği, tahrikler karşısında otomatik olarak gelişen tepkiler hüviyetinde olması noktasında kendini göstermektedir. Toplumsal eylemler belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesine karşılık toplumsal hareketler her zaman o minvalde olamayabilmektedir. Toplumsal eylemler kişilerin dünkü, bugünkü ve gelecekteki olası davranışlarına yönelik olmakta iken toplumsal hareketler salt dünkü ve bugünkü davranışlara yönelik olmaktadır. Toplumsal eylem tüm üretken veya yaratıcı faaliyetleri kapsamaktadır. Bu yönüyle Hannah Arent'in insanlık durumunda bahsettiği gibi emek, iş ve eylem (yurtaşlık, kamusal faaliyetlere katılma, kamusal alanda görünür olma) gibi her üç yaratıcı faaliyet alanını içerir. Toplumsal eylem bir toplumsal hareket değildir, toplumsal hareketlerin ve diğer örgütlenme biçimlerinin üzerine inşa edildiği zemindir.

Toplumsal eylem denildiğinde siyasi, ekonomik, dini ve kültürel her girişimi içine alan bir alt yapıdan bahsedilmektedir. Örneğin Marx, toplumsal eylemin toplumsal üst yapıları kuran üretim süreci, tarzı ve ilişkileri olduğunu söylerken, Weber, toplumsal eylemi başkalarının tutum ve davranışlarına yönelen birey davranışları olarak tanımlar. Toplumsal hareketler toplumsal eylemin gün ışığına çıkmasıdır, toplumsal hareketlerse toplumsal eylem alanındaki problemleri görünür kılmaktadır. Toplumsal hareketler insanları toplumsal eylemlerinin üzerinde yeniden düşünmeye zorlamakla beraber eylemlerin toplumsal boyutları üzerinde de düşünmeye zorlamaktadır.

1.4. DÖNEMSEL BAZDA TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumların tarihinin ilk zamanlardan günümüze dek değişik direniş biçimleri, çatışmalar, başkaldırı ve isyanlar toplumsal hayattan hiç eksik olmamıştır (Çetinkaya, 2018: 25). Bu yaşanan olayların toplumsal birer hareket olarak değerlendirilebilmesi için birtakım özelliklerin bir arada barındırılıyor olması gerekmektedir. Bundan dolayı, toplumsal olaylara göre toplumsal hareketler tasnif edildiğinde, 1750-1848 arası dönem, 1848-1917 arası dönem, 1917-1968 arası dönem, 1968 ve sonrası dönem dört halinde sınıflandırılabilir: (Martin, 2008: 17-18).

1.4.1. 1750 - 1848 Yılları Arası Toplumsal Hareketler

Toplumlarda sergilenen direnişlerin ve çatışmaların tarihi her ne kadar çok eskilere götürülebilse de toplumsal hareketlerin tarihinin başlangıç noktası 1750'li yıllar kabul edilmektedir. 1750'li yılların öncesinde baskılar karşısında kendiliğinden ortaya

çıkan başkaldırıları ya isyan ya ayaklanma ya da kaçış şeklinde gerçekleştirmiştir. Muhalefetin, toplumların varlığıyla başladığı düşünüldüğünde hangi gerekçe toplumsal hareketleri 1750'li yıllardan başlatmaktadır? Bu değişimin en güçlü dayanağı, özellikle okuryazarlığın tabana yayılması ve bunun yanında matbaanın yaygınlaşması neticesinde basım devriminin sıradanlaşmış olmasıdır. Ayrıca günümüzde artık olağan hale gelen bu tür enformasyonların, yeni yeni sınırlarının çizilmeye başladığı o zamanlarda basım devriminin sunduğu yenilikler arasında yer alan küçük broşürler, afişler gibi temel propaganda aygıtlarının bulunduğu dikkate alındığında toplumsal hareketlerin hangi gerekçeyle onsekizinci yüzyıl ortalarında görülmeye başlandığı daha net görülebilir.

Öncelikle bu dönem, Avrupa'da köleliğin daha yeni yeni kalkmaya başladığı tarihleri bünyesinde barındırmakla birlikte bu dönemde ortaya çıkan tepkiler, isyanlar veya ayaklanmalar bütünüyle kölelik düzeninden kalma metotlara karşı yapılmış olup daha ziyade ağır çalışma koşullarının varlığı, kolonilere dayatılan ve tamamen keyfi olarak alınan ağır vergiler, seçim mücadeleleri bu dönemde vatandaşları ayaklandıran temel uygulamalardır (Akpınar, 2019: 10). Bu dönemde artık süreklilik kazanan ve örgütlenen halk, belirli istemler için bir araya gelerek belirginleşen toplumsal grupları meydana getirmeye başlamıştır. Hareketlerin motivasyon kaynaklarının en önemlisi kuşkusuz toplumun birçok kesimindeki huzursuzlukla bunlar karşısında gelişen değişim isteğidir.

1768 yılına gelindiğinde Londra, Charleston ve Boston'da yaşanmaya başlanan ayaklanmalar, daha toplumsal bir hareket biçimine bürünmese de yönetenlerin keyfi uygulamaları karşısında halkı biraz daha toplumsal hareket formatına yaklaştırmıştır (Akpınar, 2019: 10). Bu yıllar toplumsal çalkantılarla boğuşulan yıllar olup aynı zamanda 1789 tarihli Fransız Devrimi ile devrimi hazırlayan döneme denk gelmektedir. Bilhassa 1840 Sanayi Devrimi sonrasında Avrupa ve birçok dünya ülkesinde gerçekleşen sosyalist eksenli devrimlerin, ayaklanmaların, özgürlük talepli hareketlerin sıkça yaşandığı bir döneme tekabül etmektedir. onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru İngiltere'nin başkenti Londra'da başlayan toplumsal hareketler özetle kraliyet-sermaye sahipleri-burjuva sınıflarının kirli ortaklığına karşı bir başkaldırıdır (Akpınar, 2019: 10).

1.4.2. 1848 - 1917 Yılları Arası Toplumsal Hareketler

Onsekizinci yüzyıl ortalarından 19 yüzyıl başlarına kadar bilhassa Avrupa’da yaşanan hareketlenmeler, genelde kölelik kültürü ve krallık karşıtı hareketler biçiminde gelişmiş olup bu dönemdeki toplumsal hareketlerin başını gün geçtikçe sayıları artan işçi örgütleri çekiyordu (Akpınar, 2019: 11). Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde toplumsal hareketlerin tanımı ve içeriğinde bir evriliş gerçekleşmiş ve artık daha ziyade işçi sendikalarınca tertiplenen ve işçilerin çalışma şartlarına, ücret durumlarına yönelik bir takım düzenlemelerin yapılması için gerçekleştirilen hareketlerin adı olmuştur artık (Tilly, 2008: 60). Yaşanan değişim ve gelişimler neticesinde bu dönem içinde meydana gelen hareketler, kütleli yürüyüşler düzenleme, toplu halde dilekçe verme, iş durdurma, ürünü yüksek fiyattan satan esnafa saldırı gibi eylemleri metod olarak kullanmışlar, ondokuzuncu yüzyılın başlarında bu metotlara bir de büyük mitingler eklenmiştir (Tilly, 2008: 60). Akpınar’a göre, bu dönemde sahne alan sisteme muhalif hareketler daha çok birlik, kardeşlik, kongre ya da parti gibi isimler altında bir araya gelmiş, Avrupa’da toplumsal hayat başta olmak üzere birçok alandaki değişimlerin öncüsü kabul edilen bu hareketler, kapitalizme açıktan açığa bir meydan okuyuşla biçimlendirilmesi ve değişmesinde aktif bir rol oynamıştır (Akpınar, 2019: 11).

1.4.3. 1917 - 1968 Yılları Arası Toplumsal Hareketler

Yarım asırlık bu dönemde dünyada birçok büyük ölçekli değişim gözlenmiştir. Sömürge altındaki toplumların verdikleri bağımsızlık mücadeleleri, imparatorlukların yıkılarak dünyanın yeniden dizayını, milliyetçi kimliğinin revize edilmesi gibi hareketler küresel hareket haline bürünmüş, öte taraftan dönemin başlangıcı addedilen 1917 Bolşevik İhtilali ile başlayan bu dönemde dünya geneline baktığımızda büyük ses getiren birtakım olaylar cereyan etmiştir (Akpınar, 2019: 11-12). 1960’larla birlikte siyasal ve toplumsal alanda yaşanan dönüşüme paralel olarak geçmişte hâkim olan hiyerarşik ve merkezi örgütlenmeleri temel alan toplumsal hareketler yerlerini daha esnek, merkezi olmayan ve heterojen olan yapılara bırakmıştır (Demiroğlu, 2014: 133). Ayrıca 1. Dünya Savaşı sonrası gelişen işçi hoşnutsuzlukları, ten rengine dayalı milliyetçilik, sömürge ve kolonilere karşı başkaldırı gibi eylemler günden güne sistem karşıtı birer küresel hareket olarak karşımıza çıkmıştır (Akpınar, 2019: 11). 1960’lı

yıllarla birlikte tüm dünyada gözlemlenen hızlı dönüşüm neticesinde sisteme muhalif olan hareketler de bir dönüşüm geçirmişlerdir.

1.4.4. 1968 Yılı ve Sonrası Toplumsal Hareketler

Öğrenci olaylarının en faal bir şekilde yaşandığı yıl 1968 yılı olup aynı zamanda bu yıllar, solun zirvede olmasına rağmen büyük görüş ayrılıklarına ve fikir tartışmasına girdiği; ayrıca ‘eski ve yeni sol’ tartışmalarının başladığı yıllar olarak da bilinir (Morris ve Bush, 2008). Bu yıllarda sınıf eksenli işçi hareketleri artık yerini kimlik odaklı toplumsal hareketlere bırakmıştır (Akpınar, 2019: 11). Sosyalizmin ortadan kaldırılması noktasında denenen her türlü yolun ardından kapitalist ülkelere çıkarılan savaşlar netice vermiş ve sonuçta sosyalizm ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte kapitalizmin dünyaya hükmeden tek güç olduğu bu yıllarda etnik kimlik ile dini kimlik anlayışı günden güne artmıştır (Akpınar, 2019: 12). 1980’lere değin gelişen bu tür hareketler, 1980 ve sonrası, dünya çapında yaşanan gelişmeler neticesinde ırkçılık karşıtlığı, göçmen yanlılığı, dünya zenginliğinin yeniden taksimatı türü hususları savunan hareketlere evrilmiştir

1.5. TOPLUMSAL HAREKET BİÇİMLERİ

Toplumun gerçekleri ve bireylerin talepleri arasında ortaya çıkan dengesizlikler neticesinde farklılaşmalar oluşmakta ve toplumsal kurallara karşı başkaldırı, ajitasyon, gibi şekillerde olmaktadır. Günümüzde toplumsal hareketlerin sayısı ve çeşitliliğindeki artış dikkat çekici boyuta ulaşmış bulunmaktadır. Bu hareketlilik sonrası toplumsal hareketler bazı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Toplumsal hareketler, Aberle’nin de ortaya koyduğu üzere temelde dört kısımda ele alınmıştır: Reformcu hareketler, kurtarıcı hareketler, dönüştürücü hareketler ve değiştirici hareketler (Giddens, 2000: 541). İlk ikisi toplumu, son ikisi de tek tek fertlerin davranışlarını değiştirme amacını güden (Giddens, 2000: 541, Kurtbaş, 2017: 72) hareket tipleri incelenecektir.

1.5.1. Dönüştürücü Hareketler

Bu tür hareketler, sosyal hayatta daha geniş kapsamlı yer alacak şekilde yıkıcı, şiddete müstenit olarak bir değişimi planlayan hareketi ifade etmektedir (Giddens, 2000: 541). Ayrıca önceden belirlenmiş bir inanç adına normların yapılanmasını da ifade eder (Işık, 2015: 25). Bu hareket biçiminde değerlerin yeniden oluşturulması amaçlanmakla birlikte bu hareketlerin kurulu sosyal sistemin sorgulanması bunun karşısında

alternatifler üretilmesi sürecini kapsadığı söylenebilir (Advan, 2015:32-33). Dönüştürücü Hareketler, genellik kazanmış bir inanç ve düşünce konusunda değerleri onarma, koruma, değiştirme ya da yaşatma çabasına yönelik kolektif girişimler olarak da ifade edilmektedir (Işık, 2015: 25). Dönüştürücü hareketler, var olan toplumsal yapının daha önceden belirlenmiş önceliklerine karşı bir tavır olması sebebiyle sistemin gerek varlığını gerek meşruluğunu hedef olarak sorgulama çabasıdır (Işık, 2015: 25). Hareketler, söz konusu değişimi gerçekleştirme yolunda halkın yoğun ilgisinin bulunduğu birtakım kavramların üzerinden hareket etmektedir.

Dönüştürücü niteliğe haiz bu hareketler, geniş çaplı toplumsal değişmeyi gerçekleştirme tasavvurundadır. Buradan hareketle dönüştürücü hareketler, var olan toplumsal yapı ve mevcut sistemin bütününe sorgulanmak sureti ile alternatifler üreten kolektif davranış türü olarak ifade edilebilir (Işık, 2015: 25). Toplumda radikal bir değişimin sağlanmasına yönelik mücadele veren, bunun yanı sıra toplumsal yapıda var olanları yıkıp bunların yerine yenilerini yerleştirme gairesine sahip olan bu tür hareketlere en iyi örnek 1789 Fransız Devrimi'dir (Işık, 2015: 25). Bir bütün halinde değişimi gerçekleştirme yolunda demokrasi, özgürlük gibi bir takım toplumsal ilişkiler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Milli kurtuluş mücadeleleri, barışı temin etmeye yönelik girişilen toplumsal mücadeleler, bazı köktendinci hareketler ve devrim kökenli hareketler bu tür hareketler arasında gösterilebilir.

1.5.2. Reformcu Hareketler

Reformcu hareketler, toplumsal hayatta meydana gelen adaletsizliklerin ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır. Yani reformcu hareketler daha ziyade normları koruma, düzeltme, mevcut formu bozmaksızın yeniden inşa etme gibi amaçlarla meydana gelirler (Advan, 2015: 33). Toplumsal yapının yalnız belirli taraflarında değişimi gerçekleştiren, toplumda ilerleme için çaba sarf eden bu tür hareketlere örnek olarak günümüzde akla ilk geleni Amerika'daki reform hareketleri arasındaki çevresel hareketlerdir (Işık, 2015: 26). Reformcu hareketlere gösterilen toplumsal ilgi, dönüştürücü hareketlere göre daha dar olup reformcu hareketler sosyal düzeni yalnızca belirli yönlerden değiştirme amaçlı hareketlerdir (Şentürk, 2006: 39).

Bu tür hareketler, spesifik türde adaletsizlik ya da eşitsizliklerle mücadele etmektedir (Aslan, 2016: 118). Mevcut toplumsal yapı korunmaya çalışıldığı için,

dönüştürücü hareketlerdeki gibi mevcut yapıya bir alternatif sistem geliştirme yönünde bir çabaya girişilmemekle birlikte kurulu düzenin varlığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte yalnızca bu toplumsal yapının bazı istenmeyen özellikleri üzerinde düzeltmeler yapmayı amaçlamaktadır (Giddens, 2000: 541). Dönüştürücü hareketler gibi reformcu hareketler de toplumda değişikliğin sağlanması çabasında olup alternatif model sunma durumu bulunmamaktadır. Reformcu hareketler, egemen düzenin birtakım yönlerini değiştirme amacı gütmektedir (Aslan, 2016: 118). Reformcu hareketlere örnek olarak birinci dalga feminizm hareketleri, kürtaj karşıtı yürütülen dinî grupların kampanyaları verilebilir (Giddens, 2000: 541). Küreselleşme karşıtı hareketler de bir yönüyle bu tür hareketlere dâhil edilebilir.

1.5.3. Kurtarıcı Hareketler

Kurtarıcı hareketler, sıradanlaşmış algısı oluşturulmuş olan bir yaşamdan, insanoğlunu kurtarmayı kendine gaye edinen, bunun için değişik kurtuluş yolları arayan, kahir ekseriyetle şahsi kurtarmanın üzerine yoğunlaşan hareketler olarak karşımıza çıkmaktadır (Giddens, 2000: 541, Kurtbaş, 2017: 72). Bu tür hareketler, tek tek fertlerin davranışlarında değişikliği sağlama amacındadır. Kısacası bireylerin değişimini hedeflemektedir. Değerlerini yitiren insanları kurtarmaya yönelik yollar arayan bu tür hareketler arasında dini birçok hareketi değerlendirebiliriz (Kurtbaş, 2017: 72). David Koresh'in dinsel kültürü, protestan temelli tarikatları kurtarıcı hareketlere örnek verilebilir (Giddens, 2000: 541).

1.5.4. Değiştirici Hareketler

Bu tür hareketler fertlerde sınırlı değişiklikleri gerçekleştirme yolunu seçmiştir (Aslan, 2016: 119). Değiştirici hareketler, fertlerin çevrelerinde tümüyle bir değişime gitme yolunu izlemese de birtakım özellikleri değiştirmeye yönelik çaba içerisindedir. Bu hareketler, toplumun davranışlarından ziyade kişilerin davranışlarında değişikliği sağlama amacını taşımaktadırlar. Bir bakıma toplum davranışları bu tür hareketlerin çekim alanında değildir. İsimsiz alkolikler bu tür harekete örnek verilebilir (Giddens, 2000: 541).

1.6. TOPLUMSAL HAREKETLERE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR

Toplumsal hareketler, kuşkusuz birçok olguyla ilişkilendirilebilmekte, birçok kavramla aralarında bir ilişki kurulabilmektedir. Toplumsal hareketler kavramının daha

iyi idrak edilmesi noktasında bu kavramla ilişkilendirebileceğimiz bazı kavramları da ortaya koyma fayda sağlayacaktır. Bu başlık altında toplumsal hareketlere ilişkin bazı kavramlara açıklık getirilecektir. Bu sebepten ötürü toplum ve topluluk, toplumsal eğilim, toplumsal grup, toplumsal örgüt, toplumsal kimlik, toplumsal yapı, toplumsal değişme ve kamuoyu kavramlarının ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur.

1.6.1. Toplum ve Topluluk

1.6.1.1. Toplum

Toplum kavramı, aynı toprak parçası üzerinde bir arada yaşayan ve temel çıkarlarını sağlamak için iş birliği yapan insanların tümü, cemiyet kavramlarına karşılık gelmektedir (<https://tdk.gov.tr>). Belirli bir toprak parçasında yaşayıp müşterek bir kültürü paylaşan, kendilerini orijinal bir yapı şeklinde gören insanların meydana getirdiği gruplar şeklinde bir toplum tanımı yapılmıştır (Marshall, 2009: 732). Yine toplum, tarihsel gelişme içinde biçimlenmiş bulunan, belli üretim biçimiyle belirlenen örgütlü insan topluluğu şeklinde de ifade edilmiştir (Özkan, 2018: 22). Tanımlamalara bakıldığında, toplum denilen yapının oluşabilmesi için öncelikle bu insanların aynı toprak parçası üzerinde bir arada yaşamaları, bununla birlikte ortak bir kültürü paylaşmaları, nihayetinde bu bir arada yaşayan insanların, kendilerini muhakkak surette birleşik ve özgün birer yapı biçiminde tanımlamaları gerekmektedir.

Günlük hayatta dahi sıklıkla kullanılan toplum kavramına ilişkin bir tanımlama getirenlerden Kurtbaş toplumu, belirli bir coğrafyada müşterek bir kültürü paylaşan, kendilerini birbirlerinin birer parçası olduğunu düşünen en geniş gruplaşma şekli olarak ifade etmektedir (Kurtbaş, 2017: 24). Yerleşik kültür vasıtasıyla toplumsallaşma sürecinde bireylerin öğrendiği öğeler aracılığıyla kurulan toplum, amaçlarından bazılarını gerçekleştirme noktasında işbirliği halindeki bireylerden meydana gelmiştir. Toplum, salt kendisini meydana getiren bireylerin toplamını ifade etmemekte, bireylerin toplamı olduğu kadar bireylerin arasındaki münasebetler, bu münasebetleri bir biçime sokan, bunun yanında mevcut yapısıyla da var olabilmektedir (İçli, 2012: 42). Toplum kavramı, ikincil ilişkilerin hâkim olduğu ve bu ilişkilerin büyük boyutta sürdürüldüğü, ben duygusunun egemen olduğu, heterojen nitelikli bir işbölümünün gerçekleştiği bir yapıyı ifade etmektedir.

1.6.1.2. Topluluk

Topluluk kavramı, nitelikleri bakımından bir bütün oluşturan kimselerin hepsi, camia, cemiyet gibi anlamları ifade etmek için kullanılmaktadır (<https://tdk.gov.tr>) Sınırları belli olan bir toprak parçası üzerinde niteliksel yönden bir bütün oluşturan bireylerin, müşterek menfaat, aidiyet ve mümkün mertebe dayanışma duyguları ile birinci ilişkiler içerisinde bulunduğu toplumsal ilişki şekli olarak da ifade edilmektedir (Kurtbaş, 2017: 22). Topluluk sadece var olmaz, kurulur. Ayrıca bir kurum, bir örgütlenme dahi değildir, kişiler arasında bağ kurmanın birer yoludur (Zibechi, 2015: 48). Topluluk, topluma nazaran daha küçük boyutlu olup birincil ilişkilerin ve biz duygusunun egemen olduğu, basit nitelikli bir işbölümünün gerçekleştiği bir kavram olarak karşımıza çıkar.

Her iki kavram için yapılan tanımlamalara bakıldığı zaman toplum ve topluluk kavramlarının esasında birbirinden birçok yönüyle ayrılan iki değişik toplumsal ilişki türünü ifade ettiği anlaşılacaktır. Toplum, topluluğa nazaran daha büyük boyuttadır. Toplumda ikincil ilişkiler, toplulukta birincil ilişkiler hâkimdir. Toplumda ‘ben’ duygusu, toplulukta ise ‘biz’ duygusu hâkimdir. Dayanışma, toplumda bireysel isteme bağliken toplulukta ortak isteme bağlidir. Toplulukları oluşturan bireylerin arasındaki dayanışma bilhassa bir değer ve inanç ortaklığının neticesidir (Duverger, 2019: 28). Mülkiyet anlayışı olarak toplumda bireysel mülkiyet egemenken toplulukta ortak mülkiyen egemendir. İşbölümü toplumda heterojen nitelik arz etmesine karşın toplulukta basit nitelik arz etmektedir.

Ferdinand Tönnies, topluluk ve toplum ayrımına giderek toplumsal tipolojiye yönelerek 1887 yılında yayınlamış olduğu ‘Gemeinschaft und Gesellschaft’ adlı ünlü eserinde, doğal iradenin baskınlığında meydana gelen topluluk tipolojisiyle rasyonel tercih iradesinin egemen olduğu toplum tipolojisini işlemiştir. Tönnies, bu eserinde topluluk ve toplum tipolojileriyle birbirine zıt iki ayrı düşüncenin bakış açısından toplumsallaşmayı anlama çabasındadır. İnsanın, doğumuyla beraber karşılaştığı toplumsallaşma sürecini topluluk ve toplum kavramları ile izaha çalışan Tönnies, topluluk kavramının organik bir iradi temele dayandığını, toplum kavramının ise rasyonel bir iradi temele dayandığını, öte yandan topluluk kavramı samimi, yoğun ilişki temeline ve bir zarurete dayalı insan grubunu ifade ederken, toplum kavramı gönüllülük

esasına dayanan, rasyonel iradeyle taleplerinin karşılığını bulması amacıyla üyelerin arasında bir sözleşme bulunan toplumsal ilişkiler içerisindeki insan grubunu ifade etmektedir (Kurtbaş, 2017: 22).

1.6.2. Toplumsal Değişme

Heraklitos'un asırlar önce söylediği 'aynı nehirde iki kere yıkanamazsınız zira her şey akar' sözü ile 'değişmeyen tek şey değişimdir' sözü diriliğini yitirmeyen bir hakikati gözler önüne sermektedir. Değişimden bahsedebilmek için tek etken yeterli midir yoksa birden fazla etken bir arada mı olmalıdır? Değişimden bahsedebilmek için birçok etkenin bir arada bulunması ve bu etkenlerin karşılıklı bir etkileşim içerisinde olmaları gerekmektedir. Bir toplumun tümünün, kuramsal yapılarının ya da kültürünün az veya çok eski durumuna göre uğradığı değişimi (Kurtbaş, 2017: 40) ifade eden toplumsal değişimin yönü ileriye doğru olabileceği gibi geriye doğru da olabilir (İçli, 2012: 141). Bu değişim, planlı bir şekilde gerçekleşebildiği gibi herhangi bir planlama olmaksızın da gerçekleşebilmektedir. Toplumsal değişimin yönü ve şiddeti toplumdan topluma, kültürden kültüre, zamandan zamana değişiklik gösterse de, toplumlar için değişmeyen hakikat, toplumsal değişimin kaçınılmaz olduğudur (Kurtbaş, 2014: 39).

Sosyolojinin temel konuları arasında yer alan toplumsal değişme, içinde bulunulan toplumları biçimlendiren teknoloji ve kültür düzeyi, endüstrileşme, kentleşme, kırdan kente yaşanan göçler, bireyleşme, bürokrasinin gelişmesi, medyanın hayatımızda gittikçe artan etkisi gibi dinamik güçleri içeren bir süreçtir (Akpınar, 2014: 3). Toplum denildiğinde insan geliyorsa akla, insanoğlunun bulunduğu bir yerde de durağan bir hayatın varlığı beklenmez. Zira yaşayan bir canlı olan insanoğlunun hayatı illa ki beraberinde değişimi de getirir. Bunun aksi abesle iştigaldir. Toplumsal değişme, nüfus, teknoloji, kaynakların varlığı, politika, ekonomi ve benzeri etkenlere olduğu kadar, bunların etkileşimine dayalı oldukça karmaşık ve dinamik bir olgudur (Erol, 2011: 110). Toplumsal değişmeyi etkileyen faktörlere bakıldığında, İçli bu faktörleri demografik faktörler, coğrafi faktörler, teknolojik faktörler, kültürel faktörler ve toplumsal faktörler olarak sıralamaktadır (İçli, 2012: 144-145).

1.6.3. Toplumsal Yapı

Toplumsal hareketleri ilgilendiren bir diğer toplumsal olgu da toplumsal yapıdır. Toplumsal yapıyı, bir toplumda gerçekleşen gruplar, örgütler, kurumlar ve

bireyler arası münasebetler meydana getirmektedir. Kavram, salt Sanayi Devrimi'nin doğal bir sonucu olan kentleşme olgusunu ifade etmede kullanılsa da geçmişten bugüne kadar oluşturulan toplumsal birliktelik tarzlarını da içine alacak şekilde oldukça sık kullanılmıştır. Yaygın bir şekilde yirminci yüzyılın ortasından itibaren kullanılmaya başlayan, mazisi çok daha eskilere dayanan (Kurtbaş, 2017: 33) toplumsal yapı, onaltıncı yüzyıl sonrası bir bütünü oluşturan parçalar arasındaki ilişkilerin şekli anlamına karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Toplumsal yapı belli bir toplumdaki eylem ya da davranış formları arasındaki sistematik karşılıklı ilişkililerdir (Bozkurt, 2017: 2-3). Bu da fertlerin karar alma mekanizmaları üzerinde toplumsal yapıların kısıtlayıcı etkileri olduğunu göstermektedir.

Bir topluluğu meydana getiren parçaların arasındaki düzenleniş biçimini (Duverger, 2019: 120) ifade eden toplumsal yapıyla ilgili olarak yaptığı incelemesinde Kıray, bir toplumsal yapının, topluluk halinde yaşayan bireylerin yaşam düzenlerini şekillendiren ilişkiler biçimi olduğunu, bu ilişkilerin çözümünde toplumun sahip olduğu özelliklerden yola çıkmak gerektiğini belirtmektedir. Bununla birlikte söz konusu bu özelliklerin beş boyutta incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir: Birinci boyut yerleşik bir topluluğa sahip olması kaynaklı özellikler, ikinci boyut nüfusa ilişkin özellikler, üçüncü boyut bu topluluğun doğayı işleme noktasında kullandığı teknoloji ile bunlardan kaynaklı oluşan beşeri münasebetler, dördüncü boyut toplumsal örgütlenmeler, beşinci boyut ise inanç, değer ve düşünceler sistemini meydana getiren özelliklerdir (Tekeli, 2012: 235).

Toplumsal değişmeyi dinamizme etmesi nedeniyle toplumsal hareketler, toplumsal yapıların niteliğini, geçerlilik sürelerini, birbiriyle münasebetlerini doğrudan etkilemektedir (Kurtbaş, 2017: 35). Toplumsal yapı kavramını ilk defa İngiliz toplumbilimci Spencer kullanmış olup toplumu tek düze bir yapı biçiminde ele alarak toplumu meydana getiren farklı kesimlerin birbirleri arasındaki ilişkiyi, bir canlının vücudundaki organların arasındaki ilişkiye benzetmektedir (Kurtbaş, 2017: 34). Sonraki dönemlerde toplumsal yapıya ilişkin literatüre en üst düzey katkılardan birini sağlayan, toplumsal yapıyı alt yapı ve üst yapı olmak üzere iki kategoriye ayıran Marx, toplumların ekonomik yapılarını alt yapı kavramıyla, siyasi, hukuki, kültürel ve sosyal yapılarının hepsini üst yapı kavramıyla açıklama yoluna gitmektedir (Kurtbaş, 2017: 34).

1.6.4. Toplumsal Örgüt

Birçok toplumbilimcinin farklı şekillerde tanımladığı örgüt kavramı, Katz ve Kahn için belli sayıdaki bireyin kalıplaşmış belli bir standarda bağlanmış davranışlarının toplamından oluşmaktadır (Katz ve Kahn, 1977: 18). Belli bir amaç grubu veya amaca dönük olarak birbirleriyle ilişkili eylemlerin gerçekleştirilmesi için önceden belirlenen davranış kalıpları, görev ve sorumluluklar çerçevesinde bir araya gelmeleriyle oluşan, bütünlüğü ve devamlılık gösteren toplumsal yapılanmalar (Aslan, 2016: 68) şeklinde tanımlanan örgütler, önceden belirlenmiş olan amaçları elde etme yolunda bir araya gelen, karşılıklı işbirliği ve bir koordinasyon içerisinde müşterek hedeflere yönelik insan çabalarının bütününden oluşan gruplar olarak da tanımlanmaktadır (Aytaç, 2004: 191). Örgütlerde bireylerin, kendilerini örgütün birer parçası olarak görmelerinden dolayı grup üyelerde aidiyet duygusu gelişmiş olup örgütün amaç veya amaçlarını gerçekleştirme noktasında bireyler istekli davranırlar. Örgütün ortak amaçları bireylere benimsetilerek bireyler bu ortak amaçlar çerçevesinde yönlendirilmektedirler.

Toplumsal hayatta önemli bir rol üstlenen ve toplumun kültürel dokusundan etkilenen, zamanla toplumu da etkilemeye başlayan (Duygulu ve Eroğluer, 2006: 1) örgütlerin diğer toplumsal birimlerden ayrıldığı nokta, toplumsal yapılarının önceden belirlenmiş bir amaç için organize edilmiş olmalarıdır. Farklı örgütlenmelerin bir araya gelmesiyle oluşan en büyük yapıyı örgütlenme olarak tanımlayabileceğimiz toplumların yapısında meydana gelen karmaşıklık arttıkça toplumsal ihtiyaçların giderilmesi için birbiriyle ilişkili fazla sayıda örgüt ortaya çıkmaktadır. Daha ziyade gelişmiş toplumlarda rastlanan ve sosyal yaşamda önemli bir role sahip olan örgütler, toplumun kültürel dokusundan etkilenmekte ve zaman içinde toplumu etkilemektedir.

Peki, toplumsal örgüt nedir? Toplumsal örgüt nasıl tanımlanır? Öncelikle, toplumsal örgütler, müşterek bir amacı veya eylemi gerçekleştirme noktasında bir araya gelen bireylerce oluşturulan yapılanmalardır. Toplumsal hareketler de tıpkı toplumsal örgütler gibi belirli bir örgütlenme sürecinin ardından görünür bir hale bürünürler. Bu yönlerinden dolayı birbirlerine oldukça benzerler. Hareketin eylem içerikli bileşenleri arasında (Aslan, 2016: 26) yer alan toplumsal örgütlerin yalnızca biri, bir toplumsal hareketin içinde yer alabileceği gibi birden fazlası da kuşkusuz yer alabilir.

1.6.5. Toplumsal Eğilim

Gündelik hayatın sık kullanılan kavramlarından biri olan eğilim diğer bir adıyla trend kavramı, modadan teknolojiye, iş dünyasından eğitime kadar toplumun kahir ekseriyetince sergilenen davranış ya da durumları ifade etmek için kullanılmaktadır (Aslan, 2016: 25). Toplumsal eğilim kavramı, 'social trend' kavramının karşılığı olarak Dictionary of Sociology'de şu şekilde tanımlanmaktadır: Belli bir dönemin tepkileriyle etkin kurumlarının toplamında ortaya çıkan eğilimlerle toplumsal gelişmelerin sergilendiği özel seyir. Benzer bir tanımlama yapacak olursak toplumsal eğilimler belirli bir tarihsel dönem içerisinde sosyal hayatta ortaya çıkan belli başlı yönelişler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Gusfield (1970), toplumsal eğilimlerin yönlendirilmemesi, açıkça dile getirilmemesi gibi sebeplerden dolayı toplumsal hareketlerin toplumsal eğilimlerden ayrıldığını söylemektedir. Tarihi süreç içerisindeki belli dönemlerin gelişimi ve değişimi incelendiğinde, geniş kitleleri etkileyen toplumsal olaylar neticesinde toplumsal eğilimlerin, akımların hayata geçişindeki tesirleri göz ardı edilemeyecek derecede belirgin olduğu görülecektir (Afşar, 2009: 7).

1.6.6. Toplumsal Grup

Toplum, birtakım alanlarda birbiriyle karşılıklı ilişkilerde bulunan gruplardan müteşekkildir (Aslan, 2013: 73). Bu ilişkilerin taraflarından olan grupların hiçbiri yalnız başlarına, insanların talep ve ihtiyaçlarına yetişemeyecekleri için insanların aynı anda farklı gruplara üye olmaları kaçınılmazdır. Zaten gruplar, sosyal bir varlık olan insanın sosyoekonomik, psikolojik, siyasi ve bir takım başka ihtiyaçlarının karşılanmasında çok önemli bir noktadadır. İnsanın sosyal çevresi farklı gruplardan, bir ilişki içerisinde olduğu insanlardan meydana gelmektedir (Aslan, 2013: 73). Johnson ve Johnson, grup kavramını iki veya daha fazla sayıda bireyin yüz yüze etkileşime girdiği, üyelerinin her birinin kendi grup üyeliğinin ve diğer grup üyelerinin farkında olduğu, her grup üyesinin müşterek hedeflere ulaşma noktasında kendi olumlu bağımlılıklarının bilincindeki oluşum şeklinde ifade etmektedir (Johnson ve Johnson, 1987: 7).

Fiziksel ya da coğrafi yakınlık da, ortak özellikler sergileyen bireylerin varlığı da toplumsal grubun oluşmasına kâfi gelmemekte, yüz yüze ilişki bulunmayan, değişik özelliklere sahip bireyler arasında gerçekleşebilecek etkileşim toplumsal grupların temelini oluşturabilmektedir (Cezayirli, 1997: 365). Toplumsal gruplar, karşılıklı rollere,

konumlara, değer yargılarına, inançlara sahip ve bunların farkında olarak karşılıklı ilişkiler içinde bulunan, ayırt edici özelliklere sahip birden fazla üyeden oluşan topluluklardır (Aslan, 2013: 74). Bir grubun toplumsal niteliğe bürünebilmesi için bazı nitelikleri taşımaları gerekmektedir. Bu noktadan hareketle toplumsal gruplar, karşılıklı bir takım değer yargılarına ve belli inançlara sahip olan, müteakbil ilişkiler içerisinde yer alan, ayırt edici bazı özellikler sergileyen, en az iki kişinin bir araya gelmesi neticesinde oluşan topluluklardır (Aslan, 2013: 74). Aralarında yüz yüze etkileşim söz konusudur. Aile, arkadaşlık grupları, siyasi partiler, vakıflar birer toplumsal grup olarak karşımıza çıkarlar. Toplumsal gruplar, süreleri bakımından (geçici, sürekli), üyelerinin arasındaki ilişki türleri bakımından (birincil, ikincil), üye sayıları bakımından (küçük, büyük), kuruluş biçimleri bakımından (resmi, resmi olmayan), yapıları bakımından (katı, gevşek), üyelerin katılım biçimleri bakımından (iradi, irade dışı), grubun görevleri bakımından (tek, çok görevli) olmak üzere birçok şekilde sınıflandırılabilir (Kurtbaş, 2017: 27).

1.6.7. Toplumsal Kimlik

Öncelikle kimlik kavramının, günümüzde en çok tartışmaya konu olan, bunun yanında, yazılan temel sosyal bilimler kavramlarından biri olduğunu ifade etmek gerekir. Bireyin kim'liğine dair bir çerçeveyi ifade eden kimlik kavramı esasında işlenerek devam edegelen bir süreci tanımlamaktadır. Görüleceği üzere süreç henüz tamamlanmış değildir. Her defasında bir farklılaşma halindedir kimlik kavramı. Belki de kimlik kavramına ait birçok tanımın yapılması bu sebeptendir. Bireyin sahip olduğu, birden fazla katmanı bulunan kimliklerin birçoğunun birey tarafından aynı anda taşınması mümkündür.

Günümüzde birçok bilimi ilgilendirir hale gelmesi sebebiyle kimlik kavramının birçok tanımı yapılmıştır. Bir özelliği, bir niteliği ifade eden kimlik kavramı, TDK'nın Türkçe sözlüğünde toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü olarak tanımlanır (<https://tdk.gov.tr>). Bir başka tanımlamada ise bireylerin gerek kültürel gerekse yaşadığı çevrelerdeki sosyal konum ve statülerinin karşılığı olan çok boyutlu, inanç, tutum, değer yargıları gibi yaşam biçimini sembolize eden bir kapsamın alt başlığı ifadelerine yer verilmiştir (Yıldız, 2007: 9). Kimlik kavramı, toplumun sosyal siteminin temelini, özünü, ruh

kökünü oluşturur esasında. Çoklu bir yapıyı içeren toplumsal kimlik ise bireyin sahip olduğu niteliklerle temel anlamda kim olduğu hakkında bilgiler veren, bireylere yüklenen özellikler sayesinde kişiyi çevresindekilerle belli bir ilişkinin içine sokan özellikler bütünüdür. Peki, benzer kimliklere sahip kimi insanlar hangi gerekçeyle belli toplumsal hareketlere dâhil olmakta, kimileri de başka toplumsal hareketlere dâhil olmaktadır? (Aslan, 2016: 39-40).

Birey toplumsal, kültürel ve ekonomik nedenler dolayısıyla şahsi menfaatlerine uygun olan kimlikleri hiyerarşi içinde harekete geçirmekte, hiyerarşi üzerinde hareket eden kimlikler şayet ekseriyetle doyurulmamış menfaatler üretiyorsa birey de o düzlemdeki toplumsal harekete dâhil olmaktadır (Aslan, 2016: 40). Buradan da şu sonucu çıkarabiliriz: Bireyin toplumsal hareketlere yönelik davranışlarını, bireyin kimlikler hiyerarşisinin en tepesinde yer alan kimliği belirlemektedir (Aslan, 2016: 41). Yine bir harekete katılmanın temel sebebi, söz konusu hareketin temsil ettiğini belirttiği grup veya hareketle benzeşme duygusudur (Jasper, 2017: 153). Bunun yanında, bireyin kendisini bir grupta özdeşleştirmesi sonucunda duymuş olduğu sadakat, bireyi hareketin içerisinde tutmaya yardımcı olmaktadır (Jasper, 2017: 153). Ayrıca, bireyin, kendisini değişik formlarda, bilhassa yeni kolektif kimliğin parçası olacak şekilde düşünmesini de temin etmektedir (Jasper, 2017: 228). Toplumsal alan boyunca toplumsal hareketler yeni kolektif kimlikler inşa etmekte ayrıca anlamları sıvayıp yeniden yorumlamak suretiyle toplumsal münasebetleri dönüştürmektedir (Nash, 2016: 44). En nihayetinde hareketler, kendi üyelerine yeni hissetme ve düşünme formlarını baz alan yeni ahlaki vizyonları açıkça telaffuz etme ve geliştirme hususlarında yardımcı olmaktadır (Jasper, 2017: 232).

1.7. TOPLUMSAL HAREKETLERE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

1.7.1. Siyasal İktidar

Toplumsal hayattaki münasebetlere bakıldığında hayatın her alanında bir takım değişikliklerin bulunduğu görülmektedir. Eşitsizlik kaynaklı bu değişiklikler toplumsal hayatın örgütlenmesine olanak sağlamaktadır. Günümüzde iktidar kavramının, siyasi olayların dinamiklerini oluşturarak politika sürecinin idraki ve izahı noktasında kilit rolü üstlenen bir kavram olduğu kabul edilmektedir (Kapani, 2017: 55). Bertrand Russell, fizik bilimi için enerji kavramının taşıdığı anlamı, sosyal bilimlerde iktidar kavramının taşıdığını dile getirir (Kapani, 2017: 55). Weber ise iktidarın toplumsal

ilişkiler içinde bir iradenin, kendine karşı gelinmesi durumunda dahi devam ettirilmesi olanağı olduğunu belirtir (Kapani, 2017: 56). Toplumun karmaşık yapısı içerisindeki bu eşitsizlik ve farklılıklar neticesinde kimi bireylerin birbirlerini etkileyip kimi bireylerin se karşısındaki bireylerin davranışlarını kendi arzuladıkları istikamette yönlendirerek etkilemiş oldukları görülmektedir. Bu tür toplumsal ilişkilerin başat taraflarından birinin diğerinin davranışlarını etkilemesi neticesinde kendi isteklerine uyarlama kudretini iktidar olarak tanımlanabilir. İktidar kavramı başkalarının davranışlarını yönlendirme veya etkileme gücü olarak tanımlanmıştır (Erdoğan, 2017: 335; Dursun, 2016: 95). İktidar, bir kontrol ilişkisi olup ilişki halinde olan iki aktörden birinin diğeri üzerinde oluşturduğu etki ve kontrol olgusu olarak önümüze çıkmaktadır (Dursun, 2016: 95). Bireyler arası ilişkiler seviyesinde kalmış bir olgu olmamasının yanı sıra sosyalleşmekte ve toplumun yapısının değişik seviyelerinde etkin bir rol üstlenen ve bu toplum yapısının işlemesine katkı sağlayan bir olgu olarak da karşımıza çıkmaktadır (Dursun, 2016: 97).

Temelde bir kontrol ilişkisi hüviyetindeki iktidar kavramı, bir kişinin üzerinde kontrol sahibi olması, ikna veya telkine dayanmayan bir şekilde onların hayatlarını ve çıkarlarını etkileyebilmesidir (Erdoğan, 2017: 336). Toplumsal hayatın olmazsa olmazı olan ve hayatın hemen hemen her alanında karşımıza çıkan iktidar, toplumsal hayat ve toplumsal düzene dair temel şarttır. Zira ancak gücü elinde bulunduran iktidar sahipleri tarafından oluşturulan temel kaideler etrafında toplumsal bir düzenin oluşması mümkün olmaktadır. Toplumda yer alan farklı gruplarda dahi bir iktidar yapısı, ilişkisi meydana gelmektedir. Toplumsal hayatın ayrılmaz parçası olarak toplumun değişik katmanlarında görülen bu tür iktidar olgusu sosyal iktidar olarak ifade edilmektedir.

De La Boetie'nin dediği gibi, bize hâkim olan iktidarın, bizden fazla sadece bizi yönetmesi için ona vermiş olduğumuz üstünlüğü vardır. İfade edilenler göstermektedir ki esasında 'iktidar' kavramı bir olgu olarak toplumsal hayatın birçok aşamasında, değişik birçok grup ilişkilerinde karşımıza çıkar. Kapani'ye göre tüm siyasal topluluklarda, devlet denilen tüm kuruluşlarda muhakkak siyasal iktidar ve bu iktidarı kullanan kişi ya da kişiler her daim var olmuştur (Kapani, 2017: 77).

Genel anlamdaki iktidarın ortaya çıkış şekillerinden biri olan siyasal iktidar, kapsamı ve etkisi yönüyle en önemli olanıdır (Erdoğan, 2017: 344). Makro iktidar

olarak da ifade edilebilecek siyasal iktidar, Erdoğan tarafından siyasal toplumun geleceğine etki edecek temel kararları alabilen, bu kararları alma gücüne sahip etraflı ve merkezileşmiş iktidar olarak ifade edilmiştir (Erdoğan, 2017: 344). Toplumun var olduğu bir yerde bir siyasal iktidar ilişkisi muhakkak vardır. Akal'ın ifade ettiği gibi toplumsallığın oluştuğu her yerde kurallar, bu kurallar çerçevesinde davranışta bulunma mecburiyeti saptanmıştır (Akal, 1999: 48). Siyasal iktidar, ülkedeki toplum fertlerinin davranışlarına etki eden, onları belirleyen, kendi taleplerine uydurabilen bir iktidarı da ifade etmektedir (Dursun, 2016: 105). Siyasal iktidar, nihai kararı veren, başkaca hiçbir iktidara bağlı olmayan, bir başka iktidarca sınırlandırılmayan iktidardır (Duverger, 2019: 133).

Sosyal iktidarı kullananların etkilediği alanların sınırlı olmasına karşın siyasal iktidarların etki alanı bütün ülke vatandaşları (Öztekin, 2016: 33) olmakla birlikte belli sosyal iktidarların yalnızca belli bir takım gruplarda geçerli olmasına karşın siyasal iktidarlar ulusal topluluğun bütünü üzerinde etkisini göstermektedir (Kapani: 2017: 58). Kapsamın yanı sıra hiyerarşik açıdan siyasal iktidar en üstte yer alan bir iktidardır (Dursun, 2016: 105). Siyasal iktidar ile toplumda yer alan öteki iktidar türleri arasında birer eşitlik ilişkisi bulunmamakta (Kapani, 2017: 58), diğer iktidar çeşitleri arasında bir kademelenme söz konusudur (Öztekin, 2016: 33).

Siyasal iktidarlar, gerektiği durumlarda maddi kuvvete başvurma ve zor kullanma gücüne sahiptirler (Dursun, 2016: 105; Öztekin, 2016: 33, Kapani, 2017: 58). Siyasal iktidarlar rıza ve itaate dayalıdır (Dursun, 2016: 106; Kapani, 2017: 59). Her biri toplumsal rızaya dayandığı nispette egemen olup yalnız bu şekliyle siyasal iktidarın gücü meşru bir nitelik taşıyacaktır (Çetin, 2019: 10).

Siyasal iktidar, sosyal hayatta öteki iktidarlarca ifa edilmesi imkânsız olan ve sahip oldukları nitelikleri sebebiyle yalnızca kendisi tarafından yerine getirilebilen birtakım temel işlevleri görmekle beraber bu iktidarı etkin ve anlamlı kılan da görmüş olduğu bu temel işlevlerdir (Dursun, 2016: 115). Özünde bütün toplumun davranışlarını etkileme veya toplumun uyması gerekli kaideleri belirleme gücünü ifade etmekte olan siyasal iktidarın esas işlevleri gerçekleştirmek amacıyla birtakım örgüte ve kuruma sahip olup bunların belirli bir sistematik çerçevesinde yapılanarak bir düzen içerisinde işlemesi bir zarurettir (Dursun, 2016: 115-116).

Siyasal bakımdan örgütlenen her toplumda iktidarın gerçekleştirdiği üç temel işlev ve bu işlevlere karşılık veren üç tür de kurumsal yapıdan bahsedilebilir (Dursun, 2016: 117). Bütün toplumu bağlayan kararlar alma işlevi de diyebileceğimiz siyaset belirleme işlevi, alınan kararları uygulama işlevi olarak da ifade edilen siyaset uygulama işlevi ve uygulamayı kontrol etme işlevi olan siyaset denetimi işlevi, diğer taraftan bu üç işleve karşılık veren farklı kurumsal yapılar [siyaset belirleme kurumu olarak yasama kurumu, siyaseti uygulama kurumu olarak hükümet ve bürokrasi kurumu, son olarak siyaset denetimi kurumu olarak yargı kurumu] bulunmaktadır (Dursun, 2016: 117). Günümüzde modern demokrasilerde siyaset belirleme işlevi, seçilmiş halk temsilcileri veya atanmışlardan müteşekkil yasama meclisi kanalıyla ifa edilmekte, bazı zamanlar da hükümetlerce yerine getirilebilmekte ya da hükümetler üstü birtakım yürütme organları tarafından gerçekleştirilmektedir (Dursun, 2016: 117).

Siyasal iktidarın bir başka işlevi siyaset uygulama işlevidir. İşlev, karar alıcılar tarafında belirlenen politikaların uygulanmasını ifade etmektedir. Yasaların yürütülmesi ya da tatbikinden oluşan bu işlev, evvelki siyasi kararların uygulamaya konulması veya toplumsal münasebetlerin olağan akışını düzenlemeye ilişkindir (Erdoğan, 2017: 349). Konulan kurallar, belirlenen politikalar ve alınan kararlar uygulanma noktasında idare dediğimiz örgüt, kurum ve aygıtlar tarafından yerine getirilmektedir. Devletin otoriteye dair kurallarını tatbik eden yürütmenin, söz konusu görevi ifa edebilmesi için oluşturulan örgütlerin tümünü, mezkûr örgütlerin etkinliklerini ifade eden idare, etkileşim içerisinde yer alan örgütlerden oluşmakta, bu niteliği hasebiyle de bir sistemi ifade etmektedir (Dursun, 2016: 119).

Siyasal iktidarın üçüncü temel işlevi olan siyaset denetimi amacıyla da yargı kurumları ve birtakım denetim kurulları kurulmuştur (Dursun, 2016: 120). Siyaset uygulama işlevinin bir başka aracı olan yargı, farklı tekniklerle de olsa yasaları uygulama bakımından esasen idareyle aynı işi yapmaktadır (Erdoğan, 2017: 349). Siyaset belirleme işlevini ifa eden yapının aldığı kararların ve kuralların politika uygulama araçlarıncı ne ölçüde yerine getirildiğinin belirlenmesi, iktidar ilişkileri yönünden oldukça elzem bir zorunluluktur (Dursun, 2016: 120). Siyaset denetimi işlevinin temel noktasını siyasal sorumluluk oluşturmakta, bu da belirli bir güce sahip olana verilen görevin ifası bakımından bir başka güç sahibine karşı sorumlu olması demektir (Erdoğan, 2017: 350).

1.7.2. Siyasal Katılma

Türk Dil Kurumu'na göre katılma, iletişim veya ortak davranışta bulunma yoluyla belirli bir toplumsal duruma girme sürecini ifade etmektedir (<http://tdk.gov.tr>). Demokrasinin sorunsuz işleyebilmesi noktasında en önemli kavramlardan biri de siyasal katılma kavramıdır. Kavramın birçok tanımı yapılmıştır. Kapani'ye göre siyasal katılım, toplum üyesi kişilerin siyasal sistem karşısında durumlarını, tutumlarını, davranışlarını belirleyen bir kavramdır (Kapani, 2017: 144). Bireylerin eğer memnunsalarsa yaşadıkları dünyayı koruma, memnun değillerse değiştirme amacıyla kişinin ya da tarafların, merkezi veya mahalli siyasi aktörleri, devletin değişik kademedeki kararlarını ve uygulamalarını etkileme veya kamuoyu oluşturma gayeleriyle yapmış oldukları hukuki veya hukuk dışı, başarılı veya başarısız eylemler ve uygulamalar bütünüdür (Kurtbaş, 2017: 340).

Sivil toplum örgütlerinin siyasal karar alma süreçlerine eklenmesine imkân vermektedir (Dursun, 2016: 197). Toplum üyelerinin siyasal sistem karşısındaki durum, tutum ve davranışlarını belirleyen bir kavram (Kapani, 2017: 144) olarak siyasal katılma, katılımcı demokrasiye temel teşkil eden, günümüz demokratik yönetimlerinin olmazsa olmaz koşullarındandır. Kışlalı siyasal katılmayı siyasi sistemin ve toplumsal düzenin değişen koşullara göre kendilerini yenilemesine fırsat verme olarak görür (Kışlalı, 1993: 187). Siyasi iktidarların halka dayandığı teorisinin uygulamaya dönüşmesi neticesinde halk, siyasi iktidarların oluşumu, denetimi ve değiştirilmesinde son söz sahibi olmaya başlar (Öztekin, 2016: 250-251).

Vatandaşların tamamına tanınan seçme ve seçilme hakkının doğal bir sonucu olarak demokrasiler işlerlik kazanarak geniş kitlelerin siyaset sahnesine çıkmasına olanak sağlamıştır. 1950'lerden sonra siyasal katılmaya ilişkin yapılan araştırmalar, modern sanayi toplumlarındaki her düzeyde gerçekleşen siyasete katılım geleneksel toplumlardan oldukça yoğun, bilinç düzeyinin de yüksek olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir. Siyasi eylemlere katılacak olan bireylerin, öncelikle katılacak olduğu eylem ya da eylemlerle ilgili bilgileri toplamaları icap eder. Gerçekleştirecekleri siyasi eylem(ler)in amacından eylem(ler)in kazandıracakları ve kaybettireceklerine, eylemin özelliklerine ve sonuçlarına kadar birçok bilginin birey tarafından toplanması gerekmektedir. Toplanılan bilgilerden sonra bireyler konunun kritiğini yaparak söz konusu eylemlere katılıp katılmayacağını, katılacaksa hangi düzeyde katılacağını

belirlemelidir. Sonraki aşamada, bu süreçleri yaşayan bireylerin eylem(ler)in amacına ulaşması noktasında düşünsel bir süreci yaşamaları icap eder. Eylem öncesi son aşama karar verme aşamasıdır ki bilgilerin, teorilerin pratiğe dökülme arifesini temsil etmektedir bu aşama. Böylelikle bireyler, siyasi eylem(ler)e katılma hususundaki sürecini tamamlayarak hazır bir vaziyette eyleme atılma kıvamına gelmiş olur. Siyasal katılma her bireyde farklı boyutlarda gerçekleşir. Kimisi ilişkiler düzeyinde kalırken kimisi siyasi eylem(ler)e katılarak siyasi katılım sağlar.

1.7.3. Demokrasi

Demokrasi, demos (halk) ve kratos (yönetim) kelimelerinin bir araya gelmesi neticesinde oluşmuş bir kavramdır. İlk defa milattan önce beşinci yüzyılda Herodot tarafından kullanılan demokrasi kavramı (Erdoğan, 2017:240), Yunan toplumunun mevcut sosyal şartları içerisinde demokratik fikir akımlarının sonucu olarak ortaya atılmıştır. Antik çağdan günümüze dek ilgi gören demokrasi, ilk kez eski Yunan'daki şehir devletlerinde uygulanmıştır. Bu sebepten ötürü söz konusu sistem, doğrudan demokrasilere yakın olup Atina Demokrasisi olarak ifade edilmiştir.

Modern demokrasi için onüçüncü yüzyıl oldukça önemli bir gelişmeye şahitlik etmiştir. 1215 yılında İngiliz baronları ve din adamlarının, dönemin kralı 1. John ile Magna Carta adı verilen bir anlaşma yapmışlardır. Neticede ilk defa, kral da dâhil olmak üzere herkesin hukuk kurallarına uyması gerektiği fikri ortaya çıkmıştır. Orta Çağ'ın yönetim anlayışından kurtulmanın çabasındaki Avrupa, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyılda demokrasiyi hükümetin zorbalıklarından kendilerini koruma noktasında çıkar yol olarak görmüş (Dikilitaş, 2008: 6), Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirisi ile birlikte demokrasi hızla yükselen bir değer haline almıştır. 1789 Fransız Devrimi neticesindeyse bir anayasa hazırlanarak halkın seçeceği parlamento ve kral arasında iktidar paylaştırılmıştır. Fransız Devrimi ile modern demokrasinin de ayak sesleri duyulmaya başlanmıştır (Değer, 2018: 17). Demokrasinin hızlı bir değişim ve gelişim gösterdiği yirminci yüzyıldaki başat çekişmelerden biri de demokrasiden uzak Sovyet Bloğu ülkeleri ile Batı demokrasileri arasında yaşanan soğuk savaştı. Komünizmi yayma çabasındaki Sovyet Rusya'nın, liberal demokrasiyi yayma çabasındaki ABD'nin liderlik ettiği Batı gurubu arasındaki çekişmesi 1989 yılında sona ermiştir.

Bazı kavramların olduğu gibi bugüne kadar demokrasi kavramının da birçok tanımı yapılagelmiştir. Montesquieu'ya göre demokrasi, halkın hem yöneten hem de yönetilen durumunda olduğu bir yönetim biçimidir (Öztekin, 2016: 83). Bir başka tanımlamada ise demokrasi, etkin siyasi mekanizmaların, düzenli aralıklarla tekrarlanan, birden fazla siyasi partinin katıldığı, muhalefetin iktidar olma şansına sahip olduğu serbest seçimlerle belirlendiği, temel kamu haklarının tanınıp güvence altına alındığı bir rejim olarak yer alır (Gözler, 2017: 105, Gözler, 2018: 261). Tek meşru yönetim olarak kabul gören ve çağdaş dünyanın egemen siyasi doktrini olan demokrasi için ABD başkanlarından Abraham Lincoln'un yapmış olduğu tanım oldukça ilginçtir: Halkın halk tarafından halk için yönetimi. Egemenliğin kullanılması açısından demokrasinin başlıca üç tür uygulama biçimi olup bunlar doğrudan demokrasi, temsili demokrasi ve yarı doğrudan demokrasi olmakla birlikte bunlara temsili demokrasinin idealize edilmiş hali olarak karşımıza çıkan katılımcı demokrasi eklenebilir.

Doğrudan Demokrasi: Egemenlik, halk tarafından aracısız bir şekilde doğrudan doğruya kendisince kullanılmaktadır. Demokrasinin ideal anlamına en yakın sistem kabul edilir (Gözler, 2017: 107). Doğrudan demokrasi, yöneticilerle yönetilenlerin arasındaki, ayrıca devlet ile sivil toplum arasındaki ayrımı ortadan kaldırmaktadır. Bu da halka özgü bir saf yönetim sistemini ifade etmektedir (Heywood, 2015: 172). Karar alan ve yasa koyan birçok kurumun içinde bulunduğu büyük çoğunluk, katılımın sadece azınlıklarla sınırlı kalmasını değil, aynı zamanda tüm vatandaş kitlesine yayılmasını garantilemiştir (Çobanoğulları ve Yereli, 2017: 110). Kamusal faaliyetlerin doğrudan halk tarafından gerçekleştirildiği, yönetenle yönetilen farklılığının ortadan kalktığı (Teziç, 2017: 298) bu tür demokrasiler, en saf ve yalın demokrasi biçimidir.

Yarı Doğrudan Demokrasi: Doğrudan demokrasiyle temsili demokrasiyi birleştiren bir modeldir. Egemenliğin kullanım yetkisinin halkla temsilcileri arasında pay edildiği demokrasi biçimidir. Bu tip yönetimlerde parlamentonun etkinliği arttıkça milli egemenlik anlayışına yaklaşıırken seçmenin etkinliği arttıkça halk egemenliği anlayışına yaklaşılmaktadır (Sezen, 1994: 36). Yarı doğrudan demokrasilerde halk temsilcilerini yine seçmekte, bilhassa yasama alanındaki mühim konularda, kendi karar alma yetkisini kullanabilmektedir. Referandum, halk vetosu, halk teşebbüsü ve temsilcilerin azli olmak üzere dört tür araçla egemenliğin kullanılmasına halk doğrudan

katılmaktadır. Yarı doğrudan demokrasilerde, önemli meselelerde doğrudan hükümet usulleri uygulanarak bizatihi kararlar seçmenlerce alınmaktadır (Teziç, 2017: 291).

Temsili Demokrasi: Doğrudan demokrasinin uygulandığı fakat toplumlarda zamanla meydana gelen büyümeler neticesinde demokrasinin uygulanması noktasında baş gösteren meseleler, iktidara ilişkin yetkinin doğrudan değil de temsilciler aracılığıyla kullanılmasını gündeme taşımıştır. Temsili demokraside halkın, kendi seçmiş olduğu kadroları devamlı denetleyerek kontrol etmesi gerekmektedir (Öztekin, 2016: 86). Egemenliğin, düzenli bir şekilde belli dönemlerle halkın seçtiği temsilciler aracılığıyla kullanıldığı temsili demokrasinin temel aracı seçimlerdir. Günümüzün en yaygın uygulanan demokrasi biçimi temsili demokrasidir. Çoğunluk iradesini ortaya koymayı amaçlayan temsili demokrasinin diğer amacı, siyasal iktidarı sınırlandırıp devletin kimi alanlardaki müdahalelerinden toplumu korumaya çalışmaktır (Dursun, 2016: 192). Temsilcilerini yine kendilerinin seçtiği bu tür demokrasilerde vatandaşlar pasif bir çerçevede tutularak sadece seçme rolünü oynamaktadır (Teziç, 2017: 279).

Temsili Demokrasinin İdealize Edilmiş Hali: Katılımcı Demokrasi: Temsili demokrasinin karşı karşıya kaldığı birtakım sorunların aşılmasına yönelik olarak başlayan tartışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan meselelerin aşılması ve seçim dönemleri haricinde de halkın yönetime katılımının sağlanması gerektiği düşüncesine dayanmaktadır (Dursun, 2016: 195). Temsili demokrasinin idealize edilmiş hali şeklinde de nitelenebilecek katılımcı demokraside, her vatandaş aktif bir şekilde karar alma süreçlerinde rol alabilmektedir. Egemenlik hakkı millete ait olmakla beraber, ülkeyi yönetenler halk tarafından belirlenmekte, yalnızca seçim dönemleriyle sınırlı olmaksızın seçim dönemi haricinde de yönetenler, yönetilenlerce denetlenebilmekte, şayet yönetilenler gerekli görürse doğrudan veyahut dolaylı yollardan yönetim sürecini etkileyebilmektedir. Ampirik ve analitik temelden ziyade normatif toplum ve siyaset anlayışı temelinde gelişen (Dursun, 2016: 195) katılımcı demokrasi modelinde ideal bir demokrasi anlayışı sunulmaya çalışılmıştır.

Joseph Schumpeter, demokrasinin siyasi partilerin arasındaki yarıştan ibaret olduğu konusunda hemfikirdir (Nash, 2016: 16). Öte taraftan, toplumsal hareketler, kolektif hak ve hürriyetlere ilişkin arayışlara katkıda bulunup demokrasinin güçlenmesini sağlayan bir yanı olmakla beraber kamu vicdanını yaralama, devletin veya

kurumsal siyasi yapıların meşruluğuna halel getirme, toplumda gruplaşmalara ve taraflaşmalara neden olma, kamu düzenini bozma, toplum yapısını zedeleme gibi birtakım handikaplara da sahiptir (Kurtbaş, 2017: 339). Buna rağmen, hareketler için hem araç hem de bir amaç olan demokrasi, oldukça fazla şeyler vaat etmektedir (Jasper, 2017: 36). Yalın bir halk egemenliği tabiri, belirsizlik taşımakla beraber sersemletici derecede yorum farklılıkları ile karşı karşıya kalmıştır (Heywood, 2015: 170).

1.7.4. Toplumsal Ağlar

Birçok hareket, ekseriyetle benzer bir toplumsal hareketin içerisinde bulunan ve meydana gelen kültürel kaygıları ve fırsatları değerlendirebilen az sayıda insanın gayretlerinin nihayetinde biçimlenmektedir ki bunlar, mevcut grupların liderlerini razı etmek suretiyle veya kendi sosyal ağları kanalıyla vizyonlarını genişletmek suretiyle kendilerine katılmalarını yönünde iknada bulunmaktadır (Jasper, 2017: 127). Üzerinde eyleme geçilen kanallar olarak toplumsal ağlar, kitlelerin seferber edilmeleri noktasında oldukça büyük bir öneme sahiptir. Jasper'a göre, öncelikle bir hareketin meydana gelmesine yardımcı olmakta, öte yandan, bir harekete katılacak kişileri öngörmenin en etkili yolu kuşkusuz mevcut hareketin bir parçası olan birilerini tanıyıp tanımadıklarını incelemektir (Jasper, 2017: 129).

Olgunlaşma gösteren hareketlerin birçoğunda, katılımcıların önemli bir kesimi şahsi ağlar sayesinde kazanılmış olup bu ağlar genelde formel yapıları protesto örgütlerine ait üyeliklere dayanır (Jasper, 2017: 129). Toplumsal hareketlerin de kendi ağlarını kurabileceklerini ifade etmek yanlış bir ifade olmasa gerek. Toplumsal hareketlerde bilgi akışı bu ağlar vasıtasıyla gerçekleştiğinden dolayı, üye kazanma noktasında önemleri oldukça büyüktür. Öte yandan, ağlar sadece yeni üye kazanma amacıyla değil bunun yanında eski üyeleri elde tutma, bilgiyi yayma, faaliyetleri örgütleme türünden amaçlar için de kullanılmaktadır.

1.7.5. Medya

'İletişim araçları, iletişim ortamı' gibi anlamlara gelen medya kavramı, 'medium' sözcüğünden türemiştir. Üzerinde propaganda, manipülasyon, gerçeği gizleme ve yanlış bilgilendirme gibi birçok özelliği dolayısıyla bireyler üzerinde oldukça büyük bir etkide bulunabilmektedir. Bu özelliğinden dolayı geniş bir alana hükmeder. Medya, her tür enformasyon, bilgi, gösterinin üretimi ve/veya dağıtımıyla

ilgilenen sosyal kurumları kapsar (Heywood, 2015: 282). Gelişen teknolojiyle beraber medyaya yüklenen anlamların farklılaşması neticesinde gazete, dergi, kitap, daha sonra radyo, televizyon ve son olarak internet gibi birbirinden farklı kitle iletişim araçlarının bütünü, medya kavramı içerisinde yer almaktadır. Medya, yaygın olması ve kolay ulaşılabilmesinden dolayı toplum tarafından maliyeti az olan, kolay elde edilen ve düzenli bilgi edinilen bir vasıta olarak görülmeleri hasebiyle bu kanalla aktarılan bilgilerin doğru, tarafsız olması büyük önem taşımaktadır (Tan, 2019: 7).

Medya, toplumsal kültürü değiştirirken, en başta sosyalleşme neticesi edinilen inanç ve değerleri, fikir ve davranış biçimleri, bunların yanında tüketim ünsiyetleri olmak üzere yaşam tarzlarını yeniden biçimlendirmektedir (Kurtbaş, 2017: 303-304). İnsan hayatının her döneminde büyük bir güç olarak yer alan, kendisi değişikçe toplumları da değiştirme salahiyetine sahip bir kavram olarak karşımıza çıkan, toplumları harekete geçirme refleksini bünyesinde barındıran medya kavramı, politik olsun ideolojik olsun yahut ekonomik olsun birçok farklı amacın gerçekleştirilmesine yönelik olarak kullanılır. Medya kuruluşları yine kendilerince oluşturulan toplumsal hareketlerin büyüklüğü, güçlü bir medyaya sahip olunması, toplumsal hareketlerin birçoğu özel bir konu diye düşünölen bir sorunu sahiplenerek onu kamusal ahlak meselesine dönüştürmeye çabalaması noktalarında oldukça önemlidir (Jasper, 2017: 108-109).

Kurum dışı siyasetin temel vasıtalarından biri olan toplumsal hareketler, varlık ve etkilerini tamamen medyaya borçludur (Kurtbaş, 2017: 309). Medya, devamlı yeni şeyler duyurma çabasıyla kimi şeyleri unutturmaktadır ki, toplumsal hafızamızın bu sebeple medyaya emanet olduğunu söylemek yerinde bir ifade olsa gerek (Özler, 2018: 173). Toplumsal hareketlerin başarıya ulaşmasında birçok etkenin önemli rolü olsa da medya kuşkusuz bu etkenler arasında ilk sırada yer almaktadır.

Toplumunu şekillendiren, öte yandan, bilgi ve içeriğin yeniden oluşturulmasının ve farklılaşmasının sağlanmasında medya, önemli bir iletişim aracı olarak karşımıza çıkmaktadır (Tan, 2019: 7). Medya, gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak değişik türden araçlarla birey ve toplumlar üzerinde etkide bulunabilmekte, algı operasyonları ile gündemin belirlenmesi işlevini yerine getirebilmektedir. McQuail'in toplumda etki, yenilik ve denetimlerin müstakbel araçları olarak bir güç kaynağı, birçok sosyal

kurumun çalışması için elzem bilgilerin kaynağı ve bir aktarım aracı (Türkoğlu, 2010: 70) olarak gördüğü medyanın Bukart'a göre dört temel işlevi vardır: Formasyon işlevi, siyasal işlev, denetleme ve eleştiri işlevi, propaganda işlevi (Yüksel, 2001: 8).

1.8. TOPLUMSAL HAREKETLERİN TEMEL BİLEŞENLERİ

1.8.1. Kitle

Doğduğu andan itibaren kendine sunulan farklı roller ve statülerle karşı karşıya kalan insan için kendisi henüz yeni doğduğunda hazır bir rol ve ileriki yaşlarında bireysel iradesiyle seçmek suretiyle edineceği bir statünün mevcudiyeti, birey-toplum ilişkisinin en mühim aşamasını oluşturur (Bacacı, 2019: 56). Kitle kavramı, bir yerde toplanan, bir araya gelen insan topluluğu (<https://tdk.gov.tr>) şeklinde tanımlanarak psikolojik manada bir kitleden bahsedebilmek için bireylerin arasında müşterek bir bağın bulunması gerektiği vurgulanmıştır (Freud, 1998: 8). Bir bütünü meydana getirmesi dolayısıyla, kendini bir araya getiren unsurlardan habersiz olmakla ya da bu unsurlara kayıtsız kalmakla beraber müşterek motivasyonlarla toplumun belli bir kısmını meydana getiren insan toplulukları şeklinde ifade edilen kitle kavramı, aynı yahut benzer amaç(lar) için bir araya gelen, örgütlenen insan topluluğunu açıklamak için kullanılmaktadır. Her şeyden önce bir topluluğun kitle kabul edilebilmesi için, heterojen, anonim ve geniş bir sahaya yayılmış olmaları gerekmektedir.

Diğer taraftan, ondokuzuncu yüzyılın kitleler çağı olarak zikredilmesi sonrası, kitle psikolojisi temalı birtakım çalışmalar ortaya konulmaya başlamıştır (Bacacı, 2019: 57). Kitle psikolojisi konusunda önemli çalışmalar yapan Fransız toplumbilimci Gustave Le Bon'a göre kitle ruhu kavramı, kitleyi meydana getiren bireylerin arasında kurulan ruhsal bağların neticesinde oluşmuş müşterek bir duygudur (Le Bon, 1997: 33). Genel bir tanım ile kitle kavramı, milletine, mesleğine, cinsiyetine bakılmaksızın alelade insanlardan müteşekkil olan insan topluluğu olarak tanımlanırken, psikolojik yönden incelenmesi durumunda kavram, farklı bir manaya bürünmüştür. Bu halde Le Bon kitle kavramının, bazı durumlarda veyahut yalnızca hususi durumlar neticesinde bir araya gelmiş olan insanların meydana getirdiği topluluğu ifade ettiğini dile getirmektedir. Bu tarz durumlarda kendi karakteristik özellikleri sebebiyle oldukça farklı bir takım özellikler sergileyebilmektedirler. Kitle içinde bireysel bilincin ortadan kalkmasının akabinde bireyler bilinçaltıyla hareket etmeye başlamaktadır. Bu hal,

müşterek ruhun doğmasına zemin hazırlamaktadır. Kitle içerisinde oluşan heyecanın zihni sarhoşluğunu yaşayan birey, kendisine telkin edilen bir fikri çok kolay bir şekilde içselleştirebilecektir. Ve kitle içerisindeki bu fikirler, bireyler arasında birbirlerine rahatça bulaşabilecektir (Bacacı, 2019: 59-60). Toplumsal hareketler hedef kitleye ihtiyaç duymakta, bir takım konularda onları ikna etmeye çalışmaktadır (Jasper, 2017: 40).

1.8.2. İdeoloji

Toplumsal hareketlerin temel bileşenleri arasında yer alan ideoloji kavramının kullanılmaya başlaması 1789 tarihli Fransız Devrimi'ne kadar götürülebilir. İdeoloji kavramı siyasal veya toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükûmetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, estetik düşünceler bütünü şeklinde tanımlanmaktadır (<https://tdk.gov.tr>). Özler'e göre (2018: 147) ideoloji, tutarlı düşünceler sistemi, çok sayıda insanın paylaştığı müşterek değerler gibi farklı şekillerde tanımlanabilir. Heywood ise ideolojiyi şu şekilde tanımlar: İdeoloji, belirli bir türde örgütlenmiş siyasi eyleme zemin hazırlayan ve belli bir tutarlılık içeren düşünceler grubudur (2015: 41). Bir değerler sistemini içeren ideoloji, toplumları açıklayan bir sistem, toplumların işleyişini anlama konusunda yardımcı olan bir düşünce ürünüdür (Duverger, 2019: 17).

İdeoloji kavramı ilk kez Napolyon döneminde olumsuz anlamda kullanılmış (Aslan, 2016: 43, Saklı, 2019: 111) olmakla birlikte ideoloji kavramının o eski olumsuz anlamlarından sıyrılıp bir eylem çağrısına dönüşmesi Lenin'le birlikte gerçekleşmiştir (Aslan, 2016: 44). Napolyon'dan sonra ideoloji kavramını olumsuz anlamda kullanan bir diğer kişi ise Marx'tır. Marx, ideolojiye bir takım anlamlar yükleyerek onları sıralama yoluna gitmiştir (Aslan, 2016: 44). Yine Marx, ideoloji terimini, sınıflı toplumun tutarsızlıklarını gizleyip yönetici sınıfın çıkarlarına hizmet eden, böylelikle daha altta yer alan sınıflar arasında siyasi edilgenliği ve yanlış bilinci güçlendiren düşünceler olarak açıklamıştır (Heywood, 2015: 41-42). Öte yandan Lenin'le birlikte ideoloji kavramı önceki olumsuz anlamlarını üzerinden atsa da yirminci yüzyıla geldiğinde Althusser ile birlikte olumlu algı yerini yeniden olumsuz algılara bırakmıştır (Aslan, 2016: 44).

Duverger ideolojinin belirli bir toplumu koruma, değiştirme veya yıkma yönünde girişilen eylemlere dayanak oluşturan açıklama sistemi olduğunu savunur (Duverger, 2019: 17) İdeoloji, belli türlerde örgütlenerek siyasal davranışlara zemin hazırlayan, bununla birlikte belirli bir tutarlılığı bulunan düşünce grupudur (Heywood, 2015: 41). Yine ideoloji, daha netleşmiş olan, bireyleri ve toplumu harekete geçirebilecek pozisyona gelmiş, bir takım aygıtları ve temelleri olan, bazı eylemleri bünyesinde barındıran daha aktif, sistemli ve düzenli fikirlerdir (Öztekin, 2016: 271). Birey, sorgulamak amacıyla kendine yönelen ve gerçeği kavrama zaafı içinde olmalarına karşılık, insanlara güçlü bir bilinç sağlayan modern ve sistemli ideolojiler, sözde gerçekleri uğruna kitleleri etkileme ve harekete geçirme gücüne sahiptir (Saklı, 2019: 128).

Bir toplumsal hareketin ideolojisi, öncelikle hareketi haklılaştırma, üyeleri için telkin ve ilham kaynağı olma, eylem(ler)in yönünü ve yönetimini sağlama noktasında yol gösterme gibi birçok işlevi yerine getirmektedir (Işık, 2015: 14). Birey ideoloji aracılığı ile bir toplumsal hareketle ilişki kurar veya toplumsal hareket ideolojisi aracılığı ile bireye ulaşır (Aslan, 2016: 45). Bunlardan hareketle, bütün ideolojilerin, kurulu düzenin bir izahını ya da eleştirisini sunmayı öncelikleyip sonrasında arzulanan gelecek modelini ve iyi bir toplumun sahip olması gereken vizyonunu takdim ederek nihayetinde de siyasi değişmenin sağlanması için ‘nasılını ve niçinini’ gösterdiği ifade edilebilir (Heywood, 2015: 41). İdeoloji kavramının gelişiminin başlangıç noktasını Marx’ın yapmış olduğu çalışmalar oluşturmaktadır (Bulut, 2011: 189). Marx, ideoloji kavramını kullanırken bunu, sınıflardan kurulu toplumların tutarlı olmayan davranışlarını gizleyip egemen sınıfın çıkarlarına hizmet eden, böylece alt sınıflar arasında siyasi pasifliği ve yanlış bilinci kuvvetlendiren düşünceleri ifade etmek için kullanmıştır (Heywood, 2015: 42).

İnsan olmanın bir vecibesi olarak yaşanılan dünyayı anlama ve ona bir anlam yükleme gayretlerinin birer neticesi olarak insanlar gerek kendilerini, gerek yaşadıkları dünyayı ve gerekse sosyal hakikatleri yorumlayarak dünya hayatlarını daha bir anlamlı kılmaya çabasına girişmişlerdir. Modern dönem olarak ifade edilen dönemde bu çabaların doğal bir sonucu olarak ideolojiler ortaya çıkmıştır. Toplumsal kurguya ve insana ilişkin bir ajandaya sahip olmasının yanında takipçilerine bir yol haritası sunması yönüyle de ideolojiler büyük bir öneme sahiptir. Bir savunuyu ideoloji olarak kabul edebilmenin

temelde üç şartı aranmaktadır: Söz konusu savunu, durumu tespit ve de teşhis edebilmenin yanında çevreyi de tanımlamalı, yapılan bu tespitler neticesinde uygulanacak olan tedavi ortaya konulmalı, söz konusu savunu toplumun kılcal damarlarına kadar ulaşılarak kurumsallaşmalıdır.

1.8.3. Lider ve Takip Edenler

Geçmişin toplumsal hareketleri ile bugünün toplumsal hareketleri arasındaki temel farklardan biri de örgütlenme ve liderlik hususunda olmuştur. Genel olarak liderlik kavramı toplumsal grupların iç dinamiklerine bağlı olarak ilk insan gruplarının varlığıyla ortaya çıkmış oldukça eski bir kavramdır (Aslan, 2016: 46). Grup dinamiğindeki rolü oldukça önemli olan liderlik kavramı, ondokuzuncu yüzyılın başlarına dek gündeme gelmediğinden dolayı bir tanımlaması yapılamamıştır. 20. yüzyılla birlikte bu alanda çalışmalar başlamış ve zirveye ulaşmıştır. Lider, beceri ve sahip olduğu kabiliyeti ile yönetme ve yönlendirme becerilerini örgütsel bağlılığı artırma amacıyla kullanan kişilerdir. Lider kavramına ilişkin bir katkı da Özler'den gelmiştir. Özler, lider kavramını izleyicilerin psikolojik açıdan hazırlıklı olduğu belli fikirleri açık ve net olarak formüle edebilen kişi olarak açıklamaktadır (Özler, 2018: 54). Celep, lider kavramını grup üyelerince hissedilen fakat açıklığa kavuşmamış ortak düşünceleri ve arzuları, benimsenir bir amaç olarak ortaya koyan, grup üyelerinin gizil güçlerini bu amaç etrafında faaliyete geçiren kişi olarak tanımlar (Celep, 2004: 3). Liderlik, bir davranış formu olarak birey ya da grubun, daha geniş bir kesim üzerinde örgütlenme yönünde ya da arzulanan amaçlara ulaşma istikametinde gayretlerini seferber etmeye yönelik etkide bulunması olarak da tanımlanır (Heywood, 2015: 187).

Liderlik, müşterek hedefler istikametinde bir araya gelmiş bireyleri, hedeflerini gerçekleştirmeleri noktasında etkileme sanatıdır. Başka bir tanımda liderlik, iki kişi veya bir topluluk (lider ve takip edenler) arasında belirli durumlardaki karşılıklı ilişki ve etkileşimdir (Sonel, 2019: 10). Toplumun lider ve takip edenler şeklinde bölünmesi, liderin en iyiyi bildiğinin yanında kamunun seferber edilmeye veya rehberliğe gereksinin duyduğu demokrasi öncesi anlayış ile itaat kültüründe kökleşmiştir (Heywood, 2015: 187). Grup dinamiğinde de önemli bir rol oynayan liderlik, temelde belli birtakım hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelik olarak bireyleri bir araya getirme ve bu hedeflere ulaşmak amacıyla bireyleri harekete geçirme kabiliyetini ifade eder

(Eren, 2015: 435). Yine liderlik, aynı hedefler etrafında bir topluluğu bir araya getirmeyi başaran ve bu hedefleri istikametinde kişileri etkilemeye ve harekete geçirmeye dönük gerekli olan bilgi ve beceri sahibi bir kişiye karşılık gelmektedir (İskit, 2019: 5).

1.8.4. Taktik ve Stratejiler

Bir toplumsal hareketin lazım gelen dördüncü ögesi, o hareketin taktik ve de stratejileridir (Aslan, 2016: 54). Taktik kavramı istenilen sonuca ulaşmak amacıyla izlenen yol ve kullanılan yöntemlerin bütünüdür (<https://tdk.gov.tr>). Strateji kavramıysa bir ulusun veya uluslar topluluğunun, barış ve savaşta benimsenen politikalara destek vermek amacıyla politik, ekonomik, psikolojik ve askerî güçleri bir arada kullanma bilimi ve sanatıdır (<http://tdk.gov.tr>). Görüleceği üzere strateji, hareketin hedeflediği doğrultuda ilerleyerek amacına ulaşması yolunda belirlemiş oldukları temel prensipler, tertipli kurallar bütünü, hareketin bir nevi var olma nedeninin ana kaideleridir (Aslan, 2016: 54).

Taktik ve stratejiler, toplumsal hareketlerin hedeflerinin netliği, mevcut duruma ilişkin yönelimi, spesifikliği, liderliğin doğası gibi birtakım kıstaslara göre biçimlenir (Aslan, 2016: 55). Bir toplumsal hareketin doğuşunun bir nedeni, varmak istediği bir hedefi bulunmakla beraber bu hedefler toplumsal düzenin bir bölümünde değişimi gerçekleştirmek olabileceği gibi siyasi iktidarı elde etmek suretiyle toplum yapılarının değişimini sağlamak da olabilmektedir (Aslan, 2016: 63). Hedeflerine ulaşmayı nasıl başaracakları hususunda birtakım stratejileri ve bu stratejilerin her bir kademesinde ne tür taktikler sergileyecekleri o harekete ait programda yer aldığından dolayı toplumsal hareketler öteki kitlesel hareketlerden ayrılmaktadır (Aslan, 2016: 63).

1.9. TOPLUMSAL HAREKETLERİN TEMEL KURAMLARI

Toplumsal hayatın farklı dönemlerinde yaşanan bir değişim, doğrudan veyahut dolaylı bir şekilde öteki dinamiklere de etki etmektedir. Toplumsal hareket teorilerini kısaca, toplumsal hareketi meydana getiren kitlelerin veya toplumsal grupların bir araya gelme gerekçelerini, verdikleri mücadelenin amacı ile doğurduğu neticeleri açıklamaya yönelik teoriler olarak ifade edebiliriz. onsekizinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren sosyoloji literatürüne zenginlik katmaya başlayan toplumsal hareketlere ilişkin başlıca teorik yaklaşımlar şunlardır: Kalabalıklar Kuramı, Kitle Toplumu Kuramı, Kolektif

Davranış Kuramı, Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı, Politik Süreç Kuramı, Göreceli Yoksunluk Kuramı, Rasyonel Tercih Kuramı ve Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı.

1.9.1. Kalabalıklar Kuramı

Fransız İhtilali'nde insanların sokaklara dökülerek her şeye saldırmaları, etraflarını ise yakıp yıkmaları, toplumbilimcileri kitlelerin ve kalabalıkların ruh halleri ve düşünce yapıları üzerinde araştırma yapmaya itmiştir (Uysal, 2016: 20). Zira Kalabalıklar Kuramı, genellikle on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen şehir isyanlarıyla hayat bulmuştur (Jasper, 2002: 50). Toplumsal hareketlerin anlamlandırılmasına dair kapsamlı ilk çalışma Gustave Le Bon'dan gelmiştir (Tani, 2018: 15). Toplumsal hareket teorilerinin tarihsel anlamda gelişiminde ilk göze çarpan isim olan Le Bon'a göre, toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasını sağlayan olgu, kalabalık içinde toplumsal kontrolün ortadan kalkışı ve bireyselliğin kaybı neticesinde insan davranışlarının irrasyonel nitelik kazanmasıdır (Gençoğlu, 2014: 308). Buna istinaden toplumsal hareket kavramını psikolojik ekseninde irdeleyen Le Bon, toplumsal hareketi insan davranışının birer patolojik formu olduğunu benimsemiştir. Kitlelerin Psikolojisi adlı eserinde Le Bon, kalabalıklar veya kitlelerin yıkıcı rolünü vurgular (Işık, 2011: 1). Le Bon, kolektif davranışın düzensiz, muhalif ve bir spontane isyan eylemi olduğunu ve şiddete meylettğini, bireyin kalabalıkta kendisini kontrol etme duygusunu yitirdiğini, kalabalıkların basit grup mantığıyla yönlendirildiğini söyler (Uysal, 2016: 20).

Kriz ve bunalım dönemleriyle toplumsal hareketleri izaha çalışırlar. Sosyal memnuniyetsizliğin toplumsal hareketleri hızlandırdığı iddiası kuramın fikirsel zeminini oluşturur. Bireyler, bir kalabalığa dâhil olduklarında, normal şartlarda kendilerinden beklenenin bütünüyle dışında bir davranış sergiler ya da hareket eder (Kurtbaş, 2017: 87). Kuramın temel varsayımı, kalabalık ortamlarda katılımcıları, normal şartlarda yapacağı şeylerden çok farklı ve anlaşılabilir şekilde davranmaya zorlayan normal dışı bir sistemin bulunduğudür ki bu durum 'delirten kalabalık' kavramıyla ifade edilmektedir (Uysal, 2016: 4). Kuram, normal şartlar altında yapmayacağını, insan grubunun kalabalık oluşturacak biçimde bir araya gelmelerinin neticesinde yapacağını savunmaktadır (Jasper, 2017: 45). Toplumsal kontrol altındaki medeni bireylerin, kitle içerisinde yekvücut olarak canavara dönüşebileceğini ifade eden, toplumsal hareketlerin yıkıcı yönlerini vurgulayan Le Bon, eylem halindeki kitlelerin sürü içgüdüsünden dolayı

yönlendirildiğini ifade etmektedir (Aldemir, 2010: 7). Kuram, kalabalık içerisinde yer alan insanların daha duygusal davranacaklarını, belirlenen yasakları delmek suretiyle birbirlerini kışkırtmak suretiyle şiddet eylemlerine yöneleceği iddiasındadır (Jasper, 2017: 45).

1.9.2. Kitle Toplumu Kuramı

Kitle toplumunun modern görünümü, 1830'lu yıllarda demokrasinin sırrını arayarak ABD'yi dolaşan Alexis de Tocqueville ile başlamıştır. Tocqueville ABD'deki insanların düşünceleri ve değerlerinin birbirine olan benzerliğinden etkilenerek bu tür toplumların sürü veya kitle düşüncesinin kurbanı olabilecekleri tahmininde bulunmuştur (Kurtbaş, 2017: 83). Toplumsal hareketler, 1900'lü yılların başında tamamen psikolojik unsurlara dayalı bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Ondokuzuncu yüzyılda Tocqueville ve Le Bon, sanayileşme neticesinde modern toplumlardaki topluluk anlayışının yıkılıp yerini yalnızlaşmanın, parçalanmışlığın, bireyselleşmenin, köklerinden kopmuşluğun, yaygın endişenin ve çöküşün aldığını iddia etmişlerdir (Uysal, 2016: 33). ABD'deki kişilerin düşünce ve değerlerinin benzerliğinden oldukça etkilenen Tocqueville, böyle bir toplumu 'çoğunluğun tiranlığı' şeklinde tanımlamıştır (Kurtbaş, 2017: 83).

Refah devleti politikalarının benimsenerek uygulanmaya başladığı dönemde ivme kazanan Kitle Toplumu Kuramı'nın temel varsayımına göre, şehirleşme ve göç gibi sebepler ile kentlerde yaşayan kişileri, daha önceki sosyal ilişkilerinden ve ağlarından kopmakta, akrabalık ve cemaat bağları zayıflamakta, bireysellik yalnızlığın insanları büyük endişe ve kaygıya götürmesi dolayısıyla insanlar provokasyona açık hale gelmektedir (Öden, 2019: 11, Uysal, 2016: 33-34). Yalnızlaşma neticesinde tutunacak bir dal aramaya yönelen kitle toplumun bireyleri, etkilere açık hale gelmektedir (Uysal, 2016: 34). Kuram toplumun sağlıklı ve sorunsuz olduğu koşullarda toplumsal hareketlerin meydana gelmediği iddiasını taşır (Mermer, 2016: 13).

Kitle toplumu kuramı, Fransız Devrimi gibi ciddi nitelikteki isyanların peşi sıra gerçekleşen kitlesel boyutu büyük protestoları inceleyen sosyal psikoloji ve felsefenin mirasından da yararlanmışır (Kurtbaş, 2017: 84). Kurama göre, kitle içerisindeki bireyler idrak dışı hareket etmeye başlar (Öngör, 2018: 27). Kişilerarası ilişkiler ikincil nitelikte ve oldukça zayıf olup akrabalık ve cemaat bağları artık önemini yitirmiştir. Siyasi yönden coşkusuz ruh haline bürünen kitleler diktatörlüklerle bürokratlarca

yönetilmeye müsait hale gelmişlerdir. Kuram, statükocu bir önyargıya sahip olmasından dolayı ve kolektif davranışları tehlikeli, irrasyonel, sapkın, aşırı görmeleri hasebiyle oldukça eleştirilmiştir (Uysal, 2016: 35-36). Pinard, birincil ve ikincil münasebetlerin süregelen etkilerini görmezlikten gelen kuramın, bu münasebetlerin kolektif eylemlere katılım noktasında bazen artırıcı yönde bazen engelleyici yönde bir rol alacağını görmezlikten geldiğini ifade etmektedir (Uysal, 2016: 36). Her ne kadar uzun süre eski toplumsal hareketleri açıklama için kullanılmışsa da modern toplumsal hareketlerin izahında yetersiz kaldığından dolayı da eleştirilmiştir (Tani, 2018: 17).

1.9.3. Kolektif Davranış Kuramı

Siyaset bilimciler, toplumbilimciler, toplumsal hareketlerin yirminci yüzyıldan itibaren izlediği psikolojik odaklı yaklaşımın neticesi olarak bireylerin rasyonel tutumları ve iradelerinin dışındaki yapısal durumlara vermiş oldukları irrasyonel ve duygusal tepkiler olduğunu ifade eder (Kurtbaş, 2017: 88). Eski toplumsal hareketlerin açıklanması çabasındaki birçok kuram gibi kolektif davranış kuramı da toplumsal hareketleri psikoloji perspektifinden ele almıştır. Kuramın en önemli temsilcileri olarak karşımıza Smelser, Le Bon, Kornhouser ve Blumer çıkmaktadır (Kurtbaş, 2017: 88). Kolektif davranış kuramı, büyük oranda kitle toplumu kuramının mirasından, varsayımlarından ve birikimlerinden yararlanarak oluşturulmuştur (Çetinkaya, 2018: 83). 1960'lerden 1970'lerin başına kadar toplumsal hareketlere ilişkin başat teorik paradigma olarak karşımıza çıkan bu kuramın (Kurtbaş, 2017: 88) temelinde sağlıklı ve normal bir toplumda toplumsal hareketlerin görülemeyeceği anlayışı vardır (Akca, 2019: 12).

Chicago Okulu olarak da ifade edilen Kolektif Davranış Kuramının başta gelen temsilcileri Park, Gusfield ve Turner'dır. Kuramcılar, toplumsal hareketlerle toplumsal değişme arasında kuvvetli bir bağın bulunduğunu iddia etmektedir. Kolektif eylem, çatışmaları, kendi içlerinde izaha muhtaç durumlarda verilen birer reaksiyon olarak değerlendirilmiştir. Toplumda yaşanan olumsuzluk yahut kendilerine yapılan kötü uygulamalar karşısında bireylerce, yaşananlara bir tepki koymak amacıyla toplumsal hareketler badireden çıkış yolu olarak görülmektedir. Toplumsal dönüşümü ya da toplumsal gelişimi sağlayan işte bu toplumsal hareketlerdir. Nedeni ne olursa olsun tüm toplumsal davranışların temelinde kolektif hareket etme ve grup bilinci vardır (Advan,

2015: 38). Kolektif davranışların alt yapıları, bireylerin beklenti ve talepleriyle yapısal etkenler arasındaki kırılmalar neticesinde ortaya çıkan gerilimler terörizm, başkaldırı ya da toplumsal hareket şeklinde oluşabilmekte (Kurtbaş, 2017: 89), öte taraftan, modernleşme kuramından etkilenen bir model olarak toplumsal hareketleri modernliğin doğal görünümü olarak görebilmektedir (Çetinkaya, 2018: 28).

Kolektif eylemi açıklamada en küçük analiz birimi olarak ‘kalabalık’ kavramını kullanmıştır (Kurtbaş, 2017: 102). Kuram, toplumsal hareketlerin, yapısal ve tarihsel sebeplerden kaynaklı olumsuzlukları bertaraf etmeyi, eski sosyal düzene geri dönme veya yeni bir sosyal düzen oluşturma gibi amaçlarla oluşan ortaklaşalığı ifade ettiğini savunur (Kurtbaş, 2017: 91). Toplumsal hareketlerin, 20. yüzyıl başlarından itibaren psikolojik temele dayanan bir yaklaşım ile kendisinin kontrolünde olmayan koşullara duygusal tepkimeye bulunan bireylerin davranışları olduğu ifade edilmiştir.

1.9.4. Göreceli Yoksunluk Kuramı

Kişinin bir hususta noksan bırakılması düşüncesini taşıması anlamının sahibidir yoksunluk kavramı (Uysal, 2016: 36). Crosby ile Martin tarafından geliştirilen Göreceli Yoksunluk Kuramı, arzulananın karşılığında elde edilenin mukayese edilmesine dayanır (Özsungur, 2017: 2575). Farklı bir ifadeyle, bütünüyle objektif standartlara bağlı birer mahrumiyete dayanarak daha ziyade, kişilerin beklentileri ve gerçekte buldukları vaziyet arasındaki farklılıktan kaynaklı olarak mağduriyet fikrinin oluştuğu iddiasına dayanmaktadır (Uysal, 2016: 36). Kişiler, grup düzeyinde mukayesede bulduklarında, kendi grupları adına çok yüksek düzeyde bir infiale kapılma ihtimaliyle karşı karşıyadır (Jasper, 2017: 47).

Kuram, mahrumiyetin, kızgınlıklar ve şikâyetlerin, kişileri kolektif davranmaya yönlendirdiğini iddia etmekte, kişilerin gerçekte içinde bulunduğu durumla beklentileri arasındaki farklılıklardan veya kişilerin kendi durumlarının diğerlerinininkinden farklı olmasından dolayı kolektif davranışa başvurduğunu ifade etmektedir (Bekiroğlu, 2015: 91). Tedd Gurr, mahrumiyet fikrinin göreceli olmasından dolayı durumu iyi olan toplumsal grupların, kendilerine haksızlık yapıldığı düşüncesi sebebiyle protestoya başvurabileceğini ifade etmiştir (Uysal, 2016: 36). Tedd Gurr, mahrumiyet, kızgınlık, hayal kırıklığı, tehdit ve saldırganlık mekanizmalarıyla kolektif şiddeti izah etmeye çalışmıştır (Uysal, 2016: 37).

Crosby (1984), örgütte görev yapanlardan alt statüdeki çalışanlar kendilerini üst statüdeki çalışanlarla kıyasladığında avantajlar arasındaki nüanslar, az avantaja sahip olan taraf için bir mahrumiyet duygusuna sebep olduğunu vurgulamaktadır. Gurr, diğer kuramcılardan farklı olarak kolektif eylemle toplumsal hareket çözümlemesine toplumsal şartların etkisini de eklemiştir (Uysal, 2016: 38). Abeles (1976), yaşanan bu mahrumiyet duygusu aynı zamanda toplumsal sistem üzerinde de bir takım etkilere sebebiyet verebildiğini, bilhassa siyasi protesto, isyan yahut devrim gibi toplumsal sınıfların arasında eşitsizliklere kapı araladığı hareketler, kurama ilişkin tatbiki neticelere örnek teşkil edebileceğini ifade etmiştir.

Göreceli Yoksunluk Kuramı temel varsayımları şunlardır (Uysal, 2016: 37-38):

- Göreceli mahrumiyetin çokluğu, sivil şiddet olasılığını artıracaktır.
- Sivil şiddet fiiline iştirak etme olasılığı ve derecesiyle katılım sebebiyle karşı karşıya kalacağı ceza ve zorluk, eğri lineer şekilde ilişkilidir.
- Göreceli mahrumiyet, elitler ve alt kesimlerde değişik şekilde kendini göstermektedir.

Göreceli Mahrumiyet Kuramında birbirlerine tezat iki ayrı tez ortaya çıkar: kötüleşme tezinde, kötüleşen şartlar sebebiyle kişilerin sahip olduğu kızgınlığın, kolektif davranışa sebep olduğu savunulmakta iken iyileşme tezinde kişilerin durumları iyileştikçe isyan etme olasılığının arttığı iddia edilmiştir (Uysal, 2016: 39). Morrison'un ifadesiyle (1978), Kurama göre, bazı mal ile hizmetlerden, konfordan mahrum olanlar, kendi koşullarını savunma veyahut geliştirme gayesiyle muhtemeldir ki bir toplumsal harekete daha çok katılım sağlamaktadırlar.

1.9.5. Rasyonel Tercih Kuramı

Toplumsal hareketler için rasyonalist bir bakış geliştiren ilk kuram olan rasyonel tercih kuramı (Günel, 2017: 34), siyasi bir çözümleme vasıtası olarak 1950'li yıllarda ortaya çıkmakla birlikte kuramın daha fazla önem kazanması 1970'li yılların hemen sonrasına tekabül etmektedir (Heywood, 2015: 142). Hareketleri kör inançların ve sürü psikolojisinin doğal bir sonucu olarak gören kalabalıklar kuramının zıddı olan rasyonel tercih kuramı, hareketleri insanların rasyonel eylemlerinin tezahürü olarak açıklar (Çetinkaya, 2018: 31; Uysal, 2016: 133). En sağlam şekilde ABD'de yerleşen, bilhassa Virginia Okulu olarak da bilinen Rasyonel Tercih Kuramı ile seçmenler,

bürokratlar, siyasetçiler gibi aktörlerin davranışlarına ilişkin yeni bir takım kavrayışlar kazanılmıştır (Heywood, 2015: 142).

Toplumsal hareketlere fayda gibi, çıkar gibi ekonomik değerler üzerinden yaklaşan kurama göre (Günel, 2017: 35), birer rasyonel aktör durumundaki insanlar, katılacak oldukları eylemlerin maliyet ve faydalarını hesaplayıp kendilerine maksimum faydayı sağlayacak olanı seçecektir (Uysal, 2016: 133). Bireylerin bilhassa paraya ilişkin birçok doygunlukları ençoklamaya yönelik kararlar aldığını ileri sürmektedir (Jasper, 2017: 46). Rasyonel tercih kuramcıları, politik aktörlerin şahsi hedeflerini gerçekleştirme hedefine yönelik olarak sıklıkla en etkili yöntemleri tercih ettiğini varsayar (Heywood, 2015: 141). Kuramın öncüleri arasında ilk sırada Mancur Olson gelmektedir. Olson, bireyleri her eyleminde kar-zarar hesabı yapan bir oportünist olarak görmektedir (Uysal, 2016: 133). Kuramın birincil özelliğinin metodolojik ferdiyetçilik olmasının yanında sosyal dünya temelde bireyler ve bunların davranışlarıyla açıklanır (Uysal, 2016: 133).

Rasyonel Tercih Kuramı talepler, sınırlılıklar, fırsatlar ve rasyonalite gibi temel öğelere odaklanmıştır. Öte yandan kuram, kamu tercihi kuramı, oyun kuramı ve sosyal tercih kuramı gibi birtakım dallara ayrılmıştır (Heywood, 2015: 141). Sıklıkla olmasa da bilginin tam ve doğruluğu ışığında bir karara vardığı hakikatine gözlerini kapatarak insan akılcılığını abarttığı gerekçesiyle kuram eleştirilmiş, bunlara ilave olarak kuramın sosyal ve tarihsel etkenlere gereken özeni göstermediği dile getirilmiştir (Heywood, 2015: 142).

1.9.6. Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı

Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı, toplumsal hareketleri rasyonel olarak analiz eden ilk kuram olması hasebiyle toplumsal hareketlere ilişkin çalışmalar için bir dönüm noktasıdır (Şen, 2019: 21). Rasyonel Tercih Kuramının temelleri üzerine bina edilen Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı, toplumsal hareketleri psikolojik güdülenme neticesinde toplumsal koşullara gösterilen irrasyonel tepki olduğunu ifade eden eski kuramlara karşı bir tepkiyi ifade etmektedir (Nash, 2016: 94).

Toplumsal hareket katılımcılarının, rasyonel davranış sergileyen bireyler olduğunu söyleyen kuram (Yaylacı, 2014: 51), toplumsal hareketlere katılanların, hareketin başarıya ulaşması noktasında belli bir düzeyde ekonomik ve politik bir

kaynağa sahip olmalarının gerekliliğine vurgu yapar (Kendall, 2008: 556). Uysal'a göre ekonomik analizden yola çıkıldığında, toplumsal gruplar ve bireyler, zararlarını azaltarak kazançlarını maksimize etme ilkesiyle eyleme geçmektedirler.

Kurama göre toplumsal harekete olanak sağlayacak maddi kaynaklarla birlikte harekete meşruiyet kazandıracak müspet halk imajı da önem taşımakta, hareketin başarılı olmasının yolu bu kaynakların sürekliliği ve geliştirilmesinden geçmektedir (Eryılmaz ve Akgün, 2016: 19). Toplumsal memnuniyetsizliğin evrensel olmasına karşılık kolektif eylemin öyle olmadığına vurgu yapan kuram, toplumsal hareketlerin meydana gelmesi ve düzenlenmesinin zor olduğunu, temel meselenin de bunlar için gereken kaynağın harekete geçirilmesi olduğunu ifade etmektedir (Yaylacı, 2014: 51). Diğer kuramlarda yeteri kadar dikkate alınmayan kaynak konusuna vurgu yapan bu kuram, toplumsal hareketleri siyasi düzlem içerisinde incelemekte ve stratejik hareket edebilen insanların şahsi menfaatlerini gözetmelerinden dolayı bu çeşit eylemlerde bulunduğunu iddia etmektedir (Öngör, 2018: 28).

Kolektif Davranış Kuramına getirilen eleştiriler kıta Avrupası ile Amerika'da farklı şekillerde tezahür etmiştir ki bunun temel gerekçesi bir takım olgulara karşı birbirinden farklı perspektif geliştirmeleridir. Amerika'da Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı gelişirken, Avrupa'da Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı gelişmiştir. 1960'larda artan toplumsal hareketlerle birlikte kuramcılar toplumsal olay teorilerini yeniden araştırmaya başlamışlardır. Toplumsal hareketler ve toplumsal hareketlerin başarısında rol oynayan kaynakların önemine vurgu yapan Kaynakların Mobilizasyonu Kuramına göre toplumsal hareketler, siyasal sistemin dışındaki kolektif bir aktörün sisteme dâhil olma ve yerini koruma gayesiyle sarf ettiği rasyonel çabalardır.

Kuram, toplumsal hareketleri sistem içerisindeki organize hareketlerin genişlemesi olarak tanımlayarak hareketlerin nedenlerinden ziyade hareketlerin nasıl oluştuğu ile ilgilenmektedir. Geleneksel kuramlardan kopuşun ilk adımını teşkil eden bu kuram, temel ekonomik bileşkelerle toplumsal hareketleri izaha çalışır. Yaklaşımın kuramcıları, toplumsal hareketlerin kaynaklardaki değişikliklerden ve ortaya çıkan fırsatlardan doğduğunu iddia etmişlerdir (Önkibar, 2019: 17). Tilly, Zald ve McCarthy toplumsal hareketlerin, ekonomik menfaat güden teşekkülleri andırdığını söylemektedir. Kaynak mobilizasyonu temel analiz birimi olarak ekonomik piyasadaki ticari firmalara

eşdeğer görülen toplumsal hareket örgütlerini alarak (Uysal, 2016: 6) toplumdaki genel refah düzeyinin bireylere kurumsal siyaset dışındaki amaç için kullanabilecekleri birçok kaynak ve boş zaman kazandırdığını varsayar (Uysal, 2016: 7). Birçok değinilmemiş değinseler de bu kuram da ciddi eleştiriler almıştır. Eleştirilerin ilk sırasında kaynak teriminin geniş çaplı olarak ve farklı anlamlarda kullanılmış olması gelmektedir.

1.9.7. Politik Süreç Kuramı

Rasyonalist ekolün yeniden formülasyonu neticesinde oluşan bir başka kuram ise Tilly, Tarrow, McAdam ve Oberschall gibi düşünürlerin de aralarında bulunduğu politik süreç kuramıdır. Kuram 1960'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nin kırk üç farklı kentinde ırk ve yoksulluk kaynaklı ayaklanmaların neden meydana geldiğini araştıran Peter Eisinger (1973) ile başlar ve daha sonraki süreçte Tilly tarafından kapsamlı ve karşılaştırmalı bir çerçeveye taşınır (Duman ve Coşkun, 2016: 576). Kuramın eksik yanlarını tamamlamaya, yeni toplumsal hareketler kuramıyla kaynakların mobilizasyonu kuramının sentezine yönelen politik süreç kuramı, politik bir ekseninde yer almaktadır (Kartal ve Kümbetoğlu, 2014: 52). Kurama göre toplumsal hareketler, kurumsallaşmış siyasi kanalların dışında hareket etseler de, gerek siyasi sürece ve gerekse siyasi alana bağlı birer oluşumdur (Kurtbaş, 2017: 336).

Siyaset sosyolojisinin tesirinde geliştirilen kuram, toplumsal hareketlerin başarısında yahut başarısızlığında politik fırsatların belirleyici olduğunu iddia etmektedir (Aslan, 2016: 129). Politik süreç kuramının en önemli temsilcilerinden Tarrow'a göre bir toplumsal hareketin ortaya çıkışı, o hareketin bulunduğu ortamdaki siyasi fırsatlara bağlıdır (Akca, 2019: 18). Doug McAdam başarılı hareketlerin, öfkenin yansıması olarak başladığını ivedilikle bunun ilerisine geçtiğini ifade edebilmiştir (Jasper, 2017: 50).

Kuram, toplumsal hareketlerin temel bileşenleri olarak isyan bilinci, örgütsel güç ve politik fırsatlar olmak üzere üçünü belirtmektedir (Aslan, 2016: 130). Bu üç bileşen arasında yer alan isyan bilincini biraz açacak olursak, toplumlarda bazı bireylerin birtakım sıkıntıları ve buna bağlı olarak da bazı şikâyetleri olabilmekle beraber bu şikâyetler adaletsizlik düşüncesine dayanmakta olup tamamen sisteme yöneliktir (Aslan, 2016: 130). Adaletsizliğe yönelik müşterek bir düşünce ve bilinç geliştiğinde söz konusu bu bireylerin her biri toplumsal hareketin katılımcılarından biri

haline dönüşebilmektedir. Hareketlerin katılımcıları, rastlantısal olarak hedeflerini seçmezler.

Toplumsal hareketler de siyasal sistemin öne çıkarmış olduğu şikâyetler etrafında meydana gelir (Aslan, 2016: 130). Toplumsal hareketin güçlü bir liderliğe sahip olmasının yanı sıra yeterli kaynaklara da sahip olması gerekir. Politik süreç kuramının avantajlarından biri de toplumsal hareketlerin belirmesine atıfta bulunması olup kimi gruplar ayaklanma şuuruna ve ayrıca kaynakları mobilize etmeye malik olsalar da başarı kazanmaları noktasında, politik çıkarların kapatılması nedeniyle herhangi bir başarı kazanamayacaktır (Aslan, 2016: 131). Kuram, otorite, toplumsal hareketler ve karşı hareketler arasındaki bağıntıyı izah ederken kültürel yönleri dikkate almadığı için ve politik fırsatların yapısını her şeyi açıklayacak biçimde genişletmekten vazgeçmediği gerekçesiyle eleştirilmiştir (Uysal, 2016: 11). Politika bazında toplumsal hareketlerin incelenebileceği savunulmaktadır.

1.9.8. Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı

Yeni toplumsal hareketlere ilişkin geliştirilmiş olan kuramlardan, Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı Amerikan menşeliyken Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı Avrupa menşelidir (Demiroğlu, 2014: 135). Kuram, günümüz toplumsal hareketlerinin anlaşılmasında eski kuramların yeterli gelmediği iddiasındadır. En önemli temsilcisi Alain Touraine olan Yeni Toplumsal Hareketler Kuramına göre, 1970'lerden sonra ortaya çıkan hareketler, bundan önceki hareketlerden tümüyle farklı niteliklere bürünmüştür (Aldemir, 2010: 14). Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı, toplumsal hareketlerin ortaya çıkış sürecini modernizm eleştirileri, küreselleşme ve Marksizm ile Sosyalizmin yeniden ele alınması, sınıfsal mücadelenin yeni yapısı, yeni özneleşme süreçleri bağlamlarında ele almaktadır (Önkibar, 2019: 23).

Toplumsal yapının, şartlarıyla birlikte tamamen farklılaştığını iddia edenler, bu çerçevede oluşan toplumsal hareketlerin de daha önceki hareketlerden oldukça farklı olduğunda ısrar ederek yeni bir kuram ortaya çıkarırlar. Yeni toplumsal hareketler kuramı ismiyle vücut bulan bu kuram, sınıf temelli toplumsal hareketlerin mevcut düzenin bir parçası olduğundan dolayı bu oluşuma bir tepki olarak doğmuştur. Kimlik, yaşam biçimi, cinsel tercihler, gelecek nesillere sağlanacak faydalar, çevre ve hayvan hakları türünden farklı kültürel atmosferlere sahip olan toplumsal kategoriler için uygun

hale getirilen (Uysal, 2016: 13) bu yeni hareketler öte yandan siyasi partilerin, sivil toplum örgütlerinin, devrimci hareketlerin kurumsal yapılarıyla örtüşebilmektedirler (Kurtbaş, 2017: 120). Kültür ve kimlik gibi kavramlara angaje olan kuram içerisinde, sınıf analizinden ziyade kültürel çelişkilerden bahsedilmesi gerektiğini ifade eden, kuramın öncülerinden biri kabul edilen Touraine, toplumsal hareketin meydana gelmesinin, esasen içinde bulunulan duruma tepki göstermeyle açıklanamayacağını, bunu aktörlerin birbirleri arasındaki değişken ilişkilerinin bir neticesi olarak açıklamaktadır. Toplumun yeniden inşa edilen alan olduğunda ısrarcı olan Touraine, sosyal hayatın biçimlenmesinin merkezi bir çatışma çevresinde gerçekleştiğini, bu durumun yadrganmaması gerektiğini zira bunu toplumun bizzat kendisinin oluşturduğu bir araç olduğunu ifade etmektedir. İdeolojik köklerini yirminci yüzyılın modern toplum projesinden (Aslan, 2016: 134) alan yeni toplumsal hareketler kuramı ortak eylemlerin farklılık arz eden biçim ve düzenlerine, bu eylemlerin siyaset, ideoloji ve kültüre dayanma biçimlerine (Aslan, 2016: 134) odaklanmıştır.

Yeni toplumsal hareketlerin kökenini, 1968'li yıllarda Berkley'den Paris'e ve Berlin'e yayılan öğrenci hareketlerinin oluşturduğu ifade edilir (Işık, 2015: 32). İfadeden de anlaşılacağı üzere bu durum, toplumsal çaplı protestoların, eylemlerin çok geniş bir alana yayıldığına işaretidir. Buradan hareketle yeni toplumsal hareketler araçsal olmayıp evrensel konuların birer ifadesi olan hareketler olmakla beraber genelde tepki koydukları konu, belli bir toplumsal grubun çıkarlarının da ötesinde, ahlaklılık ilkesine bağlı olarak ortaya çıkar (Işık, 2011: 21-22). Ondokuzuncu yüzyılda iletişim imkânları ve ulaşım teknolojisinde yaşanan gelişmelerle birlikte dünyamızın yeni haline ayak uydurma noktasında bu yeni iletişim imkânlarının ve araçlarının dâhil edilmesiyle toplumsal hareketlerin repertuarı genişlemiştir. Modernliğin ilk dönemlerine egemen olan toplumsal hareketler daha ziyade ekonomik temelli menfaatler ekseninde yoğunlaşmıştır.

Tek bir toplumsal sınıftan meydana gelen üyeleriyle birlikte, siyasi erki ele geçirme gayesiyle örgütlenmelerinden dolayı bu tür hareketler ortaya çıktıkları sanayi toplum biçimine atfen eski toplumsal hareketler şeklinde isimlendirilmiştir. Sonrasında hızlı dönüşüm ve değişimin neticesinde toplumsal hareketlerin niteliği değişmeye başlamış olup hareketlerin aktörlerinden tutun da hareketin uygulama biçimine, amacına ve etki alanına varıncaya değin yeni toplumsal hareketler, yeni bir format kazanmıştır.

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarındaki işçi hareketleri ile başlayan ve siyasi gücü elde etmeyi yahut etkilemeyi hedefleyen, ekonomik çıkar eksenli yapıya sahip hareketler, eski toplumsal hareketler şeklinde ifade edilmektedir (Karagöz, 2013: 134).

Eski toplumsal hareketlerin dinamiklerini barındırmakla beraber eski toplumsal hareketlerden farklı olarak esnek ve mahalli tepkiler bir araya gelmektedir yeni toplumsal hareketler (Demiroğlu, 2014: 136). Eski toplumsal hareketlerin ekonomik olarak tanımlı bir sınıf tabanına sahip olmasına karşılık yeni toplumsal hareketlerin toplumsal tabanı değişik sınıflardan meydana gelir (Çayır, 2016: 16). Kavramdaki yeni ifadesi, kronolojik sıralamayı değil eski sınıf temelli, çıkar gruplarına dayanan hareketlerden farklılığa vurgu yapmaktadır (Coşkun, 2007: 108-109). Yeni toplumsal hareketler tanım olarak işçi sınıfı hareketinin çözüldüğü, çıkar gruplarının çatışmaları etrafında şekillendiği, merkezi, bürokratik, açık veya gizli bir iktidar talebi içeren, esneklik göstermeyen, hiyerarşik özellikler gösteren toplumsal hareketlerin çözemediği bir durumun alternatifini ifade eder (Işık, 2015: 3). Eski toplumsal hareketler şeklinde isimlendirilen hareketler, sınıf hareketleri ile ulusalcı hareketlerin başını çektiği hareketlerdir. Bu tür hareketler, ekseriyetle siyasi partiler, sendikalar ya da illegal yapılanmalar yolu ile hiyerarşik bir biçimde örgütlenmiş olan hareketlerdir. Siyasi iktidarı ele geçirme hedefindeki toplumsal hareketlerin, hedeflerine ulaşmak için belirledikleri stratejiler, ilgili örgütün yönetici kadrolarınca yapılır. Örgütün yönetici kadrolarının dışında kalan örgüt üyeleriye sadece birer aktör olarak toplumsal hareketlere katılırlar.

Temelleri geçmişe dayanan toplumsal hareketler, geçmişten günümüze değin birikerek gelen sorunların bir nevi yansımasıdır. Hoşnutsuzluk başlı başına bir değişiklik arzusu oluşturmasa da geçmişten günümüze kadar biriken bir takım hoşnutsuzluklar neticesinde, değişim yaşayan ve devamlı yenilenen toplumlarca getirilen mecburiyetler dolayısıyla toplumsal hareketler de yenilenmektedir. Gerek dünyada gerekse toplumlarda sürekli olarak değişime uğrayan koşullar, her defasında daha da iyileşen teknolojiler, zaman ve mekân kavramının ortadan kalkması sebepleriyle, artık globalleşen dünyamızda toplumsal hareketlerin değişim ve dönüşümünü zorunlu hale getirmiştir.

Globalleşme ve özellikle dijitalleşme sürecinin aktifleşmesi neticesinde topluma ait sorunlar yalnızca toplumun o kesimi ile sınırlı kalmayarak artık küresel mesele olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Tatar'a göre dünyanın eskiye nispeten birbirine bağlı bir ağ oluşturması dolayısıyla, çok daha geniş bir alanda ve çok daha hızlı domino etkisi gerçekleşmektedir (Tatar, 2013: 10). Yeni toplumsal hareketlerin, eski toplumsal hareketlerin yerini almasıyla birlikte iktisadi çıkarların önüne geçerek daha demokratik, katılımcı, eşitlikçi talepler içerir olmuştur (Yanık ve Öztürk, 2014: 52). Yeni kolektif kimliklerin ve yeni öznelerin, zıtlasma ve direniş odaklarının çoğalmasına yol açtığı ve politikanın iş göreceği geniş bir alan ve değişim için yeni unsurların ortaya çıkmasına imkân sağladığı da açıktır (Sanlı, 2003: 30). Demokratik yeni formların ortaya çıkmaları noktasında çok değerli katkıları da bulunur.

İKİNCİ BÖLÜM

**MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ, GENEL KARAKTERİ,
YAPISI VE TEMEL ANLAYIŞLARI**

2.1. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN TARİHSEL GELİŞİMİ

*Yüzü dost, özü düşmandan usandım
Dili mü'min, kalbi şeytandan usandım
Dostum herkesin kahrı çekilir amma
Ben davasız Müslümandan usandım.*

Şemsi Tebrizi

Çalışmada, Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın liderliğinde kurulan Milli Görüş Hareketi'nin (MGH) toplumsal hareketler bağlamında kimliğinin incelemesi konu edinilerek toplumsal bir hareket kabul edilip edilemeyeceği hususu araştırılmıştır. Bu bağlamda hareketin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, hareketin meydana gelmesinin arka planında gerçekleşenler düşünsel boyutlarıyla birlikte ele alınmaya çalışılmıştır. Hareketin liderinin hayatı ve kişiliği, siyasi mücadeleleri, fikir dünyamızda edindiği yer, bilhassa hareketin düşünsel temelleri ve hareketin mensuplarının verdiği mücadeleler irdelenerek harekete mensup siyasi partiler incelenip nihayetinde hareketin toplumsal hareket olma vasfı taşıyıp taşımadığı tartışılacaktır.

MGH'nin temellerinin bizzat Erbakan tarafından 1967 yılında atılmasına rağmen dillendirilmesinin 1969 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir. MGH liderinin, hareketin ortaya çıktığı 1969 yılından vefat ettiği 2011 yılına kadar sürdürdüğü 42 yıllık siyasi mücadelesi incelendiğinde, kendisine ve kurucusu olduğu harekete karşı yapılan birçok karalamaya, baskıya karşın, devlet adamlığından taviz vermediği dikkati çekmektedir. Necmettin Erbakan'ın birçok söyleminin, itirazlarının ne mana ifade ettiği, gerek siyasiler gerekse toplumun farklı kesimleri tarafından yıllar sonra anlaşılabilirliği görülmektedir.

Cari düzenin eleştirisinin yanı sıra düzen ve işleyişe alternatif fikir ve politikalar geliştiren Milli Görüş Hareketi'nin ürettiği alternatif fikir ve politikaların, devletle toplum münasebetlerini müspet yönde etkilediği düşünülebilir (Tuncel ve Yılmaz, 2017: 152). Türk siyaset sahnesinde elli yılını geride bırakan Milli Görüş Hareketi'nin, politik, ekonomik, iktisadi, toplumsal, düşünsel ve daha birçok açıdan farklılıklar getirmiş ve alternatifler üretmeyi başarmış bir hareket olduğu söylenebilir.

2.1.1. Hareketin Lideri Necmettin Erbakan'ın Hayatı

Cumhuriyetin kuruluşunun üçüncü yılında, 29 Ekim 1926 tarihinde Sinop'ta dünyaya gelen ve baba tarafı Adanalı, anne tarafı Sinoplu olan Necmettin Erbakan'ın babası Mehmet Sabri Erbakan, annesi Kamer Hanım'dır (Erbakan, 2014b: 5). Babasının ağır ceza hâkimi olarak Anadolu'nun farklı şehirlerinde görev yapması sebebiyle çocukluğu ülkenin muhtelif şehirlerinde geçmiştir (Ergin, 2015: 25). Çocukluğundan itibaren akranları arasında farklı birtakım özellikleriyle öne çıktığı ifade edilen Erbakan, dindar bir ailenin mensubu olmasından dolayı dinin emirlerine karşı duyarlılığı oldukça küçük yaşlarda gelişmiştir. Küçük yaşlardan itibaren lider ruhlu kişiliği ailesi ve çevresi tarafından fark edilen Erbakan'ın, mahalle arkadaşlarıyla oynadığı oyunların kurallarını kendisinin koyduğu, arkadaşlarını da kendi kurduğu bu oyunlara dâhil ettiği, küçük yaşına rağmen oyun dahi olsa para basarak devlet kurma oyunları oynadığı dikkate alındığında çevresindekilerde 'bu çocuk yarın bir gün muhakkak büyük adam olacak' kanaati oluşturur (Kızıлтаş, 2016: 17). Erbakan'ın topluma karşı görev üstlenme eğilimi öğrencilik hayatında da göze çarpmaktadır (Ergin, 2015: 31).

İlkokula Kayseri Cumhuriyet İlkokulu'nda başlayan Erbakan, babasının tayini dolayısıyla ilkokulu Trabzon Gazi Paşa İlkokulu'nda tamamladıktan sonra 1937 yılında İstanbul Erkek Lisesi'nin ortaokul kısmına başlamıştır (Ergin, 2015: 27). Ortaokul ve lise döneminin ardından 1943 yılında kazandığı İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Makina Mühendisliği eğitimini 1948 yılında tamamlayan Erbakan'ın dönem arkadaşları arasında Süleyman Demirel ve Turgut Özal da yer almaktadır. Erbakan, 1948 yılında mezun olur ve aynı yıl İTÜ Makina Fakültesi Motorlar Kürsüsünde asistan olarak göreve başlar (Kızıлтаş, 2016: 23).

1948-1951 yılları arasında üç yıllık asistanlık döneminde, o zamanlar doktora tezine denk gelen yeterlilik tezini hazırlamış, yeterlilik tezindeki başarısından dolayı İTÜ tarafından, kendisini bilgi ve görgüsünü artırması, ilmi araştırmalar yapması için 1951'de Almanya'ya Aachen Teknik Üniversitesi'ne gönderilen Erbakan, Prof.Dr. Schimit ile birlikte başarılı çalışmalara imza atar. Çalıştığı bu bir buçuk yıllık süre içerisinde bir tanesi doktora tezi olmak üzere üç tez hazırlayan Erbakan, Alman üniversitelerinde geçerli olan 'doktor mühendis' unvanını almıştır (Ergin, 2015: 33).

Yaptığı araştırmalar neticesinde Alman Ekonomi Bakanlığı'na sunmuş olduğu raporda motorların daha az yakıt yakmalarına yönelik bir incelemeye yer veren, bu esnada doçentlik tezini de hazırlayan Erbakan'ın, dizel motorlarda püskürtülen yakıtın nasıl tuttuğunu matematiksel olarak izah eden tezi, Alman bilim çevrelerinde ciddi yankı uyandırmıştır. Bu tezinin farklı mecmualarda yayınlanması neticesinde o dönem Almanya'nın en büyük motor fabrikası olma özelliğini taşıyan ve bu arada dünyada motorun üretildiği ilk yer olan Köln kentindeki Klockner Humboldt Deutz AG isimli motor fabrikasının Genel Müdürü tarafından, Leopard tanklarının motorlarına yönelik araştırmalar yapması için fabrikaya davet edilen Erbakan, davet üzerine fabrikada başmühendis olarak görev alır (Ergin, 2015: 34-35). Alman Ekonomi Bakanlığı'na ait Ruhr sahasında kurulu ağır sanayi fabrikalarını gezerek inceleme imkânı bulan Erbakan (Ergin, 2015: 35), 1953 yılına geldiğinde doçentlik sınavını vermek için İstanbul'a gelip sınav neticesinde Türkiye'nin en genç doçenti olmayı başarır. Almanya'nın Deutz fabrikalarına gidip burada altı ay boyunca motor araştırmaları başmühendisi olarak yer alan Erbakan, 1953 yılının Kasım ayında İTÜ'ye dönüş yapar. 1954-1955 yıllarında vatani görevini ifa eder ve vatani görevinin bitiminden sonra yeniden üniversitedeki görevine dönerek 1965 yılında profesör unvanını alır.

2.1.2. Erbakan'ın Fikirlerinin Oluşumuna Katkı Sağlayanlar

Erbakan'ın, uluslararası düzeyde çalışmaları bulunan bir bilim adamı olmasının yanı sıra ülkesinde iş dünyasının zirvesi kabul edilen makama kadar ulaşan bir iş adamı, ülke ve dünya siyasetinde orijinal projeleri, düşünceleri ve uygulamalarıyla çığır açan bir siyasetçi olarak görüldüğü belirtilmektedir (Esiroğlu, 2015: 23). İslami cemaat liderlerinden farklı kılan en büyük etkenin, ötekiler, yönetimden bütünüyle uzaklaşarak halkın ahlak ve maneviyatını kendi sınırlı olanaklarıyla düzeltme çabasındayken Erbakan'ın, devlete, devlet yönetimine talip olarak bu işi devletin tüm olanaklarını kullanarak ve bütünüyle yasal yollardan gerçekleştirmeyi denemesi ve bunu başarması olduğu ifade edilir (Kasadar, 2015: 148). Cumhuriyetin yaşıyla arasında yalnızca üç yaş fark bulunan Erbakan, yeni devletin benimsediği eğitim sisteminin okullarında okuyup üniversitesinden mezun olmuşsa da, dünya görüşünün oluşumunda belirleyici olan yalnızca resmi kurumlarda almış olduğu eğitimler değildir. Erbakan'ın düşünce dünyasına etki edenler arasında ilk sırada İslam âlimleriyle tasavvuf ehli gelmiştir. Çocukluk döneminde Şeyh Abdurrahman Efendi'den dersler almış, Gümüşhaneli

Dergâhı Şeyhi Mustafa Fevzi Efendi'nin halifelerinden Hasip Efendi'yle ve akabinde Abdülaziz Bekkine ile üniversite yıllarında tanışmış, her ikisinin vefatından sonra Mehmet Zahid Kotku ile tanışmıştır (Kızıлтаş, 2016: 21-22). Erbakan'ın siyasi yaşamında Nakşibendi Tarikatı ve tarikatın şeyhi olan Mehmet Zahit Kotku ile üniversite yıllarında başlayan münasebeti hayatında önemli bir yer tutmaktadır.

Erbakan'ın politikaya hazırlanmasında Kotku'nun evinde gerçekleşen ders niteliğindeki toplantıların etkili olduğu vurgulanmıştır. Dahası, ülkenin siyasi ve ekonomik meseleleriyle ilgilenen ve bu konularda müritlerini teşvik eden Kotku'nun, Adalet Partisi'nden umudunu kesmesinden dolayı artık kendi ayakları üzerinde durmayı başaracak İslami nitelikleri haiz bir siyasal partinin vaktinin geldiğini düşünüp hatta adını da kendisinin koyduğu Milli Nizam Partisi'nin kurulmasına destek verdiği, lider olarak Erbakan'ı bizzat kendisinin önerdiği genel kabul görmektedir. İslami gelenekten yetişmiş olması, bağlı bulunduğu Nakşibendilik tarikatının da etkileri dolayısıyla politik ve ekonomik söylemlerini İslami prensipler üzerinden kuran (Ersin, 2015: 1) Erbakan'ın düşünce dünyasını, siyasi fikir atlasını etkileyen şahsiyetler incelendiğinde Şeyh Abdurrahman Efendi, Ömer Nasuhi Bilmen, Konyalı Vehbi Efendi, Ali Fuat Başgil, Mehmet Akif Ersoy, Abdülaziz Bekkine, M. Sami Ramazanoğlu, Mehmet Zahid Kotku, Mahmut Usta Ramazanoğlu, Bayburtlu Şaban Efendi gibi isimler karşımıza çıkar.

2.1.3. Erbakan'ın Siyasi Serüveni Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Erbakan'ın ağır sanayi hamlelerini gerçekleştirme konusundaki ısrarları bilhassa Almanya'daki gözlemleri ve edindiği tecrübeleri kendi ülkesine kazandırma isteğinin bir neticesi olduğu düşünülmektedir. Bu düşüncelerle Erbakan'ın siyaset dışında ülkemize sunmuş olduğu en büyük katkıların ilki Gümüş Motor çalışmalarıdır. Akabinde ilk yerli otomobil olma özelliği taşıyan Devrim otomobili sayılabilir. Siyaset sahnesine çıkmadan önce gerçekleştirdiği Gümüş Motor çalışmalarını, ülkemizin ilk yerli otomobili olan Devrim otomobilinin ortaya çıkış serüveninin ve Erbakan'ın Odalar Birliği sürecinin incelenmesinde fayda olduğu düşünülmektedir.

2.1.3.1. Gümüş Motor Çalışmaları

İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında, ekonomik yönden zayıflayan İngiltere Yunanistan'a yardımda bulunamayacağını açıklamıştır. Bunun akabinde ABD, Truman Doktrini ile Sovyet Rusya'nın yayılmacı politikasının karşısında durabilme amacıyla

Yunanistan'la beraber Türkiye'ye de yardım edebileceğini ilan etmiştir. Truman Doktrini'nin ilanından yaklaşık beş ay sonra ABD, Avrupa'nın batısındaki ülkeleri kapsayacak biçimde geniş çaplı yardımda bulunmaya karar vermiştir. Siyasi ve iktisadi literatüre Marshall Planı olarak geçen bu plan, 1948 ile 1952 yılları arasını kapsayan dört yıllık bir yardım sürecini başlatmıştır (Özgür, 2019: 18). Türkiye'nin plana dâhil edilmesi, 1947 yılında dönemin iktidarının makina ve teçhizat alımına yönelik 615 milyon dolarlık yardım talebinde bulunmasıyla başlamıştır.

Türkiye'nin talep sonrası 1948 yılında Marshall Planı'na dâhil edilerek ABD ile iktisadi işbirliği antlaşmasını imzalaması, akabinde yardım programını yürütecek ABD heyetinin ülkeye gelmesiyle birlikte Türkiye'nin kalkınmasında ABD'nin egemen olacağı bir dönem de başlamıştır (Özgür, 2019: 18). Temel hedef, savaştan yıpranmış olarak çıkan Avrupa devletlerinin hammadde ihtiyaçlarını Türkiye'den karşılama, buna mukabil sanayi mallarını Avrupa'dan alan, bununla beraber tarım ülkesi olmadan öteye geçmeyen dahası geçemeyen bir Türkiye tasavvurudur. Akabinde, Amerikan heyetince, kendi bakış açılarından ülkemizin geleceğine yönelik olarak kalkınma modeli önerilerinin art arda sıralandığı bir zamanda birçok rapor yayınlanmıştır. O yıllarda ülkemiz ekonomisi üzerinde ABD'nin etkisi vardır.

Bir ülkenin siyasal bağımsızlığının yanında ekonomik bağımsızlığının da var olması gerektiği Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren dile getirilmiştir. Hal böyleyken ülkemizde etkisini hissettiren ve ülkemizin kalkın(ma)masına yönelik ABD ilgisinin ülke insanını bunalttığı bir ortamda, ekonomik kaosun sona ermesinin başat koşulunu oluşturacak alternatif arayışlar hız kazanmıştır. 'Bir çiçekle bahar gelmez' söyleminin karşısında Erbakan tarafından dile getirilen 'bir çiçekle bahar gelmez ama her bahar bir çiçekle başlar' hakikatinin sesinin daha gür ve net bir şekilde duyulması neticesinde çiçeklerin yavaş yavaş yetişip baharı müjdelediği bir zamanda, baharın müjdecisi olan o ilk çiçeğin ne olduğu merak edilirken MGH'nin ilk somut ve fikri adımı karşımıza çıkar: Gümüş Motor. (Özgür, 2019: 9).

Sanayileşmeyi bir varlık-yokluk mücadelesi olarak görmesinin yanı sıra sanayileşme neticesinde iktisadi üstünlüğün elde edileceği, bunun da dünyada söz sahibi olmayı sağlayacağını bilen Erbakan (Özgür, 2019: 9), sanayileşebilmenin pek de zor olmadığını ülkesine ispat etmenin yanında kabul de ettirmeyi istemektedir. Bunun için

de laboratuvarında kendisinin ürettiği motoru çoğaltma ve memlekete kazandırmaya yönelik olarak Gümüş Motor fabrikasını kurma çabasına yönelmiştir (Kızıldaş, 2016: 42). 26 Ocak 1956 günü 200 mühendisin katılımıyla kurulan bir motor fabrikası olan Gümüş Motor fabrikasının genel müdürlüğünü Erbakan üstlenmiştir. 1961 yılında seri üretime geçen Gümüş Motor, birçok engelleme teşebbüslerine karşın üretime dönüşmeyi başaran bir sanayi atılımı olmasının yanı sıra Erbakan tarafından sıkça vurgulanan yerli ve milli ağır sanayi ifadesinin teoriden pratiğe dönüşümü bakımından da ciddi önem taşımaktadır (Demir, 2019: 76).

İkinci Dünya Savaşı esnasında Almanların Ruslarla savaşırken, günümüzde dahi en gelişmiş tanklar arasında yer alan Leopard tanklarının yakıtlarının donmasıyla ilgili ortaya çıkan meselenin çözülüp her türlü hava şartlarında sorunsuz bir şekilde çalışması Erbakan'ın başmühendisliğinde çalışan ekip tarafından sağlanmıştır (Erbakan, 2014b: 6). İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte bir enkaz yığına dönen Almanya'nın, kendi yaralarını sarma çabalarını bizatihi yerinde gözlemleyen Erbakan, imkânsızlıklara karşın yeniden küllerinden doğma adına teknoloji ve sanayide elzem olarak yapılması gerekenleri gerçekleştirme yolunda söz konusu ülkenin sergilediği kararlı tavırlara şahit olması, aynısının ülkemizde de başarılabilmesine yönelik inancını yükseltmiş olmalıdır (Kızıldaş, 2016: 29). Fabrikada, bazı kaynaklara göre 50 kişi, bazılarında göre 800 kişi çalışmaktadır. Demokrat Parti'nin ileri gelenleriyle bir toplantı tertipleyen Erbakan motor projesini dönemin başbakanı Menderes'e sunması sonrası projeyi beğenen Menderes'in söz konusu proje için önemli bir bütçe ayırdığı ifade edilmiştir (Ergin, 2015: 41).

Sanayileşmiş devletlerin diğerlerini kendi pazarları haline getirdiği, ürettikleri mamullerle de bu devletleri her yönüyle kuşatarak ekonomik birikimlerini gasp ettiği bir devirde ortaya çıkan bir proje olarak (Özgür, 2019: 9), kâr ortaklığı neticesinde kurulan Gümüş Motor, faizsiz bankacılığın yapı taşı olarak görülür (Kızıldaş, 2016: 42). Ağır sanayi düşüncesi, söz konusu deneyimin ardından ileri dönemde MGH'nin en elzem hedefleri arasında kendine yer bulacaktır (Erbakan, 2014b: 7). Ülkede yaşanan döviz darboğazlarıyla birlikte ithal alımlar karşısında Gümüş Motor fabrikasının gücünü kaybetmesi üzerine Türkiye Şeker Şirketi, motor fabrikasının % 51 oranındaki hissesini satın alarak fabrika yönetimine sahip olmuştur (Kızıldaş, 2016: 43). Genel müdürlük

görevinden ayrılmak zorunda kalan Erbakan, daha önce izinli olarak ayrıldığı İTÜ'ye 1963 yılında geri dönerek üniversite hocalığına devam etmiştir.

2.1.3.2. İlk Yerli Otomobil: Devrim

27 Mayıs 1960 askeri darbesi neticesinde Demokrat Parti iktidarına son vererek yönetime el koyan Türk Silahlı Kuvvetleri, ekonomiye yönelik izleyecekleri politikada yatırımlara önem vereceklerini ifade ederek yerli otomobil üretimi fikrini gündeme getirmiştir (Âşık, 2013: 80). Türk tipi yerli otomobil üretimi konusunda 'yapılırdı-yapılamazdı' tartışmalarının yaşandığı bir dönemde 9 Şubat 1961 tarihinde İstanbul'da düzenlenen basın toplantısında söz alan Necmettin Erbakan, yerli üretimle ilgili müspet görüşünü bir kez daha yinelemiştir.

12 Şubat 1961 tarihinde İTÜ'de gerçekleşen konferansa dönemin Başbakan Yardımcısı Şinasi Orel'in yanı sıra Devlet Planlama Teşkilatı Başkanı, sanayiciler, İTÜ rektörü, üniversite hocaları ve öğrenciler de iştirak etmişlerdir. Konferansta konuşan Erbakan, ülkemizde en kısa sürede bir oto sanayisinin kurulabileceğini ifade etmiştir (Âşık, 2013: 88-89). Otomobil mevzusu, devleti yönetenlerin öncelikli gündem maddesi olurken Devlet Planlama Teşkilatı'nın davetiyle, otomobil, otobüs gibi taşıma araçların yapımının ülkemizde gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği gündemiyle gerçekleşen 4 Mart 1961 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısına icap eden Erbakan ile bazı bakanların arasında fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır (Âşık, 2013: 91). Konuşmalarında yerli motor üretiminin önemini ısrarla vurgulayıp durumun avantaj ve dezavantajlarından bahseden Erbakan, salt motor ve motorlu araç alımının maliyetinin yaklaşık bir milyar lirayı bulduğunu ifade etmiştir. Ülkemizde yeni iş olanaklarının oluşması, uluslararası boyutta ülke imajının artacak olması, bunlarla birlikte ihracatın yolunun açılacak olması, Erbakan'ın konuşma metninde dikkatleri çeken hususlardan başlıcalarıdır. Uzun süre kamuoyunda ve devlet yönetiminde tartışılan yerli otomobil üretimine yönelik ciddi adımlar atılmaya başlanır. Dönemin Ulaştırma Bakanı Orhan Mersinli, Devlet Demir Yolları (DDY) Fabrikalar Dairesi Başkanı Orhan Alp'e, Cumhurbaşkanı Gürsel'in binek otomobil yapılması emrini verdiğini, bunun yapıp yapılamayacağını sorduğunu ve bunun için de 5-6 aylarının olduğunu söylemiştir (Âşık, 2013: 127).

16 Haziran 1961 tarihinde DDY'nin Ankara'daki binasında kurumun idareci ve mühendislerinin bir araya gelerek Emin Bozoğlu başkanlığında yapılan toplantının

neticesinde, yerli otomobilin yapılması kararı çıkmıştır (Âşık, 2013: 133). Toplantıda otomobil üretimi için DDY'nin Eskişehir Fabrikası uygun görülmüştür. Projede görev alacak olan mühendislerin 19 Haziran 1961 günü arabalarıyla beraber Eskişehir'de olmaları istenmiştir. İlk yerli otomobil numunelerinin üretimi için 1961 yılının Haziran ayında talimatı veren Gürsel, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına kadar araçların hazır edilmesini istemiştir. 1961 yılı ekim ayı ortalarında ilk Devrim otomobili denemeye hazır hale getirilmiştir. Trenin 29 Ekim sabahı Ankara'ya varmasının ardından her iki Devrim otomobili o zaman Sıhhiye'de bulunan Demiryolu fabrikasına indirilmiştir. Manevra olanağı sağlaması için depolarına az miktarda yakıt konulmuştur.

Sıhhiye'deki mobil benzin istasyonundan esas dolun yapıp Meclis'e gidilmesi planlanmış olsa da, her iki Devrim otomobili de istasyona yakıt ikmal için uğramadan Meclis önüne gelmiştir. Durumun anlaşılması üzerine getirilen benzin 1 numaralı Devrim otomobile konulmuş, 2 numaralı Devrim otomobile de konulacağı esnada Gürsel'in Anıtkabir'e gitmek üzere 2 numaralı Devrim otomobile binmesinin üzerine otomobil yola çıksa da deposunda yakıt bulunmadığından, kısa bir süre sonra durmuştur. Gürsel'den 1 numaralı Devrim otomobile geçmesi rica edilmiştir. Gürsel de diğer araca binip Anıtkabir'e giderek o meşhur sözünü söylemiştir: 'Batı kafası ile otomobil yaptık lakin Doğu kafası ile benzin ikmalini unuttuk.'

2.1.3.3. Siyasete Isınma Turları: Odalar Birliği Serüveni

Erbakan, Gümüş Motor sonrası İTÜ'deki görevine geri dönmesinin sonrasında 1965 yılında profesör unvanını alır. Üniversitede kalmaya niyeti olmayan Erbakan, gerek gümüş motor gerek yerli otomobil teşebbüsleriyle ülkede işlerin ne şekilde yürüdüğüne ilişkin bilgilerini artırarak fazlaca deneyim kazanır. Tüm başarılı yerli üretimimize ithalata engel olunmaması için yapılabileceklerin neler olduğu noktasında fikir yürütür. İthalat ve kota sorununda Odalar Birliği'nin önemli bir rol üstlendiğini, Türkiye'nin sanayileşmesine yönelik engellerin kaldırılmasının yolunun Odalar Birliği'nde mutlak surette var olmanın gerekliliğini düşünmeye başlar (Kızıлтаş, 2016: 66).

1965 yılında Adalet Partisi'nden (AP) siyasete atılma niyetiyle girişimlerde bulunan Erbakan, Demirel'in bu duruma karşı çıkışı sonrasında bu kez AP'ye yakın olan Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığına talip olmuş ve Demirel'in olumlu

cevabına binaen Şubat 1966'da göreve getirilmiştir. Dairenin görevi, ithalat kotalarını düzenlemek olup belli bir süre burada görev alan Erbakan, dairece alınan kararların Odalar Birliği Genel Sekreterliğince keyfi olarak bozulabildiğini görünce Odalar Birliği Genel Sekreterliği için çaba sarf etmeye karar vermiştir (Kızıldaş, 2016: 67).

Gümüş Motor ve yerli otomobil teşebbüsleri sonucunda oldukça beğeni toplayan Erbakan, sekiz ay sonra Odalar Birliği Genel Sekreterliğine genel sekreter olarak atanmış, sonraki süreçte projeleri ve talepleri Başkanlık tarafından devamlı reddedilmesi, diğer taraftan hükümetin de, kendisinin taleplerini uygun görmeyip bir de karşı çıkması üzerine Erbakan artık genel sekreterlik görevinin kâfi gelmediğini düşünerek resmi bir açıklama yapmaksızın 19 Ocak 1968 günü görevini bırakarak Odalar Birliği Başkanlığı için çalışmalarına hız vermiştir. Odalar Birliği Başkanlığı seçimi 24 Mayıs 1969 tarihinde yapılacakken, Bakanlar Kurulu kararına istinaden seçimlerin 1969 yılı Aralık ayına ertelenmesi üzerine Odalar Birliği genel kurulu toplanıp seçimlerin ertelenmesini tartışmış, Erbakan tarafından hazırlanan seçimlerin yapılması yönündeki önerge 217 delegece imzalanarak oylamaya sunulmuştur. 286 delegenin kabul oyu verdiği oylama neticesinde seçimlerin yapılması kararı alınınca mevcut Başkanlık Divanı istifa etmiştir. Sırrı Enver Batur ile destekçilerinin protesto amacıyla salondan ayrılması sonrası Genel Kurulun, yeni bir başkanlık divanı teşkil ederek eski yönetimi feshetmesiyle birlikte seçimleri yenilemesi üzerine seçimi kazanan Erbakan başkan seçilmiştir. Seçimin akabinde 27 Mayıs 1969 günü iktidar ve muhaliflerin itirazlarına karşın Erbakan, Odalar Birliği Başkanlığı koltuğuna oturmuştur (Yorgancılar, 2012: 258). Hükümet seçimi kabullenemeyip Erbakan'ın yetkilerini azaltmaya çabalamış, ilk adım olarak da Ticaret Bakanı Ahmet Türkel'in talimatıyla Odalar Birliği merkezinin işlemlerine Bakanlık müfettişlerince el konulması sağlanarak Odalar Birliği uhdesinde bulunan kota kullanım yetkisi Ticaret Bakanlığı'na devredilmiştir (Çınar, 2016: 55).

Danıştay tarafından alınan karara istinaden eski başkan Batur da, Bakanlıktan aldığı resmi bir yazıyla birlikte Erbakan'ın İstanbul'da bulunduğu bir zamanda, Birliğe gelerek Başkanlık koltuğuna kendisi oturmuş ve kendinin hala başkan olduğunu ifade ederek bir süre daha görevde kalmıştır. İstanbul dönüşünden bir gün sonra Birliğe giderek koltuğuna oturan Erbakan, hükümet tarafından görevinden uzaklaştırılmıştır (Çınar, 2016: 55). Odalar Birliği mücadelesinin bu şekilde noktalanması üzerine

Erbakan, en nihayetinde tüm işlerin nihayete erdiği yerin siyaset kurumu olduğunu anlayınca siyasete atılmaya karar vermiştir (Çınar, 2016: 55). Erbakan'ın Genel Sekreterliği döneminde, bilhassa Anadolu sermayesinin ve sanayicilerinin gelişimi için ciddi tedbirler getirilmiş, bu çalışmaların neticesinde Erbakan, büyük ölçüde Anadolu tarafından, Anadolu sermayesi tarafından tanınır olmuştur (Kutan, 2015: 168).

2.1.3.4. AP Kapılarının Kapatılması, Erbakan'ın Bağımsız Milletvekilliği

Yaşanılanlar sonrası siyasete atılmanın vaktinin geldiğini düşünen Erbakan, siyasete ilk atılacağı yerin Demirel'in lideri olduğu AP olduğunu, 1969 milletvekili genel seçimlerine gireceğini, AP'ye olan ilgisini her ne olursa olsun koruyacağını belirtmiştir. Milletvekili seçimine katılma talebi AP tarafından reddedilecek olursa partide kendine yer arayan milliyetçi ve muhafazakâr birinin AP'de yerinin olmadığını herkese ilan edeceğini, AP tarafından seçimlere katılımının engellenmesi halinde bu durumu millete açıklayamayacağını da ifade etmiştir (Yorgancılar, 2012: 39).

Bazı yakın arkadaşıyla birlikte AP Genel Merkezine giderek başkan vekili Nuri Bayar ile görüşmüşler ve partiye üye olmak istediklerini iletmışlerdir (Ergin, 2015: 50). Üyelik için gereken evrakları doldurarak partiye teslim etmişlerse de kendilerine bu durumun, partinin genel idare kurulunda görüşüleceği söylenmiştir (Ergin, 2015: 50). 18 Ağustos 1969 tarihindeki AP genel idare kurulu toplantısında Erbakan'ın yanı sıra Nurettin Bulak, Süleyman Ünlü ve İsmail Coşar'ın adaylıkları da veto edilmiştir. 1969 yılında Odalar Birliği başkanırken polis zoru marifetiyle görevinden uzaklaştırılan, 1969 seçimlerine katılabilmek için AP'ye müracaat etse de, adaylığının veto edilmesi üzerine Erbakan, beraber hareket ettiği çalışma arkadaşlarıyla Ahmet Tevfik Paksu'nun evinde toplanarak istişare toplantısı düzenlemiştir. O dönem halen milletvekili olarak görev yapanların yanı sıra ileride müstakil aday olacaklarla birlikte bazı isimler de söz konusu toplantıya davet edilmişlerdir. Toplantıda bir yandan 1969 seçimlerine kısa bir süre kalması, diğer yandan yeni bir partinin kurulmasının seçimlere yetişmeyeceği hesap edilerek müstakil adaylar olarak milletvekili adaylığı başvurusunda bulunulması fikri ağırlık kazanmıştır. Erbakan 10 Eylül 1969 günü Konya'da düzenlediği basın toplantısında, kendisinin Konya'dan, arkadaşlarının da farklı illerden bağımsız milletvekili adayları olduklarını açıklamıştır. 'Bağımsızlar Hareketi' böylelikle başlamıştır. Erbakan ile beraber Faruk Yeğin Konya'dan, Osman Kirişcioğlu Ankara'dan, Ömer

Lütfi Bozcanlı İzmir'den, Süleyman Karagülle Aydın'dan, İsmail Müftüoğlu Adapazarı'ndan, İsmail Coşar Çankırı'dan, Celal Kılıç Mersin'den, Rıfat Boynukalın Balıkesir'den, Hüseyin Turan Elazığ'dan, Ekrem Ocaklı Gümüşhane'den, Murat Hınıslıoğlu Erzurum'dan, Hüsametdin Fazıloğlu Gaziantep'ten, Ahmet Tevfik Paksu Maraş'tan ve Fehim Adak Mardin'den bağımsız milletvekili adayları olmuşlardır.

1969 seçimlerinde bağımsız milletvekili adaylığı başvurusunda bulunmak üzere Konya'ya geçen Erbakan, seçim çalışmalarına vakit kaybetmeden başlamıştır. Konya'dan bağımsız milletvekili adaylığını açıklaması sonrası yurdun birçok ilinden Erbakan ve bağımsız adaylar grubunun sempatanları, seçim propagandası için Konya'ya gelmişlerdir (Ergin, 2015: 53). Yaptığı çalışmalarla emeklerinin karşılığını almayı başaran Erbakan, üç milletvekiline yetecek sayıda oy alarak Meclis'in yolunu tutmuştur. AP'nin fikirsel bölünme yaşadığı dönemde 1969 seçimleri için Konya'da yapılan ön seçimdeki yarışın ardından AP'nin aday listesinin ilk 12-13 kişilik sırasının Sükancı grubun üyelerinden oluşmasıyla birlikte, diğer grubun üyeleri milletvekili seçilme şansları kalmadığından dolayı yarış kaybettikleri gruba karşı Konya ilinde Erbakan'ın etrafında kümelenerek seçim çalışmalarına katılmaları da, Erbakan'ın üç milletvekiline yetecek sayıda oy almasında etkili olduğu savunulabilir.

2.2. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NDE İKİ GÜN: DÜN VE BUGÜN

Son elli yılda ülke siyasetinin gidişatına yön veren MGH, bağımsızlar hareketi adlı girişim neticesinde dâhil olmuştur (Ersoy, 2015: 56). 1969 yılında Erbakan siyasete başladığında o güne dek 'Milli Görüş', 'şahsiyetli dış politika', 'ahlak', 'maneviyat' gibi siyaset dünyasında konuşulmamış birçok kavramı telaffuz etmiştir (Çetinkaya, 2015: 65). MGH, sırasıyla Milli Nizam Partisi (1970-1971), Milli Selamet Partisi (1972-1981), Refah Partisi (1983-1998) ve Fazilet Partisi (1997-2001) siyasi yürüyüşünü sürdürmüş, günümüzde de Saadet Partisi (2001-....) ile yürüyüşüne devam etmektedir.

2.2.1. Milli Nizam Partisi (26 Ocak 1970 - 20 Mayıs 1971)

1967 yılında AP içerisinde birkaç milletvekili ve senatör, İslami hassasiyetleri öncelikleyen yeni bir siyasi parti arayışına girişmiştir. AP'nin Senatörü Ahmet Tevfik Paksu ve milletvekilleri Hasan Aksay ile Arif Hikmet Güner'in yaptığı çalışmalara Erbakan da dâhil olmuştur. MGH'nin kurulan ilk siyasi partisi olarak milletin tarihini, inancını ve değerlerini vurgulayan ilk siyasi parti MNP, 12 Ekim 1969 seçimlerine

yetişememiştir. Bu durum karşısında Erbakan ve arkadaşları, ya sağ partilerden ya da bağımsız olarak aday olmaları üzerinde mutabık kalınmıştır. Erbakan'ın AP'ye yaptığı Konya milletvekili aday adaylığı başvurusu AP tarafından veto edilince Erbakan da Konya'dan bağımsız milletvekili adaylığı başvurusunda bulunmuştur.

Ülkemizde İslami hassasiyetlere sahip bir partinin kurulması gerektiğine ilişkin fikirler 1965-1969 yılları arasında zirveye ulaşmış idi. 14 Ekim 1969 tarihindeki genel seçimlerde Konya'dan bağımsız milletvekili seçilip Meclis'e girmeyi başaran Erbakan, siyasi parti kurmaya yönelik istişare çalışmalarına başlamış, bunun neticesi olarak da M. Zahit Kotku ve Necip Fazıl gibi isimler başta olmak üzere birçok kişiyle istişareler gerçekleştirilmiştir. MNP'nin, Eşref Edip, Osman Yüksel Serdengeçti, Ali Fuat Başgil, Nurettin Topçu, Necip Fazıl gibi ilim ve tefekkür sahipleri ve M. Zahit Kotku gibi irşat ehlinin gayretlerinin birer semeresi olarak görülmesi yanlış bir kanaat olmasa gerek (Özdamar, 1977: 65).

MNP kurulduğundan beri MGH, devleti güçlendirmenin yolunun güçlü ve modern ordunun oluşturulmasından, bütünüyle milli bir dış politika izlemekten geçtiğini dile getirmektedir (Yorgancılar, 2012: 128). MGH'nin ilk siyasi partisi olma hüviyetine sahip MNP'nin kurulmasıyla birlikte Türk siyasi hayatında İslami terminolojinin kullanılması suretiyle siyaset yapan ilk siyasi partisi de ortaya çıkmıştır (Yorgancılar, 2012: 160). Müslümanların kendilerini evlerinde hissetmelerini sağlayacak bir partiye olan gereklilik ve istekten dolayı kurulmuştur MNP. Erbakan MNP'nin kuruluşunun anlamını, bu aziz milletin gerçek ruh kökünü ifade eden MGH'yi asırlar sonra yeniden başlatma olarak belirtmiştir (Erbakan, 2014b: 175). MNP, programında da yer aldığı üzere, siyasi mücadele metodunu yapıcı, birleştirici, uyarıcı, hak ve hakikat otoritesini tanıyıcı, fikre karşı fikirle karşılık veren, daha birçok şiarla oluşturduğu ifade edilebilir.

Erbakan, Eşref Edip'in MNP'nin kurulmasını, milletin aslına rücu etmesi olarak gördüğünü ifade etmektedir (Erbakan, 2014b: 174). Ayrıca MNP'nin tabanında Necip Fazıl ve Sezai Karakoç'un görüşlerinin önemli tesirleri olmakla birlikte bu düşüncelerin, yönetici kesimi de yönlendirdiği düşünülmektedir (Yorgancılar, 2012: 160) AP bünyesindeki milliyetçi ve muhafazakâr çizginin tasfiye edilmesiyle devam eden sürecin akabinde 26 Ocak 1970 günü kurulan MNP'nin ömrü yalnızca 16 ay sürmüştür (Yorgancılar, 2011: 40). Kısa süreli olsa da MGH'nin temel ilkelerinin

siyasete taşınması açısından bu dönem önemlidir (Hamdemirci, 2019: 16). Kısa ömrü dolayısıyla hiçbir seçim göremeyen parti, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 12 Mart 1971 tarihli darbesinden yaklaşık iki ay sonra 20 Mayıs 1971 tarihinde kapatılmıştır.

MNP'nin kısa sürede teşkilatlanması bazı gerekçelere dayandırılabilir. Mevcut siyasal partilerden memnun olmayan kitlenin varlığı bir gerekçe olabileceği gibi 1969 yılına kadar politik hayata katılmayı reddetmek suretiyle sivil itaatsizlik sergileyen, İslami bir yönetim talebi olan kesimlerin varlığı da söz konusu kitle içerisinde önemli bir yer tutmaktadır ki bunlara Kürt seçmenin desteği de eklenebilir.

2.2.2. Milli Selamet Partisi (11 Ekim 1972 - 16 Ekim 1981)

MNP'nin kapatılmasının akabinde, tabandan yeni siyasi partinin kurulmasına yönelik teklif ve baskılar gelse de, partinin kapatılması sonrası boşta kalan kadro, yeni partinin MNP'nin devamı olarak gösterilmesi ihtimali karşısında ihtiyatlı davranarak işi ağırdan almıştır. Gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinin sonrasında ortalığın da sakinleşmesiyle birlikte yeni parti kurma çalışmalarına başlanılmıştır. 11 Ekim 1972 tarihinde kurulan Milli Selamet Partisi'nin (MSP) kurucu genel başkanı Süleyman Arif Emre'dir. 1973 yılındaki genel seçimlerin öncesinde Erbakan ile birlikte Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas'ın, MSP'ye katılmasıyla MSP 3 sandalyeye sahip olmuştur. Erbakan'sız katıldığı 14 Ekim 1973 milletvekili genel seçimlerinden % 11 oy oranıyla üçüncü parti olarak çıkan MSP, 48 milletvekili ve 3 senatörle temsil edilme hakkı kazanmıştır. 1973 seçimleri sonucunda hiçbir siyasi parti tek başına hükümeti kurmaya yetecek sandalye sayısına ulaşamamış, MSP de hangi tarafta yer alırsa o taraftaki parti tarafından hükümet kurulabileceğinden dolayı, partinin ambleminde yer aldığı üzere anahtar parti durumuna gelmiştir (Ergin, 2015: 120). 20 Ekim 1973 tarihindeki genel idare kurulu kararına istinaden MSP'nin yeni genel başkanı olan Erbakan, bu görevi 12 Eylül 1980 tarihine kadar sürdürmüştür.

Ülkede hükümet bunalımları yaşanırken 9 Aralık 1973 tarihinde yapılan yerel seçimlerde oyları % 5'e gerileyen MSP'de Erbakan, erken seçimde arzuladığı sonucun alınamayacağını düşünerek koalisyon faaliyetlerini süratlendirmiştir (Hamdemirci, 2019: 26). Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) genel başkanı Ecevit'in MSP'yle yapmış olduğu görüşmelerin olumlu neticelenmesi üzerine 26 Ocak 1974 tarihinde kurulan CHP-MSP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ecevit başbakan, Erbakan ise başbakan

yardımcısı olarak hükümette görev almıştır. CHP-MSP koalisyonunun ciddi uygulamaları arasında ABD'nin bütün tehditlerine karşın 30 Haziran 1974'te haşhaş ekimi kararının verilmesi, ayrıca Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yapılması gösterilebilir (Yalçın, 2016: 113). 17 Kasım 1974 tarihinde CHP-MSP koalisyonunun dağılması sonrası hükümet kurma çalışmaları da bir netice vermeyince 31 Mart 1975 tarihinde AP-MSP-CGP-MHP'den oluşan 1. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulur. 1. Milliyetçi Cephe Hükümeti döneminde MSP için büyük öneme sahip bir hedefe ulaşılmıştır: Türkiye'nin İslam Konferansı'na üye olması.

5 Haziran 1977'deki erken seçimlerde % 8,57 oranında oy alarak 24 milletvekili çıkaran MSP, 21 Temmuz 1977 tarihinde AP-MSP-MHP ortaklığında kurulan 2. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nde yine koalisyon ortağı olarak yer almıştır. Erbakan bu koalisyonda da başbakan yardımcılığı görevini üstlenmiştir. Türk siyasi tarihine 'Güneş Motel Olayı' olarak geçen hadiselerin neticesinde 12 milletvekilinin AP'den istifa etmesiyle birlikte koalisyon dağılmış, akabinde de 5 Ocak 1978 tarihinde Ecevit başbakanlığında yeni hükümet kurulmuştur. Kısa süreli koalisyon hükümetleriyle oyalanan ülkemizde 14 Ekim 1979 tarihinde yapılan ara seçimlerin neticesinde hükümet istifa etmek zorunda kalmıştır.

MSP parti programında devlet ve hükümet başkanlığının birleştirilmesi ve bu kişinin doğrudan halk tarafından seçileceği bir başkanlık sistemi önermiş (Bilgin, 2017: 71) Ayrıca tek meclis sistemine dönülerek vekil sayısının düşürülmesini programına eklemiştir (Yorgancılar, 2012: 201). MSP, devlet eliyle sanayileşmeyi hedeflemesi dolayısıyla devletçi bir profil çizmekte, bunun için de demokratik ve meşru vasıtalarla siyasi iktidarı elde ederek devlet olanaklarını kullanmayı talep etmiştir (Bilgin, 2017: 27). MSP'nin ülkeyi yönetmede ciddi bir alternatif haline gelmesi, parti söylemlerinin halk nezdinde tahminlerin ötesinde bir karşılık bulması neticesinde medya kanalıyla karalamalar baş göstermeye başlamıştır. MGH'nin makûs tarihi ne yazık ki bulunulan dönemin medyasının kara propagandalarıyla doludur (Yorgancılar, 2012: 143). Askeri müdahaleler yapılmış şekillerine bakılmaksızın, vatandaşların özgürlük ve tercihlerine ket vuran durumu ifade etmektedir (Yorgancılar, 2012: 135). Takvimler 12 Eylül 1980'i gösterdiğinde gerçekleşen askeri darbe neticesinde diğer partiler gibi MSP de kapatılmış ve birçok yöneticisine siyasi yasak getirilmiş, başta Erbakan olmak üzere yöneticilerinin bir kısmı hapis cezasına çarptırılmıştır.

2.2.3. Refah Partisi (19 Temmuz 1983 - 16 Ocak 1998)

12 Eylül askeri yönetimince hazırlatılarak 7 Kasım 1982’de halkoylamasına sunulan 1982 Anayasası % 91,37 oy oranıyla kabul edilmiş, halkoylaması sonucuna göre Kenan Evren de cumhurbaşkanı seçilmiş ve 20 Ekim 1982 tarihinde yeni görevine başlamıştır (Kızıлтаş, 2016: 238). 1983 yılında siyasi partiler kanununun kabulü sonrası Milli Güvenlik Konseyince siyasi partilerin kurulmasına müsaade edilmeye başlayınca siyasi partiler de kurulmaya başlamıştır. İlk kurulan parti 16 Mayıs 1983 tarihinde Turgut Sunalp tarafından kurulan Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)’dir. İkinci kurulan parti 20 Mayıs 1983’te Turgut Özal’ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP)’dir. Aynı gün Demirel’in talimatıyla AP’den doğan boşluğu doldurması amacıyla Ali Fethi Esener tarafından Büyük Türkiye Partisi kurulmuştur. Bunları 25 Mayıs 1983 tarihinde Necdet Calp’in kurduğu Halkçı Parti (HP) izlemiştir. 6 Haziran 1983’de Erdal İnönü, Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP)’ni kurmuş lakin İnönü’nün kurucu başkanlığı Konsey tarafından reddedilmiştir. Erbakan da yeni bir parti kurma çalışmalarına başlamıştır.

Camia yeni parti için sabırsızlanırken, Şevket Kazan’ın önerisiyle tüzüğü ve programı dahi hazırlanan partinin adı ‘Doğru Yol Partisi’ olarak belirlenmişse de 23 Haziran 1983 tarihinde Doğru Yol Partisi’nin (DYP) kurulduğu açıklanmıştır (Kızıлтаş, 2016: 239). DYP, her ihtimale karşılık Demirel tarafından kurdurulmuştur. Bayrağında hilal ve başak yer alan Refah Partisi (RP) ise 19 Temmuz 1983’te kurulmuştur. Partinin kurucu genel başkanı Ali Türkmen ile bazı kurucu üyelerin isimleri veto edilince kurucu genel başkan Ahmet Tekdal olmuştur (Kızıлтаş, 2016: 239). Partinin ana gayesinin milli şuurun hâkim kılınması olarak belirlendiğini ifade eden genel başkan Tekdal, yollarının da milli şuur yolu olduğunu ifade etmiştir (Kızıлтаş, 2016: 240). Maddi ve manevi planda kalkınmış bir Türkiye’yi inşa etme, partinin öncelikli amaçları arasında yer almıştır. 6 Kasım 1983 tarihinde yapılacağı açıklanan genel seçimlere hazırlanan RP’nin önüne bir engel çıkmıştır: Yüksek Seçim Kurulu. Kurul olasıdır ki Konsey’in emrine istinaden aldığı kararla RP ile birlikte DYP ve SODEP’in milletvekili genel seçimlerine katılmasına müsaade etmemiştir (Kızıлтаş, 2016: 240). Bu şartlar altında seçimler ANAP, MDP ve HP arasında geçmiş, ANAP geçerli oyların % 45’ini alarak tek başına iktidar olacak sandalyeyi elde etmiştir. RP’nin katıldığı ilk seçimler ise 23 Mart 1984 tarihli yerel seçimlerdir. 58 ilde seçime katılma yeterliliği sağlayan RP, % 4,4’lük oy

oranı ile Şanlıurfa ve Van belediye başkanlıklarının yanı sıra 4 ilçe ve 9 belde belediye başkanlığı kazanmıştır. 6 Eylül 1987 tarihli anayasa referandumuyla siyasi yasakların kaldırılmasının ardından 25 Eylül 1987 tarihinde RP'ye katılan Erbakan, 11 Ekim 1987 tarihindeyse genel başkanlık koltuğuna oturmuştur. Erbakan'ın başkanlığında girilen ilk seçimlerde, 29 Kasım 1987 erken genel seçimlerinde, parti % 7,2 oranında oy alsa da % 10'luk ülke barajını aşamaması nedeniyle RP milletvekili çıkaramamıştır.

26 Mart 1989 tarihindeki yerel seçimlerde çıkış yakalayarak % 9,8 oranında oy alan RP, Şanlıurfa, Van, Kahramanmaraş, Konya ve Sivas belediye başkanlıklarını kazanmıştır. RP, 20 Ekim 1991 tarihindeki milletvekili genel seçimlerinde ise % 16,88 oranıyla 62 milletvekili çıkarmıştır. 27 Mart 1994 tarihinde yapılan yerel seçimlerde % 18,9 oy almayı başaran RP, başta İstanbul ve Ankara olmak üzere Diyarbakır, Erzurum, Kayseri, Konya gibi büyükşehirler olmak üzere toplamda 28 il belediye başkanlığını kazanmıştır. Yerel seçimlerde yakalanan hava 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde de artarak devam etmiş, bu seçimler gerek MGH'nin gerekse RP'nin 'pik' yaptığı seçimler olarak tarihe geçmiştir. RP bu seçimlerde oyların % 21,38'ini alarak seçimlerden birinci parti olarak çıkmış ve 158 milletvekilliği kazanmıştır. Seçim sonrasında Cumhurbaşkanı Demirel, teamül gereği hükümet kurma görevini Erbakan'a vermese de, seçimlerin ardından kurulan Ana-Yol hükümeti kısa süre zarfında yıkılınca Demirel bu sefer hükümeti kurma görevini Erbakan'a tevdi etmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Erbakan'ın başbakanlığında 28 Haziran 1996'da kurulan Refah-Yol hükümetinin diğer ortağı DYP'dir. Başbakan olması sonrası ilk yurt dışı gezisini İran, Pakistan, Malezya, Endonezya ve Singapur'a gerçekleştiren Erbakan bu gezilerin neticesinde D-8'lerin de temelini atmıştır. Refah-Yol hükümeti döneminde geçmiş hükümetlere kıyasla toplum refahını yükseltmeye dönük ekonomi politikaları izlenmiştir (Hamdemirci, 2019: 66). İşçinin, memurun ve emeklinin enflasyon karşısında korunmasına yönelik Eşel-Mobil sisteminin zemini oluşturulmuş (Hamdemirci, 2019: 67), Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) açıkları, kurulan 'Havuz Sistemi' ile kapatılarak KİT'lerin zarar etmesi önlenmiş, zarar etmeleri bir yana KİT'ler kâr etmeye başlamıştır. Ayrıca son yarım asırdaki ilk denk bütçe de yine bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan Çekiç Güç ülkeden çıkarılmıştır. D-8'ler kurularak gelişmekte olan İslam ülkelerinin dünya ekonomisinde söz sahibi olabilmeleri noktasında ilk adımlar atılmıştır.

Mevcut yasaların da Türk siyasi hayatında laik dışı bir partinin mevcudiyetine imkân vermemesinin de etkisiyle (Yorgancılar, 2012: 196) 21 Mayıs 1997’de RP’nin ‘laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği’ gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi’nde açılan partinin kapatılması davasının neticesinde MGH’nin üçüncü siyasi partisi olan RP de 6 Ocak 1998 tarihli kararla kapatılmıştır. Erbakan ile birlikte Genel Başkan Yardımcıları Ahmet Tekdal ve Şevket Kazan, milletvekilleri İbrahim Halil Çelik, Hasan Hüseyin Ceylan ve Şevki Yılmaz’ın milletvekillikleri düşürülerek 5 yıl süreli siyaset yasağı getirilmiştir.

28 Şubat Süreci olarak akıllarda kalan olaylar sonucu, koalisyonun küçük ortağı olan DYP’de milletvekili istifaları baş gösterince Başbakan Yardımcısı Çiller’in ısrarları neticesinde Erbakan Başbakanlıktan istifa ederek Çiller’in başbakanlığında hükümetin kurularak bu şekilde erken seçime gidilmesi yönünde hükümet tarafından karar alınca Başbakan Erbakan istifasını Cumhurbaşkanı Demirel’e sunmuştur. Demirel tarafından hükümet kurma görevinin Çiller yerine ANAP genel başkanı Mesut Yılmaz’a verilince Refah-Yol iktidarının devamı gelmemiş dahası getirilmemiştir.

2.2.4. Fazilet Partisi (17 Aralık 1997 - 22 Haziran 2001)

‘Post modern darbe’ olarak nitelenen ve ‘28 Şubat Süreci’ olarak isimlendirilen dönemin sonunda, RP’nin iktidar dönemi sona er(diril)miş, yaşanan çalkantılı dönemin neticesinde 30 Haziran 1997 günü Başbakan Erbakan’ın, Cumhurbaşkanı Demirel’e istifasını sunmasıyla Refah-Yol hükümeti sona ermiş, yaklaşık altı ay kadar sonra da RP Anayasa Mahkemesi’nce kapatılmıştır. RP’nin kapatılması davası devam ederken her ihtimale karşı tedbiren 17 Aralık 1997’de İsmail Alptekin tarafından Fazilet Partisi (FP) kurulmuştur. RP’nin kapatılması sonrası siyasi yasak getirilmeyen RP’li milletvekilleri bağımsız olmuşlardır (Kızıldaş, 2016: 512). Bağımsız kalan belediye başkanları ile milletvekillerinin tamamının, FP’deki yerlerini almalarıyla birlikte MGH FP tarafından temsil edilmeye başlamıştır (Kızıldaş, 2016: 513). RP’nin boşta kalan milletvekillerinin yanı sıra ANAP’tan istifa eden iki milletvekili de FP’ye katılınca, milletvekili sayısı dikkate alındığında FP, Mecliste birinci parti haline gelmiş ve ana muhalefet görevini üstlenmiştir (Hamdemirci, 2019: 75).

Ortalığın durulmasından sonra 17 Mayıs 1998 tarihinde gidilen genel başkan değişikliğinin neticesinde kurucu genel başkan İsmail Alptekin koltuğunu Recai

Kutan'a devretmiştir (Yalçın, 2016: 340). Genel başkan değişikliğinden 11 ay sonra, 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan genel seçimlerde, Öcalan'ın yurt dışında yakalanarak Türkiye'ye getirilmesinin rüzgârını arkasına alan Demokratik Sol Parti (DSP) birinci parti olmuştur. Onu Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) izlemiş, FP ise almış olduğu % 15,4 oranındaki oy ile üçüncü parti olarak 111 milletvekili çıkarabilmiştir.

FP'nin milletvekili seçimlerinden yenik çıkma nedenlerinin başında seçimlere 1 ay kala küskünler hareketi ile anlamsız bir şekilde ittifaka girmesi gösterilebilir. Bunun yanında nasılsa seçimi kazanırsınız düşüncesi ile seçim çalışmalarında neredeyse reklamsız bir kampanya yürütülmeye çalışılması da ciddi bir eksiklik olarak görülebilir. Diğer bir neden de, Öcalan'ın yakalanması olayında medya tarafından estirilen havanın etkisiyle oyların DSP'ye kanalize olması sayılabilir.

Genel seçimlerle bir yapılan yerel seçimlerde FP, aldığı % 23,4 oranındaki oy neticesinde seçimlerden birinci parti olarak çıkararak 487 belediye başkanlığı kazanmıştır. 2 Mayıs 1999 günü FP Milletvekili Merve Safa Kavakçı'nın başörtülü olarak meclise gelerek yemin etmek istemesi üzerine gelişen olayların akabinde 7 Mayıs 1999 tarihinde FP hakkında kapatma davası açılmıştır. Görülen dava neticesinde MNP, MSP ve RP'nin başına gelenler bu kez FP'nin başına gelmiştir. Tarih tekerrür etmeye devam ederek MGH'nin dördüncü siyasi partisi olan FP, Anayasa Mahkemesi tarafından 22 Haziran 2001 tarihinde kapatılmıştır. Bunun ardından FP'nin kapatılmasını fırsat bilen parti içindeki muhalif kanadın, hareketten ayrılarak Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (Ak Parti) kurması neticesinde MGH, tarihinde en ciddi bölünmeyi yaşamıştır. FP'nin kapatılması sonrasında 51 Milletvekili Ak Parti'ye katılırken 49 Milletvekili Saadet Partisi'ne (SP) katılmıştır.

2.2.5. Saadet Partisi (20 Temmuz 2001 - ...)

FP kapatıldıktan sonra MGH'nin beşinci siyasi partisi olarak 20 Temmuz 2001 tarihinde kurulan SP'nin kurucu genel başkanı Recai Kutan'dır. O dönemde SP Mecliste 48 milletvekiliyle temsil edilmektedir. 3 Kasım 2002 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde MGH'nin oylarının ezici çoğunluğunun hemen hemen aynı dönemde kurulan Ak Parti'ye kaydığı görülürken Saadet, seçimlerde ancak % 2,5 oranında oy alabilmiş ve Meclis dışında kalmıştır. Ak Parti ise 2002 milletvekili genel seçimleriyle birlikte her dönem tek başına iktidar olmayı başarmıştır. Arka arkaya gelen başarısız

sonuçlara dur demek amacıyla partide yeni arayışlar başlamış ve genel başkan değişikliği ile soruna çare aranmıştır. 26 Ekim 2008 tarihinde gerçekleşen kongrede Kutan, genel başkanlığı Numan Kurtulmuş'a devretmiştir. Parti içerisinde bir nebze de olsa heyecana neden olan bu değişiklik ilk yerel seçimlerde meyvesini vermiş ve parti oylarını % 5,3'e çıkarmıştır. Öte yandan, genel başkanlığın el değiştirmesi parti içindeki huzursuzluğun da ana kaynağı olmuştur aynı zamanda. Erbakan ve arkadaşlarının SP'den tasfiyesini sağlamak için Kurtulmuş ve ekibi partiyi olağanüstü kongreye götürmüştür. Erbakan'ın yeniden genel başkan olmasıyla parti içinde bozulan düzen tekrar sağlansa da kırk yılı bulan bir mücadele neticesinde teoriyi pratiğe dönüştürmüş bir lider olarak Erbakan, arkasında ağır bir miras bırakarak 27 Şubat 2011 tarihinde ebedi âleme intikal etmiştir. Erbakan'ın vefatından sonra genel başkanlık görevini Mustafa Kamalak'ın üstlendiği Saadet Partisi'nde şu an genel başkanlık görevini Temel Karamollaoğlu yürütmektedir.

2.3. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NDEKİ SON DÖNEM BÖLÜNMELER

Son çeyrek asırda MGH içerisinde yaşanan bölünmeler incelendiğinde hareketin üç kırılma yaşadığı, en tesirlisinin 22 Haziran 2001 tarihinde FP hakkındaki kapatma kararının sonrası Ak Parti'nin kurulmasıyla gerçekleştiği görülmüştür. Bir diğer kırılma 1 Kasım 2010'da Saadet Partisi'nin eski genel başkanı Numan Kurtulmuş başkanlığında Halkın Sesi Partisi'nin kurulması sonrasında yaşanmıştır. Son bölünme ise, 4 Mayıs 2014 günü gerçekleşen SP'nin 5. Olağan Kongresinde istediği neticeyi alamayan Fatih Erbakan'ın, partiden istifa ederek 23 Kasım 2018 tarihinde Yeniden Refah Partisi'ni kurmaları neticesinde gerçekleşmiştir.

2.3.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (14 Ağustos 2001 - ...)

Fazilet Partisi, RP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması ihtimaline karşılık İsmail Alptekin'in başkanlığında 17 Aralık 1997 tarihinde kurulmuştur. RP'nin kapatılması neticesinde boşta kalan milletvekilleri FP'ye katılmıştır. 18 Nisan 1999 tarihinde yapılan genel seçimlerde DSP ve MHP'nin ardından FP'nin üçüncü parti olarak bir önceki dönem RP'nin aldığı oy oranının 6 puan gerisinde kalması sonrası o dönemler 'yenilikçi kanat' olarak anılan ekip tarafından seçim sonuçlarına ve parti yönetimine karşı muhalefetin dozu giderek artmıştır. 14 Mayıs 2000'de yapılan FP 1. Olağan Kongresi'nde bu ayrılma 'pik' yapmıştır. O güne dek kongreye tek aday ile

giden MGH'de artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Kongre'de ilkin, dönemin Saadet Partisi Genel Başkanı Recai Kutan adaylığını açıklamış, sonrasında Bülent Arınç ve Abdüllatif Şener, son olarak Abdullah Gül genel başkanlık için adaylıklarını açıklamışlardır. Kutan'ın karşısına yenilikçi kanattan çıkacak üç adayın şansının olmayacağı gün gibi aşikâr olduğundan dolayı Recep Tayyip Erdoğan'ın da iştirak ettiği toplantılar neticesinde yenilikçi kanat, Abdullah Gül ismi üzerinde karar kılmışlardır. Artık kongrede Kutan ve Gül yarışacaktır.

Kongre öncesinde Oğuzhan Asiltürk'ün birtakım uğraşları neticesinde tüzük değişikliği yapılarak 'çarşaf liste' olarak da tabir edilen usul ortadan kaldırılmıştır. Bu değişiklik, listede yer alan bazı isimlerin üzerinin çizilmesi usulüne son verip delegelerin, listenin tamamını kabul ya da reddetmesi gerektiği anlamı taşımaktadır. Bu değişiklikler yenilikçi kanatta tepkiyle karşılanırsa da uyarılar dikkate alınmayıp istenilen değişikliğe gidilmiştir. Herhangi bir olayın yaşanmadığı 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan kongrede, Kutan 663 delegenin oyunu alırken Gül'ün aldığı oy 521'de kalmış ve Kutan yeniden genel başkanlığa seçilmiştir. 7 Mayıs 1999'da FP hakkında açılan kapatma davasının neticesinde FP, 22 Haziran 2001 tarihinde kapatılmıştır. Kapatma kararının akabinde yenilikçi kanat Ak Parti çatısı altında bir araya gelirken, gelenekçi kanat Saadet Partisi çatısı altında toplanmıştır.

MGH'nin 'Önce Ahlak ve Maneviyat' eksenli eğitim politikasına karşın Ak Parti bugüne kadar bir deneme yanılma yöntemiyle eğitim politikasını yürütmüş, MGH'nin Adil Ekonomik Düzen ve yerli üretim anlayışının karşısında liberal ekonomik modeli ve özelleştirme yöntemini devam ettirmiştir. Yine MGH, anti Siyonist, anti Amerikancı ve AB karşıtlığı ile ön plana çıkarken, bunun yanı sıra D-8 eksenli bir İslam Birliği tasavvuru sahibiyken, Ak Parti dış politikada AB ve ABD ile müttefiklikten geri adım atmamış, dönemin şartlarına göre bir denge politikası takip etmiştir (Engin, 2019: 101).

2.3.2. Halkın Sesi Partisi (1 Kasım 2010 - 19 Eylül 2012)

1 Kasım 2010 günü Numan Kurtulmuş'un başlattığı çalışmaların neticesinde kurulmuştur. 28 Kasım 2010 tarihinde gerçekleştirilen kongre neticesinde Kurtulmuş genel başkanlığa seçilmiştir. 12 Temmuz 2012'de, dönemin Başbakanı Erdoğan'ın Kurtulmuş'a partilerinin Ak Parti ile bütünleşmesini teklif etmesi sonrası, partilerin

yetkili kurulları tarafından alınan kararlar neticesinde bütünleşme süreci başlatılarak 19 Eylül 2012 tarihinde gerçekleşen Halkın Sesi Partisi gerçekleştirdiği olağanüstü kongrede bütünleşme nedeniyle fesih kararı alınarak parti kapatılmıştır.

2.3.3. Yeniden Refah Partisi (23 Kasım 2018 - ...)

SP Genel Başkanı Mustafa Kamalak'ın, partinin ortak adayı olarak gösterildiği 4 Mayıs 2014 tarihli 5. Olağan Kongrede, Necmettin Erbakan'ın oğlu Fatih Erbakan da adaylığını açıklamıştır. Zaman zaman gerginliklerin arttığı kongredeki oylamada iki ayrı listenin oylanmasına geçilmiştir. 1.010 delegeden 874 delegenin oy kullandığı ve 6 oyun geçersiz sayıldığı seçimlerde geçerli oy kullanan 868 delegeden 656'sının oyunu alan Mustafa Kamalak yeniden parti genel başkanlığına seçilirken diğer aday Fatih Erbakan 212 oyda kalmıştır. Seçimi kaybetmesinin ardından öncelikle 2013 yılında kurdukları Necmettin Erbakan Vakfı ismiyle faaliyetlerde bulunan Fatih Erbakan ve ekibi, 23 Kasım 2018'te Yeniden Refah Partisi'ni kurmuşlardır. Yeniden Refah Partisi de kendini MGH'nin bir siyasi partisi olarak görmektedir. Genel başkanlığını Fatih Erbakan'ın yaptığı parti henüz herhangi bir seçime katılmamıştır.

2.4. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN GENEL KARAKTERİ

Esasen yenilmişlik psikolojisinden kurtarmanın da ötesinde kendilerine yeni bir dünya vizyonu sunma da tek başına bir devrim olarak addedilebilir (Biten, 2015: 4). MGH, bir nevi normalleşme hareketi, hak ve adalet eksenli dünya görüşünden zoraki ve desiselerle uzaklaştırılan yüce bir milletin tekrardan özüne dönüş hareketi olarak anılır olmuştur (Ersoy, 2015: 59). MGH'nin temel esasları incelendiğinde hareketin, siyasetini 5 temel esas üzerine kurguladığı görülmektedir: İç barış ve kardeşlik, ahlak ve maneviyat, gerçek ekonomik kalkınma, herkese refah, lider ülke Türkiye ve şahsiyetli bir dış politika (Ertem, 2015: 279).

Ekonomiye yönelik sunduğu kurtuluş reçeteleriyle, çizmiş olduğu iki ayaklı kalkınma (maddi - manevi kalkınma) modeliyle, inançlı kadroların işbaşına gelmesine yönelik mücadelesiyle, bir avuç mutlu azınlığın lehine boz(dur)ulan gelir dağılımının yoksulların da hesaba katılması suretiyle yeniden bir düzene oturtulmasını vurgulayan bir siyasal akım olarak karşımıza çıkan, doğrudan ya da dolaylı olarak ülkemizin son yarım asrına damga vuran bir siyasal hareket olmasının da ötesinde toplumsal bir hareket olarak betimlenebilecek olan MGH, temel gayesini maddi-manevi olarak

kalkınarak milletimizin saadet ve selamete erişmesi olarak belirlemiştir. Erbakan, Milli Görüş'ün temel gayesini, Türkiye'nin maddi ve manevi olarak kalkınıp saadet ve selamete ulaşması şeklinde tanımlayarak politikaya atılmasının somut gerekçesini teşvik ve kredilerin Anadolu'daki girişimci ve yatırımcıların yerine büyük sermaye sahiplerine aktarılması olarak belirtmiştir (Arpacı, 2017: 141).

Cumhuriyet tarihimizin pratikte İslami söylem ve politikayı yürüten ilk ve en büyük İslami hareketi olarak karşımıza çıkan MGH, Yorgancılar tarafından, sağcılık ile solculuk haricinde Erbakan hareketinin yeni ve orijinal bir isimlendirmesi olarak ifade edilmiştir (Yorgancılar, 2012: 375). Erbakan tarafından, tarihin en büyük devletine sahip olmuş milletin aslına, özüne ve ruh köküne dönmesi olayı olarak tanımlanan Milli Görüş, 'önce ahlak ve maneviyat' düsturunu kendisine ilke edinen ve bu temel slogan altında haklı olan yolu, temsil etme iddiasını taşımaktadır (Yorgancılar, 2012: 375). Maddi-manevi kalkınmayı önemseyen, İslam kardeşliğinden taviz vermeyen, emanetin işin ehline verilmesi gerektiğini savunan, milli ve yerli fikirleri değerli gören bir görüşü simgeleyip, insan fitratına uyan bir görüşü betimleyen MGH, batıl ile mücadele eden siyasi bir proje olarak ülke insanının refah ve mutluluğunu, İslam âleminin huzurunu ve tüm dünya insanların barışını temin etme çabasında olduğunu vurgulamaktadır. Kendi değerlerini önemseyen ve yapılacak her şeyi milli olarak gerçekleştirme ve milletin öz benliğini ifade etme, yeryüzünde yeniden kurulması elzem olan Hak nizamın öncüsü, adil paylaşımın savunucusu olma iddiasındadır. Erbakan'a göre MGH, 1963 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imza edilen Ankara Antlaşması neticesinde ülkemizi Avrupa'ya sömürge yapma çabasına giren çarpık zihniyete karşı 1969 yılında başlatılan bir isyan hareketidir (Erbakan, 2014b: 229).

Erbakan tarafından, tarihi Hz. Âdem (A.s) ile başlayan ve kendisinin deyimiyle 'Hakk'ı üstün tutma zihniyeti' ifade ettiği belirtilen Millî Görüş'ün, 1071 Malazgirt Zaferi neticesinde Anadolu'ya ayak bastığı, bu sebepten dolayı İstanbul'un Fethi, Çanakkale Savaşı, Kurtuluş Savaşı, Kıbrıs Barış Harekâtı ve daha birçok zafer ve başarı milletimizin kendi görüşüyle, Millî Görüş ile kazanıldığı dile getirilmektedir (Erbakan, 2014b: 174). Hareketin lideri merhum Erbakan'ın siyasete atıldığı günden itibaren önem verdiği bir husus da, teşkilat çalışmalarına ve toplantılara ehemmiyet verilmesi olup partinin bütün teşkilatlarının -gündemde herhangi bir konu olmasa dahi- haftanın belirli bir gününde toplanması zorunluluk arz etmektedir (Yorgancılar, 2012: 132). MGH'de

Milli Görüşçü kadınlara da ekstra sorumluluklar düşmekte, partiye üye kazandırma sorumluluğunun da ötesinde toplumu bilinçlendirmeye dönük toplumsal çalışmalarda bulunmaları talep edilmektedir (Yorgancılar, 2012: 191).

Çoğunluğunu Sünnilerin oluşturduğu ülkemiz coğrafyasında doğan bir hareket olarak MGH'nin inanç ve amelde sahip olduğu Ehl-i Sünnet mensubiyetinin etkilerinin, hareketin söylem ve pratiklerine yansıdığı görülmektedir. MGH'nin temel özellikleri şunlardır: İslam Birliği, ümmetçilik, tasavvuf menşeli olma, millilik, yerlilik, kuşatıcılık, teşkilatçılık, antiemperyalizm ve antisyonizm (Tuğrul, 2019: 9).

İslam Birliği: Müslümanların birliğini ifade eden bu kavram, küresel ölçekte Müslümanların kültürel, politik, ekonomik gibi bazı alanlardaki birlikteliğini, diğer taraftan müstemlekeye karşı koymayı hedefleyen ideali ifade etmektedir (Özcan, 2001: 470). İslam Birliği idealine sahip Erbakan'ın, Osmanlı Devleti padişahlarından Sultan 2. Abdülhamid'i örnek aldığını ikrar etmek mümkündür (Ersin, 2015: 45). Milli Görüş, ilk ortaya çıkışından bu yaba bu ideali anlatmayı öncelik edinmiştir. Erbakan tarafından, yeryüzünde Hakkın hâkim kılınması için İslam Birliği olmazsa olmaz şart olarak görülmüştür. Öte yandan, İslam Birliğinin sağlanabilmesi için atılması gereken beş adım olduğunu ifade eden Erbakan, bu adımları şöyle sıralamaktadır: İslam ülkelerinin kendi Birleşmiş Milletler teşkilatını kurması, İslam ülkeleri savunma teşkilatı ve İslam Ortak Pazarının kurulması, İslam ortak para birimine geçilmesi ve İslam kültür ve işbirliği teşkilatının kurulması (Erbakan, 2014a: 356). İslam Konferansı'na tam üyelik, İslam Bankası'nın kurucu ortağı olunması, D-8 projesinin hayata geçirilmesi, Milli Görüş'ün İslam Birliği ideali çerçevesinde gerçekleştirdiği icraatlar arasında sayılabilir.

Ümmetçilik: Bütün Müslümanların tek bir çatı altında toplanmalarını ifade eden ümmet kavramı, MGH'nin beslendiği temel kaynakların başında gelmektedir (Ersin, 2015: 45). Ulus devlet kavramı, Erbakan'ın düşünce yapısına uymamakta olup kavram, insanları ayrıştırabilmektedir (Tuğrul, 2019: 30). Erbakan'ın Başbakanlığı döneminde kurulan D-8 pratiği ümmetçilik anlayışının en mühim örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. MNP dönemindeki, İslam ülkelerinin aralarında kültürel işbirliği teşkilatının kurulması planları, ümmetçi geleneğin takip edildiğinin göstergesidir (Yalanız, 2015: 47).

Tasavvuf Menşeli Olma: Bazı tasavvufi hareketlere dayanarak ortaya çıkan MGH, Mehmet Zahit Kotku başta olmak üzere birçok İslam âlimi ve mütefekkirinin istişareleri neticesinde kurulmuştur (Tuğrul, 2019: 31). Erbakan'ın, manevi kalkınma olmadan maddi kalkınmanın olamayacağını sık sık dile getirdiği ifade edilmektedir (Arpacı, 2015: 17). Erbakan'ın tasavvuf geleneğinden gelmesi, Milli Görüş çizgisinin oluşturulmasını oldukça etkilemiştir (Ersin, 2015: 25).

Millilik: MGH tarafından yeniden canlandırılan kavramlardan biridir (Tuğrul, 2019: 43). Milli terimi, ulusal olmaktan ziyade dini anlamdadır. Hareketin liderinin söylemi şöyledir: Milli Görüş, vatanımız ve milletimizin bölünmez bütünlüğü ile bütün memleket evlatlarının kardeş bilinmesi ilkesine dayanır (Erbakan, 2014b: 169). Tarihsel hafızamızın oluşumuna etki eden bir ilkedir. Hareketin adında yer almakla beraber hareketin bazı kuruluşlarının isimlerinde de milli kavramını görmek mümkündür. Milli Görüş, Milli Gazete, Milli Gençlik Vakfı, İslam Toplumları Milli Görüş başta gelenleridir.

Yerlilik: Yerlilik, bir kökene sahip olmakla birlikte geçmişi de kapsayacak bir arınmaya, yenilenmeye ve dirilişe yönelik gayrettir (Tuğrul, 2019: 45). Ayrıca yerlilik, medeniyeti tekniğe indirgeyip kültürü medeniyetin üzerine çıkararak devrim söylemlerini bir kenara bırakmayı elzem kılmıştır (Tuğrul, 2019: 45). Hareket, üyelerini Anadolu'dan çıkan değer ve düşüncelerle besleme eğiliminde olmakla birlikte tarihsel hafızamızı vurgulayan bir dile malik olup Anadolu'nun İslami tecrübesini ilmi, manevi ve de kültürel sahada sahiplenme gayreti içerisindedir (Tuğrul, 2019: 46). Taklitçilikten uzak olmayı gerektirmektedir. Kendi tankımızı, kendi topumuzu ve silahımızı, kendi uçağımızı, arabamızı kendimizin yapmasının gerekliliği bu ilkeye kapı aralamaktadır. MGH'nin bütün icraatlarında bu ilkenin etkisini görmek mümkündür. Millilik ile yerlilik, MGH'ye meşruiyet katan ve hareketi güçlendiren iki temel özellik olarak karşımıza çıkmaktadır (Tuncel ve Yılmaz, 2017: 171).

Teşkilatçılık: Sıkı bir teşkilat disiplini sahibi bir hareket olarak karşımıza çıkan MGH'de, ev sohbetlerinden üye çalışmalarına değin birçok faaliyet yürütülmektedir (Tuğrul, 2019: 75). Çözümüne kavuşturacak olan bir hizmet, yalnızca teşkilatlı çalışma neticesinde mümkün olmakla birlikte teşkilatın her bir kademesinde ciddiyet ve disiplinin olması zaruret olup tertiplenmeyen ve disiplinden yoksun bir çalışma netice vermeyecektir (Erbakan, 2014b, 29). Programda belirtilen amaçların gerçekleştirilmesi

hususuna yönelik olarak teşkilat prensiplerine bağlı kalınarak, plan ve program dâhilinde çalışma(lar) yapmak amacıyla bir araya gelen nitelikli ve yeterli sayıdaki insandan meydana gelen yapı, teşkilat olarak tanımlanmaktadır. Tanımı itibariyle teşkilatın yedi temel unsuru bulunmaktadır. Bu yedi temel unsurun ilki, gaye unsurudur. MGH, gayelerinin, tüm insanlığın iyiliği, huzuru, saadeti olduğunu, bu amaç için herkesin tüm gücüyle çalışması gerektiğini söylemektedir. İkinci unsur plandır. Yapılacak işlerin uygulanabilirliği nispetinde düzenlenip yazılı hale getirilmesini ifade etmektedir. Üçüncü unsur programdır. Planlanan çalışmaların kim tarafından, nerede, ne vakit, hangi araçlarla gerçekleştirileceği saptanmalıdır. Dördüncü unsur teşkilat kademesi olup beşinci unsur olarak bir araya gelme olarak ifade edilmiştir. Kurulların belli sürelerle bir araya gelmesini ifade eder. İstişareler oldukça önemlidir. Altıncı unsur nitelikli insandır. Bu eğitilmiş olan insan manasına gelmektedir. Böyle bir kişi, hangi amaç için çalışması gerektiğinin, bu çalışmayı nasıl yapacağını idrakinde olan kişiyi tanımlar. Yedinci unsur yeterli sayıda insandır. Partinin en üst kademesinden en alt kademesine kadar kurul üyelerinin eksiksiz olarak toplanması, devamlı çalışma modunda olmasını söylemektedir.

Antiemperyalizm: Emperyalizm, gelişmiş ülkelerce az gelişmiş olan ülkelerin yalnızca politik ve ekonomik yönden değil aynı zamanda kültürel yönden de tahakküm altında alınması sürecini ifade etmektedir (Cevizci, 2002: 353). Siyasette her zaman sahnelenen bir fenomen olan emperyalizmin bir başka tanımı da şöyledir: Emperyalizm, bir devletin iktidarını yahut hakimiyetini sınırları dışına genişletme politikasıdır (Heywood, 2015: 326-327). Erbakan'a göre Emperyalizm, küresel bir sömürü düzenini ifade etmektedir. Antiemperyalizm, ülkenin sömürülmesine karşı çıkışı ifade eden bir MGH ilkesi olarak karşımızda durur. Hareketin içerisinde yerlilik ilkesi ile de desteklenir. Emperyalizme karşı Adil düzenin kurulmasının gerekliliğinden bahseden Erbakan'a göre, taklitçi ve işbirlikçiler, adil dünya kurmanın gerekliliğini akıllarından geçirmez.

Antisyonizm: Erbakan'ın dünya görüşüne yansıyan en belirgin hususlardan biri de Siyonizm karşıtlığıdır (Tuğrul, 2019: 51). İslam âleminin karşısındaki en büyük tehlikelerin başında Siyonizm'in geldiğini Erbakan birçok kere dile getirmiştir. Erbakan, Hak ile batılın mücadelesinde batıl tarafın günümüzde Siyonizm tarafından temsil edildiğini defalarca dile getirmiştir. Siyonizm'i ırkçı emperyalizmle eşdeğer gören

MGH, gerek emperyalizmin gerekse Siyonizmin Müslümanlığı kendileri için birer engel olarak gördüğünü dillendirmektedir. Günümüzde dünyayı politik ve ekonomik anlamda Siyonizmin kontrol altında tutmaya çabaladığı, politik ve ekonomik olarak amaçları uğruna her tür yönlendirmeyi rahatça kullandığı artık gün yüzüne çıkmış bulunmaktadır. Bulduğumuz coğrafyaya göz atarsak Irak'ın işgali, Suriye'nin işgali, bölgeden biraz uzaklaşacak olursak Mısır ve Libya'nın başına gelenler, Fas, Tunus gibi ülkelerde yaşanan devrimler ve daha fazlasının, hep bu bahsedilen amaçlar uğruna gerçekleştirildiği MGH tarafından dile getirilmektedir. MGH, ılımlı İslam projesine de şiddetle karşı çıkmıştır. Bunu, Müslümanların kolay lokma haline getirilmesine yönelik sinsi bir çaba olarak görmektedir. 'Namaz kılan köleler olmayacağız' haykırışı bunu göstermektedir.

MGH tüm bu özellikleriyle, yaşadığımız modern çağda, bir dünya görüşü oluşturmanın önemini idrak eden, İslami mücadelede siyaset metodunu kabullenen, ülkemizin mevcut özel koşullarından dolayı örtülü bir dili tercih eden, siyasal ve toplumsal ıslahatçı yönü ağır basan, millilik ve yerlilik vasıflarını taşıyan, ümmetçi, ılımlı İslam projesi ve Siyonizmin tam karşısında yer alan İslami bir hareket olarak değerlendirilebilir (Tuğrul, 2019: 78).

MGH'nin teşkilat yapısına bakıldığında siyaset ağırlıklı hareket etse de, esasen birçok alanda teşkilatlandığı görülmektedir. Siyasi parti önderliğinde faaliyetlerde bulunması dolayısıyla hareketin siyasi partilerinin kadın kolları, gençlik kolları ve yurtdışı temsilciliğinin bulunduğu görülmektedir. Siyasi partilerin haricinde, 'İslam'ın öğrenilip öğretilmesi, gelecek nesillere aktarılması, İslam'ın tanıtılması ve dinin gereklerinin yerine getirilmesi amacıyla çeşitli hizmetler sunmak üzere kurulan İslam Toplumu Milli Görüş (IGMG), medya sektöründe TV 5 ve Milli Gazete, hareketin bünyesinde yer alan kuruluşlar olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca hareket içerisinde Milli Görüşçü Kuruluş ve Organizasyonlar da (MİLKO) yer almaktadır. MİLKO'ya dâhil olan kuruluşlara baktığımızda, gençliğe yönelik kurulan gençlik teşkilatlanmaları Anadolu Gençlik Derneği (AGD) ve Milli Gençlik Vakfı (MGV), insani yardımlar amacıyla kurulan Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği (CANSUYU), ekonomik ve sosyal araştırmalar yapmaya yönelik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (ESAM), Adil bir düzeni amaçlayan Yeni Bir Dünya Sanayici ve İşadamları Derneği (YENİAD), yeryüzünde ifsada karşı ıslah için çalışan gençlik, öğrenci

kuruluşlarının arasında tanışmayı, kaynaşmayı sağlamaya yönelik kurulan Uluslararası Gençlik Forumu (IYFO), İlim, Kültür ve Eğitim Vakfı (İKEV), farklı alanlarda hizmet veren Müzik ve Sinema Derneği (MÜSİDER), Şuurlu Öğretmenler Derneği (ÖĞ-DER), Din Görevlileri Birliği Derneği (DİN-BİR-DER), Özel Öğretim Derneği (ÖZDER), İslam Toplumu Sosyal Medya Derneği (İSOMDER), Evrensel Hafızlar Derneği (EHAD), Teknik Elemanlar Derneği (TEKDER), Esnaf ve Sanatkârlar Derneği (ESDER) gibi birçok kuruluş karşımıza çıkmaktadır. MİLKO'lar, hareketin güçlenmesi ve insan kaynaklarının temini noktalarında önemli katkıya sahiptir. Bu kuruluşlar vesilesiyle hareket, düşüncelerini toplumun ve dünyanın farklı kesimlerine yaymayı amaçlamaktadır (Hazırbulan, 2015: 293). MGH, başta ülkemiz olmak üzere birçok ülkede teşkilatlanmış, bölge ülkeleri ile yakın temaslar kurup Müslümanlara, Müslüman devletlere siyaseten liderlik etmiştir. Örneğin Avrupa'da dağınık vaziyetteki Müslümanları bir araya getirmeyi başararak IGMG'yi kurmuştur (Gedikoğlu, 2015: 237).

2.5. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN TEMEL ANLAYIŞLARI

İslami değerler etrafında ideolojisine şekil veren, ekonomik, politik ve toplumsal bir düşünce sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır Milli Görüş. MGH bütünüyle ele alındığında birçok temel politika ön plana çıksa da bunların başlıcalarını şu şekilde sıralayabiliriz: Yatırımların az gelişmiş bölgelere kaydırılması, devletçilik yerine özel sektörü ikame edilmesi, merkezi planlamadan vazgeçilip bölgesel planlamaya geçilmesi, faiz yükünden ülke ekonomisinin kurtarılması, vergi sisteminin tamamen değiştirilerek adil vergi sistemine geçilmesi, israfın önüne geçilmesi, bölgesel kalkınmanın gerçekleşmesi, maddi ve manevi kalkınmanın gerçekleştirilmesi, harp sanayisinin kurulması, yaygın ağır sanayinin kurulması, iç barışın temin edilmesi, devlet ve millet kaynaşması, yeniden büyük Türkiye, şahsiyetli bir dış politika, uydu değil lider ülke Türkiye, İslam ülkeleri, komşu ülkeler ve Türk cumhuriyetleriyle münasebetlerin geliştirilmesi. Hedeflerini gerçekleştirme noktasında birçok anlayışa sahip MGH'nin dış politika, eğitim, ekonomi, kalkınma ve adalet anlayışları bu başlık altında incelenmiştir.

2.5.1. Dış Politika Anlayışı

Erbakan'ın da ifade ettiği üzere, bir ülkenin bağımsızlığının en mühim örneğini o ülkenin dış politikası oluşturmaktadır. Bu bağımsızlık vurgusu mühimdir. Erbakan'ın millilik anlayışına uygun olarak şahsiyetli dış politika anlayışı şekillenmiştir. Şahsiyetli dış politikaya ilişkin olarak temel hedef, kendi köklerine geri dönüş sağlamış, kendi kendine yetebilmeyi başarmış bir Türkiye'dir (Erol, 2015: 316). Erbakan, şahsiyetli bir dış politikanın, taklitçi görüşlerin bırakılarak bütünüyle milli ve de manevi değerlerden doğacak olan politikaların tatbikiyle mümkün olacağını ifade etmektedir (Erbakan, 1991: 84). Yaşanabilir bir Türkiye'nin ve yeni bir dünyanın kurulmasının gerekliliğini ilk günden itibaren dile getiren MGH, Türkiye'nin öncülüğünde adil bir dünya nizamının kurulması gerektiğini açık bir şekilde dile getirmektedir. Hareketin kurulması da İslam dünyasında siyasi bir uyanışa vesile olmuştur. Hareket, tüm Müslümanların bir araya gelmelerinin gerektiği inancına sahiptir. Ayrıca, İslam'ın barış dini olmasını da göz önünde bulundurarak dünya ülkeleriyle iyi ilişkiler kurulması, aramızda kimiyle tarihi, kimiyle kültürel ve kimiyle de dini bağlar bulunan ülkelerle olan ilişkilerin geliştirilmesi hareketin ana hedefleri arasında yer almıştır.

Siyasal ve düşünsel alt yapısıyla MGH'nin çıkış noktası Türkiye olmakla birlikte düşüncel yapısında da yer aldığı üzere Türkiye merkezli bir perspektifle İslâm dünyasının bütününe hatta dünya nizamına yönelik bir ideali taşıdığı görülmektedir. 1976 yılına kadar Türkiye, İslam Konferansı'na tam üye değildi ve yalnızca müşahit sıfatıyla konferansa katılmakta ve oy kullanamamaktaydı. MSP'nin iktidar ortağı olduğu dönemde Konferans'a tam üyelik sağlanmıştır (Erol, 2015: 318).

Erbakan, Kıbrıs'ı Türkiye'nin bütünlüğünün bir sigortası olarak görmekteydi. Zira kara sınırı bulunmayan, ülkemizin tek güvenli bölgesi olduğu ifade edilen Akdeniz bölgesinin güvenliği yavru vatan Kıbrıs'tan başlamaktadır. Bu gerekçeyle, CHP-MSP koalisyon hükümeti döneminde Kıbrıs Barış Harekâtı'nın gerçekleştirilmesi, öte yandan Erbakan'ın başbakanlığında kurulan Refah-Yol koalisyon hükümeti döneminde D-8'lerin kurulması hep bu amaç içindir. 1996 yılının Ekim ayında Çırağan sarayında düzenlenen Kalkınmada İşbirliği Konferansı esnasında fikri temelleri atılan, sekiz aylık bir çalışmanın neticesinde devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla yayınlanan İstanbul Deklarasyonu ile D-8 teşkilatı dünyaya duyurulmuştur. Teşkilatın kurucu

üyeleri arasında başta Türkiye olmak üzere İran, Malezya, Endonezya, Bangladeş, Pakistan, Nijerya ve Mısır yer almaktadır.

1997 yılında, nüfus yoğunluğu açısından en büyük sekiz İslam ülkesinin bir araya gelmesinin neticesinde kurulan D-8 teşkilatı, Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde altmışına tekabül etmektedir. Belirlenen temel prensipler şunlardır: Savaş değil barış, çatışma değil diyalog, çifte standart değil adalet, üstünlük değil eşitlik, sömürü değil iş birliği, baskı ve tahakküm değil hürriyet ve demokrasi. Hükümetin ömrü on bir ay sürmesi, kendisinden sonra gelen hükümetlerin söz konusu örgütü atıl bırakması gibi nedenlerle D-8'in fazla genişleme fırsatı bulamadığı görülmektedir. Hedefleri incelendiği zaman D-8 sonrası adımın D-28, sonra D-60, son olarak D-160'ların oluşumunun hedeflendiği görülmektedir.

MGH'nin dış politikaya ilişkin bazı icraatları şu şekilde sıralanabilir:

- D-8 teşkilatının kurulması
- Kıbrıs Barış Harekâtı
- Bosna Savaşında Bosnalılara yardım edilmesi
- İslam Konferansı'na tam üyelik
- İslam Bankası'nın kurucu ortağı olunması
- Batıdan uzaklaşılarak Müslüman ülkelere yönelme

2.5.2. Eğitim Anlayışı

Erbakan ve MGH, eğitim kurumlarını esasen manevi kalkınma hedefine ulaşma noktasında birer araç olarak değerlendirmişlerdir. Milli Görüş Hareketi eğitim neticesinde manevi yönü gelişmiş ayrıca değerlerine bağlı olan ve müspet ilimlerde yükselmiş genç yetiştirmeyi hedeflemiştir (Yalanız, 2015: 45). MGH'nin eğitim anlayışı önce ahlak ve maneviyat merkezlidir. Bilim ve fen ağırlıklı olacak eğitim sisteminde dini eğitimlere de yer verilmek suretiyle güçlü ve erdemli bir toplumun oluşturulması hedeflenmiştir. Toplumsal değişme ve dönüşümü, dini ve kültürel dinamikler kanalıyla gerçekleştirmeyi hedefleyen bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır Milli görüş Hareketi (Boyras, 2019: 126). MGH'nin hedefinin sağlam bireyler yetiştirip yeni bir toplum modelini inşa etmek olduğu belirtilir (Hamdemirci, 2019: 90).

Manevi kalkınmanın ön koşulu önce ahlak ve maneviyat fikrinin temel strateji haline gelmesidir. MGH, manevî kalkınmayı maddi kalkınmadan daha önemli

görmektedir. Maddi kalkınmanın gayesi milletimizi medeniyet yarışında gelişmiş olan ülkeler seviyesine taşıyacak atılıma kavuşturacaktır (Sarıbay, 2015: 264).

MGH'nin manevi kalkınmaya ilişkin bazı icraatları şu şekilde sıralanabilir:

- 350 tane İmam Hatip Okulunun açılması
- İmam Hatip Okulu mezunu öğretmenlerin ilkokullarda din kültürü ve ahlak bilgisi dersi öğretmeni olmalarının sağlanması
- Kur'an kurslarının açılması
- Müstehcen neşriyat ile mücadele kanununun çıkarılması
- İmam Hatip Okulu mezunlarının üniversiteye girmelerinin önünün açılması

MGH'nin eğitim anlayışı, ahlak ve maneviyat, kökü medeniyetimizde mevcut olan pozitif bilimin, hür ve bağımsız bir düşünce etrafında tüm bireylere aktarılması olmak üzere iki temele dayanmaktadır (Boyras, 2019: 127). Hareketin bu konudaki düşüncesi, maddi gelişmenin bir önceki basamağını manevi bilinçlenmenin oluşturduğu hakikatidir. Bununla beraber yapılması elzem olan şey ise eğitim kanalıyla insanların fitratında var olan inançla insanı bir araya getirebilmektir. Önce ahlak ve maneviyat prensibi gereği manevi kalkınmayı gerçekleştirecek, muasır medeniyetler seviyesine ulaştıracak örnek bir medeniyetin kurulmasını temin etmek amacıyla şanlı tarihimizle iftihar eden, geçmişine bütünüyle bağlı olan, geleneklerimizi hürmetle koruyan, taklitçilikten uzak bir azim, şuur ve kararlılığa sahip yeni bir neslin inşası hareketin eğitim anlayışının temelini oluşturmaktadır.

İzlenen yanlış eğitim politikalarının acı birer meyvesi olarak evlatlarımızın milli şuur ve kişilikten yoksun bırakıldığında ısrarcı olan MGH'nin, öncelikli hedeflerinin sağlıklı ve donanımlı bireyler yetiştirmek olduğunu akabinde de yeni bir toplum modelini oluşturmayı vaat ettiği vurgulanmıştır (Hamdemirci, 2019: 90). Eğitimin hemen her kademesinde uygulanan maddeci zihniyetin sebep olduğu dejenerasyona ket vurarak ahlaki ve manevi boyutun ön plana çıkarıldığı bir eğitim modelini kurgulamıştır. Milli Görüş anlayışına göre bir milletin esas gücü ne tankı ve topu, ne de ekonomik kuvveti değil, iman ve inanç sahibi gençleridir. İstanbul'un fethinin önemi nispetinde, şehrin fatihinin daha 21 yaşına yeni gelmiş, yüreği iman dolu bir genç oluşu da o derecede önemlidir (Erbakan, 2014b: 343).

2.5.3. Ekonomi Anlayışı

Komünizm ve kapitalizmin uygulamalarındaki sorunlar karşısında farklı sistem arayışlarına girişilmiştir. Bu girişimlerin bir neticesi olarak İslam ülkelerinde İslami temele dayanan bir ekonomik yapı oluşturulma çabası baş göstermiş ve neticede İslam ekonomisi olarak ifade edebileceğimiz yapı ortaya çıkmıştır. Bu yapı içerisinde maddeci anlayışlar kesin bir dille reddedilmekte, ekonomik yapının İslami temeller üzerine kurulmasının her açıdan sağlıklı olabileceği ifade edilmektedir. Erbakan'ın dile getirdiği sistem de bununla paralellik arz etmektedir. Ekonomik düzende sömürüye izin vermeyen, kişilere fırsat eşitliği sunan, ekonomik faaliyetleri teşvik eden, ekonominin gelişimindeki engelleri ortadan kaldıran sistemin adı Adil Ekonomik Düzen olarak ifade edilmektedir.

MGH'ye göre komünizm ve kapitalizm, kuvveti üstün tutan zihniyetin ürünleri olarak görülmekte, ikiz kardeş kanalıyla da insanlık ezilmektedir. İnsanlar, komünizmde siyasi güç aracılığıyla ezilirken kapitalizmde ekonomik güç aracılığıyla ezilmektedir. Kapitalizm, kâra yer verirken aynı zamanda sömürü ve zulme kapı açan faize de yer vermektedir. Komünizmde ise prensipte faize karşı olunmakla birlikte kâr ve mülkiyet hakkına karşı çıkılmaktadır. Hem kapitalizm hem komünizm bu tutum ve düşünceleri ile insanın tabiatına aykırı bir hal almaktadır. Komünizm aynı zamanda serbest piyasa rekabetine yer vermeyerek merkezi planlamanın neticesinde masa başı fiyat tespitinde bulunarak insanları yönlendirme gayreti içindedir. Adil ekonomik düzende komünizmin ve kapitalizmin olumsuz yanlarına yer verilmeyerek yalnızca olumlu yanları sisteme dâhil edilmiştir. Adil ekonomik düzen, devlet boyutuyla veya kişiler boyutuyla incelendiğinde düzen, insanlara önce üretmesi, sonra ürettiği ölçüde tüketmesini emretmektedir. Adil ekonomik düzende kişi, ne değerinde mal üreterek topluma sunarsa o kadarlık bir tüketim hakkının da sahibi olur. Kişi ürettiği kadarlık bir tüketim yapacağı için de başkasının hakkını tüketmeyecektir. Diğer taraftan, haksız kazancı ifade etmesinden ve sömürünün aracı olarak görülmesinden dolayı adil düzende faize yer verilmemiştir. Ayrıca, ekonomik faaliyetler kişiler tarafından yürütülür. Devlet bu faaliyetlerin yürütülmesinde ülkenin ya da bölgelerin kalkınma planlarının hazırlanmasını teşvik etmektedir.

Öte yandan, ekonomide yerli üretimi savunmaktadır. Ekonomide de helal ve haram ayırımına dikkat edilmesini, ‘helal üç liranın haram dört liradan büyük olduğunu’ ısrarla vurgulamaktadır. 1. Milliyetçi Cephe Hükümeti dönemi ve Refah-Yol Hükümeti döneminde hayata geçirilen icraatlar incelendiğinde, örneğin icraya konulan ‘Eşel-Mobil Sistemi’ işçi, memur ve emeklinin enflasyon karşısında ezilmesini önleme adına oldukça adilane bir uygulama olarak karşımıza çıkar. Refah-Yol hükümetinin ülke ekonomisine yönelik olarak uyguladığı kamu ortak hesabını ifade eden ve 1996 yılında pratiğe dökülen sistemi ifade eden ‘Havuz Sistemi’ ile devletin kurumları yüksek borç ve faiz batağından kurtarılmış, dahası kâra geçirilmiştir. Devlet kurumlarının yüksek faizle borçlanmaları önlenerek bunların üzerindeki külfet hafifletilmiştir.

MGH’nin ekonomiye ilişkin icraatlarından bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Milli bir ekonomik politikanın benimsenmesi
- Ekonomik politikalarla ilgili olarak IMF ve Dünya Bankası’nın devre dışı bırakılması
- Havuz sisteminin kurulması
- Eşel-mobil sisteminin oluşturulması
- İç ve dış borcun azaltılması
- Rantiyeye akan paranın millete kanalize edilmesi
- 1991 yılındaki Körfez Krizi sonrası kapalı olan Kerkük-Yumurtalık boru hattının açılması
- Güneydoğudaki sınır ticaretinin harekete geçirilmesi

2.5.4. Kalkınma Anlayışı

MGH’nin esas gayesi maddi kalkınma olup kavram, ağır sanayiyle eş anlamlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Türkiye’nin, ağır sanayi hamlesini gerçekleştirme neticesinde kalkınabileceği iddiasını taşımaktadır. Geri kalmışlıktan, iktisadi ve siyasi bağımlılıktan kurtulmanın temel şartı kuşkusuz ağır sanayi hamlelerine ağırlık vermektir. Maddi kalkınma, manevi kalkınmanın tamamlayıcısı olarak görülsede maddi ve manevi kalkınmanın bir arada gerçekleşmesinin gerekliliği sık sık vurgulanmaktadır. Ağır sanayi hamleleri, makine yapan makineler ve fabrika yapan fabrikalar maddi kalkınmayı ifade ederken, ahlak ve maneviyatın öncelenmesi ise manevi kalkınmayı ifade etmektedir. Hareketin ideolojisinin temel çıkış noktalarından birini teşkil etmekle

beraber ülkemizin kendi ayakları üzerinde durabilmesi için gerekli koşulların en elzem olanı olarak görülmektedir. Erbakan'ın fikirleri ekseninde bir şekle bürünen MGH'de kalkınma anlayışı temelde iki boyutluluk arz etmektedir: Maddi kalkınma ve manevi kalkınma.

Manevi kalkınmayla maddi kalkınmanın beraber gerçekleşmesi neticesinde toplumsal ve bireysel refahın temin edilebileceği iddiasını ülke gündemine dâhil etmiştir (Gündoğdu, 2015: 375). Her iki kalkınma türü esasen birbirlerini ikame etmeden ziyade birbirlerini tamamlayıcıdır. Bu bağlamda MGH de kalkınmanın salt maddi ayağının esas alınmasını yeterli bulmamakla birlikte onun esasında manevi kalkınmanın tamamlayıcısı olduğunu savunmuştur. Maddi kalkınma düşüncesi burada ülke ekonomisinin dışa bağımlılığını ortadan kaldırmayı, ayrıca montaj sanayi modeline bir tepki, alternatif sistem oluşturma çabası olarak ele alınmalıdır. Hareketin maddi kalkınma anlayışına göre, maddi kalkınmanın sağlanmasının başat koşulu ağır sanayiye yönelik yatırımları gerçekleştirmektir. Konuya ilişkin Erbakan'ın önemle üzerinde durduğu ve dile getirdiği üzere sanayileşme demek fabrika kurmak değil, o fabrikaları kuracak makina sanayisi ve teknolojisini kurmaktır (Erbakan, 1973: 87-88). MGH'nin siyasi programları ve seçim beyannamelerinde bu hususa yer verilmiş, bu düşünce muhafaza edilmiştir. Bölgeler arası eşitsizliklerin kaldırılarak yerinden kalkınma anlayışının tatbik edilmesi MGH'nin hedefleri arasında yer almaktadır. Hareket yatay devletçilik ve kalkınma esas alınmıştır. Ülkenin her bölgesine ağır sanayilerin kurulması, faizciliğin ortadan kaldırılarak yatırım ve kar ortaklığına yönelinmesi, vergilendirmede adil bir anlayışın yerleştirilmesi, diğer birçok alanda yapılandırmaya gidilmesi ne nihayetinde adil bir ekonomik düzenin kurulması hedeflenmiştir.

Kalkınmayı hem ahlaki hem de iktisadi bakımdan güçlü olma olarak algılayan MGH, her dönem bu fikrin hayata tatbikinin mücadelesini vermiştir. MGH'nin kalkınma anlayışının temelinde devletçilik anlayışı önemli bir yer işgal etse de bilinen anlamıyla devletçilik yaklaşımından oldukça farklıdır. MGH'nin kalkınma anlayışı her ne kadar CHP tipi bir devletçiliğe işaret etmese de, ülkenin mevcut şartlarının bir gereği olarak büyük sanayi hamlelerinin devlet eliyle gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesine dayanır (Yorgancılar, 2012: 165). Ağır sanayinin esasında diğer sanayileri kuran sanayi demek olduğu Erbakan tarafından sıkça dile getirilmiştir.

Ağır sanayi hamleleri, ülkeyi dışa bağımlı olmaktan kurtaracak olan mühim atılımlardan biridir (Akın, 2015: 113). MGH, kalkınmanın yolunun ağır sanayiye kurmaktan geçtiğini ifade etmiş ve ağır sanayi hamlelerini gerçekleştirerek bu işin başarılacağını sesli olarak dile getirmiştir. Türkiye ağır sanayi hamlelerinin adını 1970-1980 arası dönemde sıkça duymuştur. Bu söylemin hayata geçirilmesi CHP-MSP koalisyonu, Birinci Milliyetçi Cephe Hükümeti ve İkinci Milliyetçi Cephe Hükümeti dönemlerine tekabül etmektedir.

MGH'nin maddi kalkınmaya ilişkin icraatlarından bazıları şunlardır:

- Gümüş Motor'un kurulması
- Devrim otomobilinin yapılması
- Ağır sanayi hamlelerinin başlatılması
- Bölgesel kalkınma planlarının hazırlanması

2.5.5. Adalet Anlayışı

MGH, dünyadaki tek hakiki ve hak olarak ifade edilebilecek olan sistemin Adil Düzen olduğu konusunda ısrarcıdır. 1982 Anayasasının 2.maddesi “...*Türkiye Cumhuriyeti, ... milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, ... sosyal bir hukuk devletidir.*” hükmünü amirdir. Madde değiştirilemeyecek hükümler içerisine konulmuş olsa da teoride devletin adil olacağı esas alınmış, pratikte bu esaslar uygulanamamıştır (Erbakan, 2019: 9). Anayasa hükümlerince sabit olduğu üzere, düzenin adil olması gerektiği emrolunsa da adaletin ne şekilde tesis edileceği belirtilmediğinden MGH, bu sorunu aşmada izlenecek yolun açıkça belirtilmesi gerektiğini savunmaktadır. Adil Düzen anlayışı bu noktadan başlamaktadır. Hareket, gerek devletiyle ve gerekse devletin kurumlarıyla bir çatışmaya veya hesaplaşmaya girmeksizin, adaletin sağlıklı bir şekilde toplumun tamamına yayılmasını, toplumsal ve ekonomik yönleriyle nimet-külfet dengesini hakkaniyete uygun şekilde sağlayıp adil paylaşımı esas almaktadır.

MGH'ye göre tarih, Hak ile batılın mücadelesidir ve bu mücadele Hak anlayışı ve kabulü noktasındaki farktan dolayı yaşanmaktadır. Erbakan'ın ifadesiyle, basite indirgenen haliyle batılın hak anlayışında hak şu dört sebepten doğmaktadır: Birincisi kuvvet, ikincisi imtiyaz yani ayrıcalık, üçüncüsü çoğunluk, dördüncüsü menfaattir.

Hakikatte hakkın sebebi sayılmasa da bunlar, batılı hak sebebi görmektedir (Erbakan, 2019: 10). Diğer taraftan, hakikatte hak şu dört sebepten doğmaktadır: Birincisi Allah'ın insanlara eşit şekilde verdiği temel insan hakları (yaşama hakkı, neslin korunması, ırz ve namusun korunması hakkı, mülkiyet hakkı, aklın korunması hakkı, inancın korunması hakkı), ikincisi emek, üçüncüsü karşılıklı rıya dayanan sözleşme, dördüncüsü adalet gereğince doğan haklar şeklinde sıralanabilir (Erbakan, 2019: 10-11).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TOPLUMSAL HAREKETLER PERSPEKTİFİNDEN MİLLİ GÖRÜŞ
HAREKETİ

3.1. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ'NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1.1. Toplumsal Hareket Biçimleri Açısından Milli Görüş Hareketi

Milli Görüş Hareketi, toplumsal hareket biçimleri çerçevesinde irdelendiğinde, yıkıcı ve şiddete dayalı bir hareketi hiçbir zaman tasvip etmemiş olmasıyla beraber, cari toplumsal sistemin sorgulamasını yapmak suretiyle düşünceleri çerçevesinde alternatif üretmeyi başaramış, buna yönelik çabalarında demokrasi kendisine destek olmuştur. Faizi bir realite kabul eden ve sisteme dâhil eden, güçlüyü daha da güçlendirmekle beraber güçsüzü ezen, insanları sömüren ekonomik sisteme tamamen bir karşı çıkış sergilemiş ve bunların karşısına Adil Ekonomik Düzen adıyla yeni, alternatif bir sistem üretmeyi başarmıştır.

Devletin mevcut kalkınma planları incelendiğinde salt maddi kalkınmayla bu sürecin iyileştirilmesi hedeflenmişken, MGH, kalkınmanın yalnızca maddi boyutuna yönelmeyerek bunun yanında manevi kalkınmanın da elzem olduğunu ifade ederek hem kalkınma anlayışı hem de eğitim anlayışı yönüyle mevcut sistemi sorgulamayı başararak kendine özgü bir sistem kurgulamıştır. Mevcut ekonomik sistemde kendi ifadeleriyle bir avuç azınlığa aktarılan kaynakların halkın tüm kesimine aktarılacağı bir sistemin kurulması sağlanmıştır. G-8'lerin karşısına çıkarmış olduğu D-8 oluşumuyla da küresel sömürü düzenine karşı, nüfusu elli milyonu aşan sekiz büyük İslam ülkesinin bir araya getirilmesine, bu sekiz ülkenin kendi aralarında ticari, ekonomik, teknolojik, lojistik ve birçok yönden işbirliği yapmasına ön ayak olmuştur. Bu yönleriyle MGH'nin kısmen dönüştürücü hareketlere yakın olabileceği söylenebilir.

Söylemlerinde ve özellikle parti programlarında yer verdiği yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı adaletsizliği benzeri sorunlara karşı sunduğu çözüm önerileri ve ayrıca iktidar ortaklıkları döneminde bunları uygulamaya dönüştürmesi, toplumsal hayattaki ekonomik ve toplumsal adaletsizlik ve eşitsizlikler başta olmak üzere benzeri sorunların bertarafına yönelik tespit, teşhis ve çözüm önerileri incelendiğinde MGH'nin reformcu hareketlere yakın olabileceğini göstermektedir.

Ekonomik sistemde önceki hükümetler tarafından sürdürülen birçok yanlışta kendi iktidarları döneminde son vererek havuz sistemini kurup devletin iktisadi kuruluşlarının zarar etmesini önlemesi, Eşel-mobil sisteminin getirilerek vatandaşların enflasyona karşı ezdirilmemesinin sağlanması, iktidarları döneminde ciddi miktarlarda

gerçekleştirilen maaş iyileştirilmesi ve dahası birlikte düşünüldüğünde de devletin temel normlarının korunması suretiyle mevcut forma zarar vermeksizin sistemin aksayan taraflarında birçok iyileştirmeler sağlayarak değişimi ortaya koymaları boyutuyla bakıldığında MGH'nin yine reformcu harekete yakın olduğu ifade edilebilir.

3.1.2. Toplumsal Hareketlerin Temel Bileşenleri Açısından Milli Görüş Hareketi

Araştırmanın birinci bölümünde ifade edildiği üzere bir toplumsal hareketin kitle, ideoloji, taktik - stratejiler, lider-takip edenler olmak üzere dört temel bileşeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki 'kitle' bileşeni incelendiğinde MGH'nin, bu bileşene sahip olduğu, aynı gayeler doğrultusunda 'Yaşanabilir Bir Türkiye', 'Yeniden Büyük Türkiye', 'Yeni Bir Dünya' hedeflerini gerçekleştirme yolunda bir araya gelerek örgütlendiği, ülke çapında hatta dünya çapında bir yayılım gösterdiği vurgulanabilir. Buradan hareketle kitle temel bileşenine hareketin sahip olduğu belirtilebilir.

Bir diğer bileşen olarak karşımıza ideoloji çıkar. Hareketi haklılaştırması, üyelerine ilham kaynağı olma veçhesiyle birtakım işlevleri yerine getiren, insanların hareketle ilişki kurmasına aracılık eden, hareketin vizyonunun ortaya konulmasına katkı sunan ve ortak değerlerin sahibi çok sayıda insanın düşünceler sistemine karşılık gelen ideoloji, MGH'nin ruh köküyle uyumlu olacak şekilde bir yol haritası sunan temel bileşen olarak karşımıza çıkmaktadır. İdeoloji vasıtasıyla siyasi eylemlerin zeminleri hazır hale getirilmekte, hareket yine ideolojisi kanalıyla kişilere ulaşmaktadır. MGH, ortaya koymuş olduğu anlatım biçimleriyle dahi sosyal kurguya yönelebilmiş bir hareket olarak ifade edilmektedir. Yine MGH, Türkiye'nin siyasi hayatında birçok dönemde başat bir rol üstlenebilmesi, farklı tartışma sahaları kurgulayabilmesi ve oluşturabilmesi hareketin ideolojik yanıyla ilgilidir.

Lider, grup hareketlerinde önemli bir misyon üstlenmektedir. Birtakım amaçlar etrafında bir araya gelerek örgütlenen toplumsal hareketler, karşılaşılan meselelere karşı çözüm önerileri geliştirme, alternatifler üretebilme noktasında bunları gerçekleştirecek bir kişinin varlığına ihtiyaç duyulur ki bu da liderdir. Liderden sonra çekirdek kadro yer alırken sonrasında takip edenler gelmektedir. Üçüncü bir bileşen olarak lider ve takip edenler karşımıza çıkmaktadır. MGH, lider eksenli bir hareket olarak ifade edilmekle beraber siyasi partinin başat unsur olduğu MGH'de, takip edenler de yer almaktadır.

Yalnızca MGH bağlamında düşünmemek gerekir. Hemen hemen her hareket, arzuladığı sonucu elde etmeye yönelik birtakım yol ve yöntemler kullanmalıdır. Ki bu, taktik kavramı ile açıklanmaktadır. Öte taraftan, hareketin amaçları istikametinde hedefe varmaya müteveccih kendileri tarafından belirlenen ana kaideler, ilke ve kurallar bütünü, dahası hareketin var oluş sebebinin temel kaideleri de strateji kavramı ile karşılık bulmaktadır. MGH'nin her bir kuruluşunun kendilerine göre hedefleri, bu hedefleri gerçekleştirmeye yönelik ayrı taktikleri ve temel kaideleri mevcuttur. Bu farklılıkların nedeniyse, farklı sahalarda faaliyette bulunmalarıdır.

3.1.3. Toplumsal Hareketlerin Temel Kuramları Açısından Milli Görüş Hareketi

MGH'nin hangi açılardan eski (klasik) toplumsal hareketlere benzediğini ifade edecek olursak; MGH, geliştirmiş olduğu teorileri pratiğe dönüştürme noktasında siyasal iktidarın kullanılmasını elzem görmesinden dolayı, o gücün sayesinde kazanım elde edileceğini vurgulaması, bunun yolunun da devlet gücünü kontrolü altına almadan geçtiğinde ısrarcı olması yönleriyle bakıldığında hareketin eski toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilmesi mümkündür. Hareketin başat unsuru olarak ilk günden beri karşımıza hareketin siyasi partisi çıkmaktadır. Buna paralel olarak da hareket siyasi parti önderliğinde kurulu bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönü, hareketin eski toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Ayrıca resmi ve büyük çaplı bir örgüt yapısına sahip olan hareket, aynı zamanda örgütsel olarak da hiyerarşik bir modelin sahibi olagelmiştir. Bu husus da birçok kere gerek Erbakan ve gerek hareketin birçok mensubu tarafından dile getirilmiştir.

MGH, siyasi bir tabanı olan hareket olarak karşımıza çıkmakta, yine harekette dönüşümlü bir liderlik anlayışından ziyade mutlak bir liderlik anlayışının hâkim olduğu dikkate alındığında da hareket eski toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilebilir. Bunların yanında hareketin mensup ve sempatanlarının genellikle homojen nitelik taşımaları, hareketin, söylemlerinde yahut siyasi parti tüzük ve programlarında da yer verdiği üzere manevi kalkınma destekli olmak kaydıyla maddi kalkınmayı önceliklemesi akabinde adaletsiz gelir dağılımı, yoksulluk ve işsizliği temel sorun olarak görmeleri, son olarak Atatürk'ün de vurguladığı gibi siyasi bağımsızlığın yanında iktisadi bağımsızlığın da sağlanmasına ilişkin hareketin temel teorileri ve yaygın ağır sanayi hamleleri temel örneği olmak üzere, bu teorilerin bazılarının pratiğe

dönüştürülmüş şekilleri incelendiği zaman MGH'nin eski toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilmesi mümkündür.

Tablo 3.1. MGH'nin Toplumsal Hareketler Bağlamında Değerlendirilmesi

MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ	ESKİ TOPLUMSAL HAREKETLER	YENİ TOPLUMSAL HAREKETLER
	Devlet gücünü kontrolü altına alma mücadelesi	Muhafazakâr bir kimlik inşa etme iddiası ve hedefi
	Siyasi parti önderliğinde örgütlenme	Yaşam kalitesi üzerine çaba sarf etme
	Resmi ve büyük örgütlenmeler biçiminde örgütlenme yapısı	Etik dönüşümü önemsemesi
	Örgütsel olarak hiyerarşik bir modele sahip olması	Sistemin sebep olduğu eşitsizliklere karşı çözüm önerileri sunma
	Siyasi bir tabana sahip olması	Karar verme süreçlerini demokratikleştirme
	Lider anlayışının ön planda olması, dönüşümlü liderlik anlayışını benimsememiş olması	
	Üye ve sempatizan grubunun homojen nitelik taşıması	
	Maddi kalkınmayı ön planda tutması	
	Ekonomik dağılım sorununu, yoksulluğu ve işsizliği önceliklemesi	
	İktisadi bağımsızlığın sağlanması hedefi	

MGH'nin hangi açılardan yeni (modern) toplumsal hareketlere benzediğini ifade edecek olursak; öncelikle muhafazakâr bir kimliği oluşturma hedefiyle hareketin ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. Kısacası kimliğe yapmış olduğu bu vurgu hareketin yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilebileceğini göstermektedir. Ayrıca temel hedefleriyle de paralel olarak kişilerin yaşam kalitelerinin yükseltilmesine yönelik çabaları, sistemin sebep olduğu eşitsizliklere karşı çözüm önerileri geliştirme çabası yönüyle ve ayrıca etik dönüşümü önemsemesi yönüyle de hareket, yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilebilir. Son olarak hareket her ne kadar lider odaklı olsa dahi her kademesindeki kararların istişareler neticesinde ve genellikle oy birliğiyle alındığı hususları göz önünde bulundurulursa, MGH'nin bu yönüyle de yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilmesi mümkündür.

SONUÇ

Toplum, stabil bir yapıyı ifade etmemektedir. İnsanoğlu, daha iyiye yönelik bireysel ya da kolektif bir dünya tasavvurunu hayata geçirmek için devamlı bir devinim gösterip düşünce ve çelişkileriyle bir bütün halinde farklı mücadeleler sergilemektedir. İnsanoğlunun bu davranışları, kolektif bir dışavurum sergilediğinde, bazı koşulların varlığı neticesinde, toplumsal hareketler ortaya çıkmaktadır. Mevcut durumun iyi olduğunu düşünen bireyler, bu durumu koruma eğilimi gösterebilirlerken, ümitsiz bireyler toplumu ve/veya düzeni dönüştürme eğilimi gösterebilmektedirler. Kuşkusuz, kişilerarası etkileşimin üzerine bina edilen toplumsal hareketler, değişim talebini ya da değişime direnme talebini içermektedir.

Onyedinci ve onsekizinci yüzyılda yaşanan modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan bir takım gelişmelerin neticesinde toplumsal hayata ilişkin düzen bozulmaya başlamış, toplumsal hareketler de bu bozulmalara mukabil ortaya çıkmıştır. Toplumsal hareketler, ortaya çıktıkları dönemlerin koşulları çerçevesinde değerlendirildiklerinden dolayı kavrama ilişkin müşterek bir tanım yapmak da oldukça güçtür. Genellikle bir tepkime neticesi ortaya çıkan toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedeni, mevcut duruma karşı gelişen memnuniyetsizliklerdir. Toplumsal değişimi gerçekleştirmeye ya da istenilmeyen bir teamüle karşı çıkışa yönelik olarak müşterek bir hedef etrafında bir araya gelen bireylerin oluşturduğu hareketler olarak karşımıza çıkmaktadır toplumsal hareketler. Meydana geldikleri ilk andan itibaren toplumsal hareketler, münferit bir girişim olmaktan ziyade etkileşimli kampanyalar şeklinde yürütülmüştür. Toplumsal hareketler birbirinden farklı çıkar gruplarından meydana gelen kolektif birliktelikleri ifade etmektedir.

Her kolektif karşı çıkışları barındıran eylemler toplumsal hareket olarak değerlendirilebilir mi? Örneğin siyasi partilerle ne gibi benzerlikler taşımaktadır, ne gibi farklılıklar içermektedir toplumsal hareketler? Temel fonksiyonları itibariyle devlet yönetimini kendi kadrolarından müteşekkil kılarak siyasal iktidarın kendi ideolojisi etrafında şekillenmesini amaçlayan siyasi partilerin haricinde hiçbir toplumsal örgüt, siyasal iktidarı elde etmeyi amaçlamamaktadır. Yani, siyasal iktidarı ele geçirme ya da paylaşma, toplumsal hareketin amacı olmamıştır. Amaçların gerçekleştirilmesi yöntemi açısından bakıldığında da toplumsal hareketler siyasi partilerden farklılaşmaktadır.

Şöyle ki, toplumsal hareketler, insan kaynaklı bir takım sorunlara karşı bazen bir direniş, bazen bir başkaldırı bazen de bir isyan hareketiyle amacını gerçekleştirmesine karşılık siyasi partilerin zorunluluktan dahi olsa kullanabilecekleri tek bir yol vardır: Sürekli ve özgür seçimler. Öte yandan, siyasi partilerin ekonomik çıkar gözetmemesine karşın toplumsal hareketler ekonomik çıkar gözetebilmektedir.

Toplumsal hareketler her ne kadar örgütlü yapılar olarak ifade edilse de, siyasi partilere göre daha örgütsüz bir karakter sergilemektedir. Bir diğer fark da ideoloji ya da düşünsel ve söylemsel biçimler açısından siyasi partiler bir dünya görüşü ve inanç sistemine sahip olma eğilimindedir. Son yıllarda siyasi partiler bir herkesi yakala stratejisi uygulayarak kendilerini merkeze konumlandırmaktadır. Hâlbuki toplumsal hareketler neredeyse her daim uç hareketler olarak nitelendirilmiş, belli bir siyasi partinin çekim alanına kendilerini sokmaktan uzak tutarak özerkliklerine düşkün bir tavır takınmışlardır. Örgüt lehine işleyen bir faktör olarak güçlü bir liderlik anlayışı siyasi partilerde görüldüğü gibi toplumsal hareketlerde de görülmektedir. Toplumsal hareketler de tıpkı siyasi partiler gibi çalışmalarını bir program dâhilinde yürütmektedir. Siyasi partiler gibi toplumsal hareketler de ana amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak faaliyetlerini yürütmektedirler. Toplumsal hareketlerin örgütleri de tıpkı siyasi partiler gibi modern toplumlarda hedefe ulaşma noktasında kritik rol oynamaktadır.

Toplumsal hareketler sivil toplum örgütleriyle hangi noktalarda benzerlik ya da farklılık göstermektedir? Sivil toplum örgütleri ticari kaygı ve kâr amacı gütmeksizin hareket etmekle beraber toplumsal hareketler ekonomik çıkar eksenli olarak hareket edebilmektedir. Sivil toplum örgütleri demokratikleşmeye katkı sunarken toplumsal hareketlerde söz konusu bu katkıyı her zaman görmek mümkün olmayabilmektedir. Sivil toplum örgütleri, izlenen küresel politikaların neticesinde yoksullaşan, sosyal güvence ve haklardan yoksun kılınan bireylerin küresel ölçekte kendilerini ifade edebilmelerine yönelik çabaya girişirler. Toplumsal hareketler ise dönemin şartlarına uygun ideoloji ve eylem biçimleriyle siyasal iktidarların karşısında toplumun savunuculuğuna girişirler. Sivil toplum örgütlerine göre daha geniş kitle örgütlenmesini ifade eden toplumsal hareketler, siyasal iktidarlarca konulan sınırları aşıp yasal anlamda sınırları aşsa da toplumsal anlamda sınırı aşmaksızın mücadele etmektedirler.

Toplumsal hareketlerde grupları meydana getiren bireylerin kimlik, yaşam tarzı, kültürel seviyesi, sosyoekonomik durumları ister benzer ister farklı olsun, bir araya gelerek grubu meydana getirmeleriyle grup üyeleri kolektif ruh kazanmaktadırlar. Toplumsal sorunlar etrafında örgütlenen sivil toplum örgütleri, küreselleşme sürecinin olumsuz etkilerine maruz kalan toplumların taleplerinin meşru sesi olma görevini üstlenmişlerdir. Toplumsal hareketler de tıpkı sivil toplum örgütleri gibi aralarında ya da uluslararası düzeyde örgütlenebilmektedir. Toplumsal hareketler gibi sivil toplum örgütleri de toplumsal özgürlüklerin gerçekleşmesi ve demokratikleşmenin sağlanması amaçlarına yönelik verdikleri mücadelelerle yoksulluğa karşı toplumsal politikaların sağlanması gayretindedir. Toplumsal hareketler, karar alma yetkisine sahip yöneticilerin üzerinde baskı oluşturabilme, karar alma mekanizmalarını etkileme türünden amaçlar taşımaktadır. Sivil toplum örgütleri de bu tür amaçlarla faaliyette bulunmaktadır.

Devrimlerle arasına kati bir sınır konulamayan toplumsal hareketler, bazen fiziksel güç kullanma yolunu seçebilmektedir. Devrimlerde bazı militanlar, devletin faaliyetleri karşısında şiddete başvurmakta dahası askeri araçlara yönelmektedir. Devrimde, normal seçimler kanalıyla iktidar partilerinin değişmesinin ötesine geçerek hükümet yapısında da değişikliklere gidilmektedir. Toplumsal hareketler, üyelerinin hedefleri istikametinde mevcut birtakım sorunlara yönelik bir direniş veya başkaldırı sergileme, karar alıcılar üzerinde baskı oluşturma gibi biçimlerle karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal hareketler mevcudun tasfiyesini amaçlamaz iken devrimde eskinin zamanla tasfiyesi söz konusudur. Devrim neticesinde devrim kurumları oluşturulup normalleşme süreciyle birlikte sonraki süreçte yeni olanlar korunmaya çalışılmaktayken, toplumsal hareketler bu tür bir eylemde bulunmamaktadır.

Devrimle birlikte yaşanan değişim, alışlagelmişin de dışında oldukça hızlı ve kapsamlı olup yapısal değişim meydana gelirken, toplumsal hareketlerde böylesi bir yapısal değişim söz konusu değildir. Devrim, hükümeti veya rejimi devirme maksatlı fiziksel güç kullanırken toplumsal hareketler bu tür toplara girmemektedir. Devrimin sonucunda, siyasal toplumlarda büyük çaplı alt-üst olma halleri yaşanırken toplumsal hareketler bu tür durumlardan varestedir. Devrimler, sosyal örgütlenmelerden bağımsız, ayrıca izole edilmiş bir devlet iktidarı içerisinde gerçekleşmemek beraber toplumsal hareketler söz konusu bu iktidar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Devrimde, iktidar değişikliği, eski yönetici elitlerin yerine yine devlet içinden yeni başka elitlerin

getirilmesine kapı aralanmasına karşın toplumsal hareketler için bu tür ifadeleri kullanamayız. Toplumsal hareketlerin demokrasiyle bazı durumlarda örtüşmesine karşın devrimlerde bu mümkün değildir. Devrimler, toplumsal patlamalardır. Toplumsal hareketler de bu toplumsal patlamaların önüne geçme veya daha istikrarlı bir değişimin öncülüğünü yapma gibi amaçlar taşımaktadır.

Toplumsal eylemlerin birtakım kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesi karşısında toplumsal hareketler her daim o minvalde olamayabilmektedir. Diğer taraftan bireylerin dünkü, bugünkü ve gelecekteki olası davranışları karşısında toplumsal eylemler gerçekleşebilirken toplumsal hareketlerde bireylerin gelecekteki muhtemel davranışları dikkate alınmamaktadır. Toplumsal eylemler birer toplumsal hareket olmayıp toplumsal hareketlerin ve diğer bütün örgütlenme formlarının üzerine inşa edildiği zemindir. Toplumsal eylem denilince siyasi, ekonomik, dini ve kültürel her teşebbüsü kapsayan bir altyapıdan bahsedilir. Toplumsal hareketler, toplumsal eylemin gün ışığına çıkmasıdır. Toplumsal hareketler, bireyleri toplumsal eylemler üzerinde tekraren düşünmeye mecbur kılmakla beraber eylemlerin sosyal boyutları üzerinde de düşünmeye zorlamaktadır. Toplumsal eylemlerin toplumsal hareketlerle olan benzerliği, kuşkusuz kışkırtmaların karşısında kendiliğinden gelişen reaksiyonlar hüviyetinde olması konusunda kendini belli etmektedir. Birbirinden farklı kurumların, kültürel kurguların birer parçası olmasından dolayı toplumsal hareketler, sokak gösterileri ve ayaklanmalar benzeri bir şekil içermeyen müstakil kolektif eylemlerden farklıdır. Toplumsal hareketler, siyasi otoritenin ortadan kalktığı, bu otoritenin karşıt gruplar tarafından ele geçirildiği farklı birtakım süreçler içeren devrimlerden de farklıdır. Yine iktidarı elde etme amacıyla hareket eden siyasi partilerden de ayrılmaktadır toplumsal hareketler. Siyasi partiler, toplumsal hareketler gibi gerek üyelik gerek bağlılık limitlerini katı şekilde belirlememektedir. Partilerin ekseriyetle sempatizanları veya destekçileri bulunmaktadır.

İnsanoğlunun ilk zamanlarından itibaren direnişler, çatışmalar, başkaldırı ve isyanlar sosyal hayatta hep varolagelmiştir. Bununla birlikte, toplumsal hareketlere ilişkin tarih 1750'li yıllardan itibaren başlatılmıştır. Toplumsal hareketlerin dönemlere ayrılması noktasında Martin'in yaptığı sınıflandırma esas alındığında, 1750-1848 yılları arası toplumsal hareketler, 1848-1917 yılları arası toplumsal hareketler, 1917-1968

yılları arası toplumsal hareketler, 1968 yılı ve sonrası toplumsal hareketler olmak üzere toplumsal hareketler temelde dört döneme ayrılmıştır.

Sosyal hayatta geniş kapsamlı yer alacak biçimde yıkıcı yahut şiddet içerikli bir değişimi planlayan hareketler olarak karşımıza çıkan dönüştürücü hareketler, kurulu sosyal sistemi sorgulayarak kurulu düzene karşı alternatifler üretilmesi sürecini kapsar. Dönüştürücü niteliği bulunan bu hareketler, geniş ölçekli toplumsal değişmeyi sağlama tasavvuruna sahiptir. Toplumsal hayatta ortaya çıkan adaletsizliklerin ve eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasını amaçlayan reformcu hareketler, normları korumak, düzeltmek, mevcut formu bozmadan tekraren inşa etmek gibi birtakım amaçlarla meydana gelir. Sıradanlaşmış algısı oluşturulan bir yaşamdan, bireyleri kurtarma hedefiyle bir takım kurtuluş yolları arayan, şahsi kurtarma üzerine yoğunlaşmış hareketler olarak karşımıza çıkan kurtarıcı hareketler, tek tek fertlerin davranışlarında değişikliği sağlamayı amaçlar. Değiştirici hareketler, bireylerin çevrelerinde bütünüyle değişime gitme yolunu izlemese de bazı özellikleri değiştirme çabası içindedir. Toplumun davranışlarından daha ziyade bireylerin davranışlarında değişiklikleri sağlama amacındadır.

Toplum, ikincil münasebetlerin egemen olduğu, bu münasebetlerin geniş çaplı olarak devam ettirildiği, ben duygusunun egemen olduğu, nitelik bakımından heterojen nitelikte bir işbölümünün gerçekleştiği yapıyı ifade etmektedir. Topluluk, topluma nazaran daha küçük boyutlu olup birincil ilişkilerin ve biz duygusunun egemen olduğu, basit nitelikte bir işbölümünün gerçekleştiği bir kavramdır. Toplumsal değişme, bir toplumun tümünün kuramsal yapılarının, kültürünün az veya çok önceki durumunun karşısında uğradığı değişimi ifade ederken, toplumsal yapı, belli bir toplumdaki eylem veya davranış formları arasındaki sistemli karşılıklı ilişkiler bütünüdür. Toplumsal örgüt, belli bir amaç grubuna veya amaca dönük, birbirleriyle ilişkili eylemlerin gerçekleştirilmesi için önceden belirlenen davranış kalıpları, görevler ve sorumluluklar etrafında bir araya gelmeleriyle oluşan ve devamlılık gösteren toplumsal yapılanmalardır. Toplumsal eğilim, belli bir dönemin tepkileri ile etkin kurumlarının bileşkesi neticesinde ortaya çıkan eğilimler ile sosyal gelişmelerin sergilendiği özel seyirdir. Toplumsal gruplar, karşılıklı rol, değer yargıları ve inançlara sahip olan, bunların farkında olarak karşılıklı ilişkiler içinde bulunan, ayırt edici birçok özelliğe sahip birden fazla üyeden oluşan topluluklardır.

Toplumsal hayatın değişik dönemlerinde yaşanan bir değişim, bir şekilde diğer dinamikleri de etkilemektedir. Toplumsal hareketi meydana getiren kitlelerin, toplumsal grupların bir araya gelme nedenlerini, verdikleri mücadelenin amacıyla ortaya koyduğu neticeleri açıklayan birçok kuram bulunur. Kalabalıklar Kuramı, kalabalık içerisinde bulunan bireylerin daha duygusal davranacağını, belirlenen yasakları delerek birbirlerini kışkırtarak şiddet eylemlerine yönelecekleri iddiasındadır. Kitle Toplumu Kuramı, bireyin bir kalabalığa dâhil olması durumunda belirli birtakım koşulların etkisiyle kendisinden beklenenin aksine hissinin, düşüncesinin ve hareketinin farklılaştığını iddia etmektedir. Kolektif Davranış Kuramı, psikoloji perspektifinden toplumsal hareketleri ele almıştır. Kuram oluşturulurken Kitle Toplumu Kuramının mirası ve birikiminden yararlanılmıştır. 1960’lardan 1970’lerin başına kadar toplumsal hareketlere ilişkin başat teorik paradigma şeklinde karşımıza çıkan kuramın temelinde, sağlıklı ve normal bir toplumda toplumsal hareketlerin görülemeyeceği anlayışının yattığı vurgulanır. Göreceli Yoksunluk Kuramı, yoksunluk ve kızgınlıkların, insanları kolektif davranmaya sevk ettiğini vurgulamaktadır. Rasyonel Tercih Kuramı, hareketlerin, kişilerin ussal davranışlarının görünümü olduğunu ifade etmektedir. Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı, Rasyonel Tercih Kuramının temellerinin üzerine inşa edilmiş olup toplumsal hareketleri psikolojik güdülenme sonucu toplumsal koşullara gösterilen irrasyonel tepki olduğunu söyleyen eski kuramlara karşı bir tepkiyi ifade etmektedir. Kuram, toplumsal hareketlere katılanların, hareketin başarıya ulaşması için belli bir düzeyde ekonomik, politik birer kaynağa sahip olmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Kurama göre toplumsal hareketlerin başarılı olması, kaynakların sürekliliği ve geliştirilmesine bağlıdır. Politik Süreç Kuramı, ekonomik kaynakların önemiyetini kabul etmesinin yanında başta devleti, daha sonra siyaseti ve stratejiyi vurgulamaktadır. Ayrıca toplumsal hareketlerde, örgütsel olmayan aktörlerin de rol üstlenebileceğini ifade etmek suretiyle Kaynakların Mobilizasyonu Kuramının eksik kalan politik tavrı vurgulanmaktadır. Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı, sınıf temelli hareketlerin kurulu düzenin bir parçası olmasından dolayı bunlara karşı bir tepki olarak doğmuştur. Kuram, kültür ve kimlik gibi birtakım kavramlara angaje olmuştur.

Milli Görüş Hareketinin kuruluş aşamasında muhafazakâr kesimden kişiler ağırlıkta olsa da, milliyetçi kesimden kişiler de yer almıştır. Teşekkül sürecinde, o dönemde ülkede etkin olan gruplardan İskenderpaşa Dergâhı ile iç içe bulunduğundan

dolayı, hareketin en büyük destekçileri de yine bu camiadır. Bunun haricinde, Anadolu'da faaliyet yürüten bazı yerel dergâhlar ve Nurculardan bir grup da destekçiler arasında yer almaktadır. MGH'nin ülkedeki diğer İslami hareketlerden ayrılan yanı, mücadelesini açıkça siyaset sahnesinde yürütüyor olmasıdır. Kurulduğundan itibaren demokratik sistem içerisinde kalan MGH'nin, günümüze gelinceye dek dört siyasi partisi kapatılmış olsa da bu itidalli tavrını sürdürmeyi başardığı söylenebilir.

Her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından MGH sadece bir siyasi hareket olarak görülse de, MGH, siyasi bir hareket olmanın yanında ayrıca ekonomik, dini ve toplumsal bir harekettir de. MGH, 'Önce ahlak ve maneviyat' söylemiyle yeni bir eğitim modeli, 'Adil ekonomik düzen', 'Maddi ve manevi kalkınma' ve 'Ağır sanayi' söylemleriyle yeni bir ekonomi modeli, 'Yaşanabilir bir Türkiye' ve 'Yeniden büyük Türkiye' söylemleriyle yeni bir Türkiye modeli, 'Yeni bir dünya' söylemiyle yeni bir dünyanın kurulması gerektiği fikrini ortaya koyarak kendine özgü modeller geliştirmiştir. Diğer taraftan, ilk kurulduğundan beri karşı olduğu Avrupa Birliği'nin karşısına 'İslam birliği' argümanının bir tezahürü olarak D-8'leri kurup onları aktif hale getirmesiyle birlikte kendine özgü bir dış politika anlayışı belirlemiş, hukuk açısından bakıldığında, 'Adil Düzen' söylemiyle adil hukuk düzeni anlayışını belirlemiştir. Sanayi ve kalkınmaya yönelik gerçekleştirilen faaliyetlerde Erbakan'ın ve liderliğini yaptığı MGH'nin ilham kaynağının, zamanın şartları göz önünde bulundurulduğunda, Atatürk'ün uygulamış olduğu yerli sanayileşme modeli olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bir toplumsal hareketin gelişmesi, dahası büyümesi sahibi olduğu kurumların varlığına bağlı olup bu konuda başarısız olan toplumsal hareketler er ya da geç ortadan kalkma sürecini yaşamaya mahkûmdur. 1969 seçimleri neticesinde Erbakan'ın bağımsız milletvekili seçilmesi MGH'nin ortaya çıkış noktası olarak baz alındığında hareketin etkileme gücü Erbakan'ın yalnız başına yapabilecekleriyle sınırlıdır. 1970 yılında Erbakan'ın MNP'yi kurması neticesinde hareketin ilk kurumu da kurulmuş oluyordu. Salt bir siyasi partinin varlığı fazla bir anlam ifade etmediğinden, hal böyle olunca da partinin etki gücü sınırlı bir alanda kaldığından, hareketin daha da gelişebilmesi ve genişlemesi için farklı kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. Söz konusu kurumlar, hareketin beslenmesini sağlayan kaynaklar olduğu düşünülürse, kaynaklardaki çeşitlilikler ne derecede artarsa, kaynaklar ne kadar güçlenirse hareket de o ölçüde güçlü olacağı, etki alanını genişleteceği söylenebilir. Hareketi incelediğimizde, merkezde bir siyasi parti,

bu partinin kadın ve gençlik kolları yer almaktadır. Yurt dışı teşkilatlanması, medyası (TV ve gazete), MİLKO diye belirtilen organizasyonun içerisinde yer alan birçok sivil toplum örgütü MGH'nin kuramsal boyutlarını oluşturmaktadır.

Kurumlar düzeyinde MGH'nin en önemli sesi ve temsilcisi, yayın organı olan Milli Gazete'dir. 1973'te kurulan gazete, yarım asırdır yayın çizgisini koruyarak yayın hayatını sürdürmektedir. Gazete, MGH'nin siyasi partilerinin yayın organı olmanın ötesine geçemediğinden hareketin mensuplarının haricindekilere ulaşamamış, hareketin büyümesiyle gazete tirajının artması arasında bir doğru orantı oluşmuştur. Hal böyle olunca da, hareketin misyonunun geniş kitlelere ulaşması zorlaşmıştır. Bir diğer medyası TV 5 televizyonu olup kanal 2003 yılında kurulmuştur. Hareketin küçülmesinden TV 5 de nasibini almış, tıpkı Milli Gazete örneğinde olduğu gibi, TV 5 de hareketi geniş kitlelere ulaştırma konusunda biraz yetersiz kalmıştır.

Örgütlenmeye bakıldığında, siyasi parti harici MGH'ye dâhil birçok sivil toplum kuruluşu yer almaktadır. MGH'nin düşüncelerinin toplum nezdinde karşılık bulmasını temin edecek olan kurumsallaşmalar göz ardı edilmemiştir. Büyük Birlik Partisi'nin merhum lideri Muhsin Yazıcıoğlu'nun, vakti zamanında TV5 televizyonunu ziyaret ettiğinde, MHP'den ayrıldığı o dönemi ifade ederken, MHP'den ayrıldıktan sonra bu işin sadece bir parti kurmayla olmayacağını, toplumun tüm kesimine hitap edecek oluşumlara ihtiyaçları olduğunu, hangi taşı kaldırsalar altından muhakkak Necmettin Erbakan'ın çıktığını, o zaman Erbakan'ın büyüklüğünü anladığını ifade ederek hakikati ortaya koyar (www.milligazete.com.tr).

İslam'ın öğrenilip öğretilmesi, gelecek nesillere aktarımı, İslam'ın tanıtılması ve dinin gereklerinin yerine getirilmesi amacıyla çeşitli hizmetler sunmak üzere kurulan İslam Toplumu Milli Görüş, gençliğe yönelik kurulan gençlik teşkilatlanmaları Anadolu Gençlik Derneği ve Milli Gençlik Vakfı, insani yardımlar amacıyla kurulan Cansuyu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, ekonomik ve sosyal araştırmalar yapmaya yönelik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi, medya sektöründe TV 5 ve Milli Gazete, yeryüzünde ifsada karşı ıslah için çalışan gençlik ve öğrenci kuruluşlarının arasında tanışmayı, kaynaşmayı sağlamaya yönelik kurulan Uluslararası Gençlik Forumu, Adil bir düzeni amaçlayan Yeni Bir Dünya Sanayici ve İşadamları Derneği, farklı alanlarda hizmet veren Müzik ve Sinema Derneği, Şuurlu Öğretmenler Derneği, Din Görevlileri

Birliği Derneği, Özel Öğretim Derneği, İslam Toplumu Sosyal Medya Derneği, Evrensel Hafızlar Derneği ve İlim, Kültür ve Eğitim Vakfı, harekete dâhil birçok sendika, dernek, vakıf, mesleki örgüt, medya unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

MGH, Mehmet Akif Ersoy, Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç gibi İslâmî entelektüel söyleme sahip tefekkürlerden etkilendiği, bununla birlikte tasavvufî söylemlerin MGH'nin düşünce yapısına katkı sağladığı ifade edilebilir. MGH'nin radikalleşmeye kaymamasında, şiddet içerikli eylemlere dâhil olmamasında Ehl-i Sünnet mensubiyetinin ciddi tesirinin olduğu belirtilebilir. Önce MNP (1970-1971), sonra MSP (1972-1981), ardından RP (1983-1998), ardından FP (1997-2001) ve SP (2001-) ile siyasi yürüyüşünü devam ettiren MGH'nin sisteme karşı en büyük başarısının, ülkenin laik ve demokratik sistemi dâhilinde siyasal İslam'ı meşru kıldırması olduğu söylenebilir.

Dost-karşıt tarafgirliğinden ziyade MGH'nin yol haritasını belirleyen iki dominant kavram var ki bunlar 'Hak' ve 'batıl' kavramlarıdır. Harekete göre dünya hayatı başladığından itibaren süregelen mücadele Hak ile batılın mücadelesidir. Buradan hareketle tüm insanlığın esasen söz konusu bu batıl anlayışa karşı mücadele edilmesi gerektiği sık sık vurgulanmaktadır. Başarıyı elde etmenin ilk şartının milli şuuru yeniden canlandırmak olduğunu ifade eden MGH, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğüne ciddi önem vermiş, her fırsatta bunları dile getirmiştir. MGH, tüm Müslümanları kardeş olarak gördüğünü, ilkin ülkemiz olmak üzere tüm İslam Âleminin saadet ve selameti için, daha sonra da tüm insanlığın saadet ve selameti için çaba sarf edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Adil Düzen'in kurulmasından milli ve manevi kalkınmaya, ağır sanayi hamlelerine varıncaya dek tüm çabaların bu amaç için sarf edildiğine vurgu yapmaktadır.

Hareketin lideri Erbakan'ın teşkilatlanma hususundaki duyarlılığının doğal bir sonucu olarak MGH'nin kendisi ve siyasi partileri gerek teşkilatlanma ve gerekse teşkilat yönetimi mevzularında oldukça başarılı olmuştur. Hareket bizzat Erbakan'ın denetiminde sadece il ve ilçe düzeyinde değil, bunların yanında köy, kasaba ve mahalle düzeyinde dahi teşkilatlanmaya gittiği söylenebilir. Hareket, inancını, ideallerini ve değerlerini toplumun tamamına duyurma ve anlatma gayreti dolayısıyla bu şekil bir teşkilatlanma yapısını benimsemiş olup bunu siyasal arenada siyasi parti kanalıyla

hedeflerken siyaset dışı alanlarda da bünyesinde yer alan sivil toplum örgütleri kanalıyla hedeflemiştir.

İslami yönelimli MGH'nin dış politikadaki hedefi hiçbir zaman Batı olmamıştır. İslam dünyasının birbiriyle bütünleşmesi, entegrasyonu ilk hedef olarak belirlenmiştir. 'Yaşanabilir bir Türkiye', 'yeniden büyük Türkiye' ve 'yeni bir dünya' ideallerini taşıyan hareket, insanın sömürülmediği bir düzenin kurulması gerektiğini, bunun da yolunun Adil Düzen'in tesis edilmesinden geçtiğini ifade etmiştir. 'Önce ahlak ve maneviyat' söylemi üzerinden şekillenen bir eğitim modeliyle hareketin, sağlam bireyler yetiştirerek yeni bir toplum modelini inşa etme hedefine ulaşma çabasına sahip olduğu söylenebilir. Milli bir ekonominin tesis edilmesinin gerekliliğini savunan MGH, dışa bağımlılıktan kurtulup yerli üretime geçilmesini savunmaktadır. Ayrıca kalkınmayı ahlaki ve iktisadi bakımdan güçlü olma olarak algılayan MGH, bu fikrin hayata tatbikinin mücadelesini her dönem vermiştir. Maddi kalkınmanın öncesinde her yönüyle manevi kalkınmanın gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmiştir. Hareket, adaletin sağlıklı şekilde toplumun bütününe yayılarak toplumsal ya da ekonomik yönleriyle nimet-külfet dengesini hakkaniyete uygun bir şekilde sağlayıp adil paylaşımı sağlamayı hedeflediği ifade edilebilir.

Gerçekleştirdiği protestoların incelenmesi neticesinde bu tür organizasyonlara çok rahat kişileri toplayabilmektedir. İsrail parlamentosunun Kudüs'ü İsrail'in başkenti ilan etmesinin sonrasında 1970'lerden 1980 yılına kadar düzenlenen 'Kudüs'ü Kurtarma Mitingleri', ABD ve İngiltere'nin Irak'ı işgali dolayısıyla 2004 yılında birçok şehrimizde gerçekleştirilen 'Zalimlere Lanet Mitingleri', sonraları Peygamber Efendimiz hakkında çizilen hakaret içerikli karikatürlerin sonrasında gerçekleştirilen Peygambere Sevgi Mitingleri' ciddi katılımın gerçekleştiği protesto hareketleri olarak karşımıza çıkar.

Yirmibirinci yüzyılın ilk çeyreğinin sonları itibariyle, sosyal medya oldukça önemli ve popüler bir konuma gelmiş bulunmaktadır. İnsanoğlu gibi siyasi partilerin de sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanma gayreti göze çarpmaktadır. MGH'nin son dönemdeki temsilcisi olan Saadet Partisi'nin, son genel seçimler, cumhurbaşkanlığı seçimi ve yerel seçimleri incelediğimizde esasen sosyal medyayı etkili olarak kullandığı görülmektedir. Ülkemizde hatta dünyada bir ilk olarak e-miting olarak ifade edilen ve

sosyal medya üzerinden düzenlenen mitinglerle seçmenine ulaşmaya çalışmıştır. Ayrıca, ekonomik, siyasal ya da toplumsal birçok meselenin gündeme taşınmasında da MGH, sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanmaktadır.

Toplumsal hareket biçimleri çerçevesinde incelendiğinde MGH, mevcut toplumsal sistemin sorgulamasını yaparak fikirleri istikametinde alternatifler üretmeyi başaramıştır. Faizin bir realite olduğunu kabul etmekten ziyade, kurguladığı ekonomik sistemin hiçbir yerinde faize yer vermeyen MGH, sömürüye dayalı ekonomik sisteme karşı çıkmıştır. Ve eleştiriler yönelttiği bu sistemin karşısına Adil Ekonomik Düzen'i alternatif olarak sunmuştur. MGH, kalkınmanın yalnızca maddi boyutuna yönelmemiş, manevi kalkınmanın da zaruret olduğunu ifade ederek kalkınma anlayışı ve eğitim anlayışı yönüyle mevcut sistemi sorgulamayı başarmış ve kendine özgü bir sistem kurgulamıştır. Mevcut ekonomik sistemde kendi ifadeleriyle bir avuç azınlığa aktarılan kaynakların halkın tüm kesimine aktarılacağı bir sistemin kurulması sağlanmıştır. Öte taraftan, -Rusya'nın ayrılmasından sonra günümüzde G-7'ye dönüşmüş olsa da- o dönem G-8'lere karşı D-8 oluşumunu ortaya çıkaran ve böylece sekiz büyük İslam ülkesinin bir araya getirilmesi sonrası, aralarında ticari, ekonomik, teknolojik, lojistik ve birçok yönden işbirliği yapılmasına katkı sunan MGH'nin bu yönleriyle kısmen dönüştürücü hareketlere yakın olabileceği söylenebilir.

Söylemleri ve parti programlarında yer verilen işsizlik, yoksulluk, gelir dağılımı adaletsizliği gibi sorunlar karşısında hazırladığı çözüm önerileri, toplumsal hayattaki ekonomik ve toplumsal birçok sorun karşısında bunların çözümüne yönelik teşhis ve tespitlerine bakıldığında MGH'nin reformcu hareketlere yakın olduğu söylenebilir. Havuz sistemini kurularak KİT'lerin zarar etmelerinin önüne geçilmesi, Eşel-mobil sisteminin getirilerek vatandaşların enflasyon karşısında alım gücünün düşmesinin önüne geçilmesi vb. düşünüldüğünde devletin temel normlarının korunarak sistemin aksayan yönlerine ilişkin iyileştirmeler sağlayarak değişimi ortaya koymaları açısından incelendiğinde MGH'nin reformcu harekete yakın olduğu ifade edilebilir.

Bir toplumsal hareketin dört temel bileşeni bulunur: İdeoloji, taktik ve stratejiler, lider ve takip edenler. MGH'nin, elli yıllık hayatında bir kitlesinin olduğu görülmektedir. Yaşanabilir bir Türkiye, yeniden büyük Türkiye, yeni bir dünya hedeflerinin gerçekleştirilmesi için örgütlenerek ülke çapında, dahası dünya çapında bir

örgütlenmeye gittiği anlaşılmaktadır. Üyelerine ilham kaynağı olma ya da hareketi haklılaştırma gibi bazı işlevleri yerine getiren, insanların hareketle ilişki kurmasına aracılık eden, hareketin vizyonunun ortaya konulmasına katkı sunan ve ortak değerlerin sahibi çok sayıda insanın düşünceler sistemine karşılık gelen ideoloji, MGH'nin ruh köküyle uyumlu olacak şekilde bir yol haritası sunan temel bileşen olarak karşımıza çıkmaktadır. MGH, ortaya koyduğu söylem formatlarıyla dahi sosyal kurguya yönelebilmiş bir hareket olarak ifade edilmektedir. Yine MGH, Türkiye'nin siyasi hayatında birçok dönemde başat bir rol üstlenebilmesi, farklı tartışma sahaları kurgulayabilmesi ve oluşturabilmesi hareketin ideolojik yanıyla ilgilidir. Birtakım hedefler çerçevesinde bir araya gelerek örgütlenen toplumsal hareketler, karşılaşılan meselelere karşı çözüm önerileri geliştirme, alternatifler üretebilme noktasında bunları gerçekleştirecek bir kişinin varlığına ihtiyaç duyulur ki bu da liderdir. MGH, lider eksenli bir hareket olarak ifade edilmektedir. Siyasi partinin başat unsur olduğu MGH'de, takip edenler de dolayısıyla yer almaktadır. Yalnızca MGH bağlamında düşünmemek lazım gelir. Neredeyse her hareket, arzuladığı sonucu elde etme hedefiyle birtakım yol ve yöntemleri kullanması gerekmektedir. Bunu taktik kavramıyla açıklayabiliriz. Ayrıca, hareketin amaçları doğrultusunda istediğini elde etmeye yönelik olarak kendilerince belirlenen ana kaideler, ilke ve kurallar bütünü, hareketin var oluş nedeninin temel kaideleri de strateji kavramıyla karşılık bulmaktadır. MGH'nin her bir kuruluşunun kendilerine göre hedefleri, bu hedefleri gerçekleştirmeye yönelik ayrı taktikleri ve temel kaideleri mevcuttur. Bu farklılıkların nedeniyse, farklı sahalarda faaliyette bulunmalarıdır. Bunlara bir bütün olarak baktığımız zaman bir toplumsal hareketin sahip olması gereken temel işlevlere MGH'nin sahip olduğu söylenilebilir.

MGH, geliştirdiği teorileri pratiğe dönüştürme noktasında siyasi iktidarın kullanılmasını zaruri görmesi, o güç vesilesiyle avantajlar elde edileceğini vurgulaması, bunun da devlet gücünü kontrolü altına almayla gerçekleşebileceğinde ısrar etmektedir. Siyasi parti hareketin öncelikli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte hareketin siyasi parti önderliğinde kurulu hareket olarak vücut bulduğu görülmektedir. Ayrıca resmi ve büyük çaplı bir örgüt yapısının sahibi olan hareket, örgütsel olarak da hiyerarşik bir modelin sahibidir. Bunlar farklı zamanlarda Erbakan veya hareket mensuplarınca birçok defa dile getirilmiştir. MGH, siyasi bir tabanı olan hareket olarak karşımıza çıkmakta, yine harekette dönüşümlü bir liderlik anlayışından ziyade mutlak

bir liderlik anlayışının hâkim olduğu iddia edilmektedir. Bunların yanında hareketin mensuplarının, sempatizanlarının homojen nitelik taşımaları, gerek söylemlerde, gerek parti tüzüğü ya da programlarında işlendiği üzere manevi kalkınma destekli maddi kalkınmayı savunması, adaletsiz gelir dağılımı, yoksulluk ve işsizliği temel sorun olarak görmesi, siyasi bağımsızlığın yanında iktisadi bağımsızlığın da sağlanmasına ilişkin hareketin temel teorileri ve yaygın ağır sanayi hamleleri temel örneği olmak üzere, bu teorilerin bazılarının pratiğe dönüştürülmüş şekilleri incelendiğinde MGH'nin eski toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilmesi mümkündür.

Diğer taraftan, muhafazakâr bir kimlik oluşturma çabası ve hedefiyle hareket ortaya çıkmıştır. Yaptığı bu kimlik vurgusu sebebinden dolayı hareketin yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilebileceğini gösterir. Ayrıca temel hedefleriyle de benzer şekilde kişilerin hayat kalitelerinin yükseltilmesine yönelik çabaları, sistemin sebep olduğu eşitsizliklere karşı çözüm önerileri geliştirme ve ayrıca etik dönüşümü önemsemesi yönleriyle yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilebilir. Hareket her ne kadar lider odaklı olsa dahi her kademesindeki kararların istişareler neticesinde, genelde oy birliğiyle alındığı göz önünde bulundurulursa, MGH'nin bu yönüyle de yeni toplumsal hareketler bağlamında değerlendirilmesi mümkündür. Hülasa, Milli Görüş Hareketi -ekseriyetle eski toplumsal hareketler olmak üzere- bir toplumsal hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Advan, A. (2015). *Toplumsal Hareketler ve Sosyal Medya Kullanımı Çerçevesinde "Taksim Gezi Parkı Eylemi"*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Afşar, G. U. (2009). *2000-2010 Yılları Arasında Mekân ve Mobilya Tasarımında Belirleyici Bir Etken Olarak Toplumsal Eğilimler 'Trend' Kavramı*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Akal, C. B. (1999). *Devlet, Yasa, Hâkimiyet: Cumhuriyetin 75. Yıl Armağanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Akca, S. (2019). *Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Yazılı Basında Değişen İşçi Kimliği*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akın, H. (2015). *Eylediği Söylediğine Denk Düşen Lider Necmettin Erbakan*. Anadolu Gençlik Dergisi: Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 113-115.
- Akpınar, A. (2014). *Yeni Toplumsal Hareketler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF.
- Akpınar, M. F. (2019). *Yeni Toplumsal Hareketler Bağlamında Mısır Halk Ayaklanmalarında Sosyal Medyanın Rolü*. (Yüksek Lisans Tezi). Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.
- Aktaş, Ü. (2011). *Toplumsal Hareketler ve Devrimler*. İstanbul: Çıra.
- Aldemir, N. Ç. (2010). *Küreselleşme Karşıtı Sosyal Hareketler*. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Arpacı, I. (2015). *Kavramlarla Necmettin Erbakan'ın Siyasal Düşünce Yapısı*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 7-22.
- Arpacı, I. (2017). *Türk Siyasetinde Erbakan*. İstanbul: Kopernik.
- Arrighi, G., Hopkins, T. K. ve Wallerstein, I. (2004). *Sistem Karşıtı Hareketler*. (C. Kanat, B. Somay ve S. Sökmen, Çev.). İstanbul: Metis.

- Asiltürk, E. (2015). *Kadın ve Siyaset*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 72-77.
- Aslan, C. (2016). *Sosyal Hareketler Sosyolojisi: Toplumsal Fay Hatlarının Anatomisi*. Adana: Karahan.
- Aslan, S. (2013). *Toplumsal Gruplara Üye Olan ve Olmayan Gençlerde Kimlik Yönelimi, Toplumsal Karşılaştırma, Arkadaşlara Bağlılık ve Grupla Bütünleşme*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Âşık, S. (2013). *Türk Otomobil Tarihinde Bir İlk: Devrim Arabası*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Ateş, T. (1980). *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul: Güryay.
- Aytaç, Ö. (2004). Örgütler: Sosyolojik Bir Perspektif. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14(1): 189-217.
- Bacacı, E. (2019). *Radikal Sağ Hareketin Kitle Psikolojisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Bayhan, V. (2014). Yeni Toplumsal Hareketler ve Gezi Parkı Direnişi. *Birey ve Toplum Dergisi*, 4(7): 23-57.
- Bekiroğlu, H. A. (2015). *Toplumsal Hareketlerin Sosyal Medyada Çerçevenmesi: Çevre Odaklı STK'lara İlişkin Bir Söylem Çerçevesi Analizi*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Berberoğlu, B. (2014). *Küresel Çağda Siyasal Psikoloji, Devlet ve Topluma Giriş*. (E. Sönmez, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Bilgic, M. T. (2015). *Richard Sennett'in Çalışmalarında Kurumsallaşmış Sosyal Eylemin Kamusal Referans Alanları: Zanaatkâr, Otorite, Saygı*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Biten, M. (2015). *Her Bahar Bir Çiçekle Başlar. Baharı Getiren Çiçek Prof.Dr. Necmettin Erbakan*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 4-5.

- Boyraz, E. Z. (2019). *Necmettin Erbakan 'ın Eğitim Anlayışı*. (Doktora Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Bozkurt, V. (2017). *Değişen Dünyada Sosyoloji Temelleri Kavramlar Kurumlar*. Bursa: Ekin.
- Bulut, Y. (2011). İdeolojinin Tarihçesi. *Sosyoloji Dergisi*. 3(23): 183-206.
- Celep, C. (2004). *Eğitim Örgütlerinde Dönüşümsel Önderlik*. Ankara: Anı.
- Cevizci, A. (2002). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Cezayirli, G. (1997). Dini Grup ve Toplumsal Grup. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 0(37): 365-375.
- Coşkun, B. B. (2013). Arap Baharı ve Sonrası: Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketler Bize Ne Anlatıyor? *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 58(5): 65-71.
- Coşkun, M. K. (2007). *Demokrasi Teorileri ve Toplumsal Hareketler*, Ankara: Dipnot.
- Crossley, N. (2002). *Making Sense of Social Movements*. Buckingham: Open University.
- Çalım, O. (2018). *Sivil Toplum Kuruluşlarının Gelecek Vizyonunda Stratejik İş Birliği*. (Yüksek Lisans Tezi). Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Çayır, K. (2016). *Yeni Sosyal Hareketler*. İstanbul: Kaknüs.
- Çetin, F. G. (2019). *Siyasal İktidarın Meşrulaştırılmasında Politik Semboller: Tek Parti Dönemi (1923-1938)*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çetinkaya, T. (2015). *Büyük Miras*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 64-71.
- Çetinkaya, Y. D. (2018). *Toplumsal Hareketler: Tarih, Teori ve Deneyim*. İstanbul: İletişim.
- Çımrın, F. K. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Bir Hareket Olarak Karşı Küreselleşme Hareketleri: Türkiye Sosyal Forumu Örneği*. (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Çınar, Ö. (2016). *Türk Siyasi Hayatında Milli Nizam Partisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çoban, B. (2007). *Küreselleşme Sürecinde Demokrasi Mücadelesi: Sivil Toplum Kuruluşları ve Yeni Toplumsal Hareketler. IV. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi: Küresel Yoksulluk*. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Çobanoğulları, G. ve Yereli, A. B. (2017). Katılımcı Demokrasi ve Bütçeleme. *Sosyoekonomi Dergisi*. 1: 109-125.
- Dağdöğen, M. A. (2019). *Sivil Toplum Kuruluşlarının Siyasi Yaşamı ve Demokrasiyi Geliştirmesi Üzerindeki Etkileri: Elazığ Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl.
- Değer, H. (2018). *Türkiye’de Siyasal Partiler ve Müzakereci Demokrasi Modeli*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, Ö. (2019). *Millî Görüş Hareketi’nin Teşekkül Süreci ve Düşünce Sistemi*. (Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Demiroğlu, E. T. (2014). Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1): 133-144.
- Dikilitaş, Ö. B. (2008). *Demokratikleşme Sürecinde Bir Aktör Olarak Sivil toplum Örgütlerinin Oluşumu ve Gelişimi*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Duman, B. ve Coşkun, İ. (2016). Politik Süreç Teorisi Çerçevesinde Tozkoparan’da Kentsel Dönüşüm Projesine Karşı Kolektif Bir Eylemin Olabilirliği. *İ.Ü.E.F. Sosyoloji Dergisi*, 36(2): 575-616.
- Dursun, D. (2016), *Siyaset Bilimi*. İstanbul: Beta.
- Duverger, M. (2019). *Siyaset Sosyolojisi*. (Ş. Tekeli, Çev.). İstanbul: Varlık.
- Duygulu, E. ve Eroğluer, K. (2006). Örgüt Kültürünün Çalışanların İş Doyumuna Etkisi: Bir Firma Uygulaması. *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 21(2): 1-21.

- Engin, R. T. (2019). *Türk Siyasi Hayatında Milli Görüş Hareketi: Temel Esasları ve Söylevleri*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erbakan, N. (1973). *Mecliste Milli Görüş Açısından Üçüncü Beş Yıllık Plan'ın Tenkidi*. Ankara: Ağaç-İş.
- Erbakan, N. (1991). *Türkiye'nin Temel Meseleleri*. (Haz. Hasan Hüseyin Ceylan). Ankara: Rehber.
- Erbakan, N. (2014a). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyesi. 2. Cilt*. Ankara: MGV.
- Erbakan, N. (2014b). *Davam: Ne Yaptıysam Allah Rızası İçin Yaptım*. Ankara: MGV.
- Erbakan, N. (2019). *Adil Ekonomik Düzen: Faizsiz Bir Dünya*. Ankara: MGV.
- Erdoğan, M. (2017). *Anayasal Demokrasi*. Ankara: Siyasal.
- Ergin, M. (2015). *Asrın Lideri Erbakan*. İstanbul: Ravza.
- Eren, E. (2015). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. İstanbul: Beta.
- Erol, M. S. (2015). *Erbakan Hoca'nın Dış Politika Felsefesi*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 313-322.
- Erol, N. (2011). Toplumsal Değişme ve Eğitim: Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar. *Akademik Bakış Dergisi*. 5(9): 109-121.
- Ersin, İ. (2015). *Necmettin Erbakan'ın Ekonomik Söylem ve Uygulamaları*. (Yüksek Lisans Tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Ersoy, A. (2015). *Hak ve Adalet Merkezli Milli Görüş Hareketi'nin Fikri Temelleri*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 56-63.
- Ertem, H. (2015). *Milli Görüş Partilerinin Seçim Materyalleri Dili*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 378-281.
- Eryılmaz, Ç. ve Akgün, F. (2016). Kolektif Bir Çevre Hareketi Olarak Artvin'de Maden Karşıtı Direniş. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 25: 17-33.
- Gedikoğlu, E. (2015). *Prof.Dr. Necmettin Erbakan'ın Teşkilat İçi İletişim Unsurları*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 237-244.

- Gençoğlu, A. Y. (2014). Eski ve Yeni Paradigmalar Açısından Sosyal Hareketler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 3(2): 305-323.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*. (H. Özel ve C. Güzel, Çev.) İstanbul: Ayraç.
- Göker, G. (2014). *Yeni Toplumsal Hareketler ve İnternet İlişkisi: Türkiye’de Muhalif Toplumsal Hareketlerin e-Grupları*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gözler, K. (2017). *Anayasa Hukukuna Giriş. Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin.
- Gözler, K. (2018). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. Bursa: Ekin.
- Gündoğdu, A. (2015). *Siyasette Zarafet ve Nezaket: Prof. Dr. Necmettin Erbakan*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 375-379.
- Günel, O. (2017). *Toplumsal Hareketler ve İletişim: Toplumsal Yapı ve İletişimin Kültürel Dönüşümü*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hamdemirci, M. (2019). *Sosyal Belediyecilikte Milli Görüş: Yerel Yönetim Örnekligi*. İstanbul: Çıra.
- Hazırbulan, T. (2015). *Milli Görüş’ün İslamcılığı*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 282-294.
- Heywood, A. (2015). *Siyasetin Temel Kavramları*. (H. Özler, Çev.). Ankara: Adres.
- Hira, İ. (2016). Yeni Toplumsal Hareketler: Politik Öncelikten Kimlik Vurgusuna. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*. 11(1): 143-155.
- Hoffer, E. (1968). *Toplumda Kitle Hareketleri ve Gerçek İnanç Adamı*. (E. Günur, Çev.) İstanbul: Bozak.
- Işık, G. (2011). *Toplumsal Hareketler. Politikadan Edebiyata, Sanattan Sinemaya, Medyadan Toplumsal Algıya Teorik ve Pratik Analizler ve Yansımalar*. Ankara: Nobel.
- Işık, G. (2015). *Sanaldan Sokağa Toplumsal Hareketler*. Ankara: Nobel.
- İçli, G. (2012). *Sosyolojiye Giriş*. Ankara: Anı.

- İskit, B. (2019). *Liderliğin Karanlık Yüzüne Bir Bakış: Toksik Liderlik Kavramı ve Toksik Liderliğin İşgören Motivasyonu ve Tutumları Üzerindeki Etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Jasper, J. M. (2002). *Ahlaki Protesto Sanatı: Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yaratıcılık*. (S. Öner, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Jasper, J. M. (2017). *Protesto: Toplumsal Hareketlere Kültürel Bir Giriş*. (A. Önal, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Johnson, D. W. ve Johnson, F. P. (1987). *Joining Together: Froup Theory and Group Skills*. NJ: Prentice Hall.
- Kapani, M. (2017). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: BB101.
- Karagöz, K. (2013). Yeni Medya Çağında Dönüşen Toplumsal Hareketler ve Dijital Aktivizm Hareketleri. *İletişim ve Diplomasi Dergisi*. 1(1): 131-157.
- Karlıklılı, M. Y. (1987). *Türk Devriminin Yorumları*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Kartal, B. ve Kümbetoğlu, B. (2014). *Yeni Toplumsal Hareketler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF.
- Kasadar, M. (2015). *Çağın Lideri Erbakan*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 146-150.
- Katz, D. ve Kahn, R. (1977). *Örgütlerin Toplumsal Psikolojisi*. Ankara: Todaie.
- Kaymaz, C. (2012). *Devrim Nedir? Devrim Kavramına Tarihsel Bir Bakış*. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Kendall, D. (2008). *Sociology in Our Times. The Essentials*.
- Kılıç, S. (2002). Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(2): 93-108.
- Kılıç, S. (2009). Kamuoyu Oluşum Sürecinde Sosyal Hareketler ve Medya. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2): 150-167.
- Kışlalı, A. T. (1993). *Siyasal Sistemler, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*. Ankara: İmge.

- Kızıldaş, E. (2016). *Herkesin Hocası Erbakan*. İstanbul: Hayat.
- Kurtbaş, İ. (2017). *Toplumsal Hareketler Siyaseti: Teori - Oluşum-Dönüşüm*. Ankara: Detay.
- Kutan, R. (2015). *Yüzyıla Erbakan Mührü*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 165-177.
- Latour, B. (2006). Birakin Ölü (Devrimci) Ölüsünü Gömsün. *Birikim Dergisi*. (205-206): 56-58.
- Le Bon, G. (1997). *Kitleler Psikolojisi*. (Y. Ender, Çev.). İstanbul: Hayat.
- McAdam, D. ve Snow, D. A. (1997). *Readings on Social Movements: Origins, Dynamics, and Outcomes*. Roxbury Pub.
- Marx, K. ve Engels, F. (1999). *Alman İdeolojisi: Feuerbach*. (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (O. Akınhay, D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Martin, W. G. (2008). *Toplumsal Hareketler: 1750-2005*. (D. Keskin, Çev.). İstanbul: Versus.
- Mastnak, T. (2006). Devrimden Önce Devrim. *Birikim Dergisi*. (205-206): 67-68.
- Mermer, A. (2016). *Yeni Sosyal Hareketler Bağlamında Bergama Mücadelesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Nash, K. (2016). *Çağdaş Siyaset Sosyolojisi*. (H. Özler, Çev.). Ankara: Orion.
- Newman, D. M. (2013). *Sosyoloji*. (A. Arslan, Çev.). Ankara: Nobel.
- Öden, B. (2019). *Sosyal Medyanın, Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamındaki Toplumsal Hareketlere Etkisi: Gezi Parkı Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Öngör, I. (2018). *2000'li Yıllarda Toplumsal Hareketler ve Sivil Toplum Tartışmaları*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Önkibar, E. (2019). *Dünya Sistemi Teorisi Üzerinden 1960-80 Yılları Arasındaki Toplumsal Hareketleri Okumak: Fransa ve Türkiye Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Özcan, A. (2001). *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV.
- Özdamar, M. (1977). *Yaşı ve Başıyla Mim Sin Harekâtı*. İstanbul: Çığır.
- Özgür, S. (2019). *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*. İstanbul: İlke.
- Özkan, B. (2018). *Yeni İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medyanın Yeni Toplumsal Hareketlere Etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Özkan, M. (2013). *Devrim Teorileri Kapsamında Arap Baharı'nın Analizi*. (Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Özler, H. (2018). *Siyaset ve Psikoloji*. Bursa: Ekin.
- Özsunur, F. (2017). İnsan Kaynakları Yöneticilerinin Örgütsel Adalet Algıları Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6(5): 2574-2593.
- Öztekin, A. (2016). *Siyaset Bilimine Giriş*. Ankara: Siyasal.
- Richards, M. D. (2011). *Dünya Tarihinde Devrimler*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- San, C. (2010). Toplumbilimsel Yöntem Açısından Durkheim ve Weber. *Sosyoloji Dergisi*. 3(21): 17-39.
- Sanlı, L. (2003). *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*. İstanbul: Alan.
- Sarı, M. (2018). Günümüz Sosyal Hareketleri İle Eski Sosyal Hareketler Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6(64): 427-438.
- Sarıbay, A. Y. (2015). *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 261-267.
- Sezen, S. (1994). *Seçim ve Demokrasi*. Ankara: Gündoğan.

- Sonel, Z. (2019). *Eğitim Yöneticilerinin Liderlik Stilllerinin Düşünme Stilleri ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Stromquist, N. P. (1998). *NGOs in a New Paradigm of Civil Society Current Issues in Comparative Education*, 1(1). Teachers College, Columbia University.
- Şen, E. (2019). *How Institutionalization Affects Social Movements?: Social Movements Organizations*. (Yüksek Lisans Tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şentürk, Ü. (2006). Küresel Yeni Sosyal Hareketler ve Savaş Karşıtlığı. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*. 30(1): 31-46.
- Tan, A. (2019). *15 Temmuz Darbe Girişiminde Medya*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tani, E. (2018). *Yeni Toplumsal Hareketler ve Dijital Aktivizm: Çevreci Sivil Toplum Kuruluşlarına Yönelik Araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tarrow, S. (2006). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University.
- Tatar, T. (2013). Yeni Toplumsal Hareketler ve Küresel Projeler. *Ortadoğu Analiz Dergisi*. 5(57): 10-19.
- Tekeli, İ. (2012). *Anlatabildikleri ve Anlatamadıklarıyla Yaşam Öyküleri*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Teziç, E. (2017). *Anayasa Hukuku*. İstanbul: Beta.
- Tilly, C. (2008). *Toplumsal Hareketler 1768-2004*. (O. Düz, Çev.). İstanbul: Babil.
- Touraine, A. (2016). *Yeni Sosyal Hareketler: Toplumdan Toplumsal Harekete*. (K. Çayır, Çev.). İstanbul: Kaknüs.
- Tuğrul, T. (2019). *Milli Görüş Hareketinin Temel Karakterleri*. Ankara: MGV.
- Tuncel, G. ve Yılmaz, H. (2017). Türkiye’de Devlet (!) Toplum Gerilimini Azaltıcı Bir Aktör: Milli Görüş. *Birey ve Toplum Dergisi*. 7(13): 151-182.

- Tuncel, G. (2014). Ulus Devletin Dönüşümünde Hükümet Dışı Örgütlerin Etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 28(2): 39-54.
- Türkdamar, A. (2011). Sivil Toplum, Katılım ve Mülki İdare. *İdarecinin Sesi Dergisi*. (Kasım-Aralık): 31-34.
- Türkoğlu, N. (2010). *Toplumsal İletişim*. İstanbul: Urban.
- Uysal, A. (2016). *Toplumsal Hareketler Sosyolojisi*. İstanbul: Tezkire.
- Yalanız, Y. (2015). *Milli Görüş Partilerinin Eğitim ve Kültür Kodları*. Anadolu Gençlik Dergisi, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Özel Sayısı: 39-51.
- Yalçın, S. (2019). *Erbakan: Eziyet Edilerek Yalnızlığa Yükseltilen Bir Siyasal Liderin Portresi*. İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Yanık, C. ve Öztürk, M. (2014). Toplumsal Hareketlerin Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme. *Mukaddime Dergisi*. 5(1): 45-63.
- Yaylacı, F. G. (2014). *Yeni Toplumsal Hareketler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF.
- Yıldız, S. (2007). Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği. *Milli Folklor Dergisi*. 19(74): 9-16.
- Yılmaz, S. (2016). Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 5(4): 1164-1185.
- Yorgancılar, S. (2012). *Milli Görüş: 1969-1980*. İstanbul: Pınar.
- Yüksel, E. (2001). *Medyanın Gündem Belirleme Gücü*. Ankara: Çizgi.
- Zibechi, R. (2015). *İktidarı Dağıtmak: Devlet Karştı Kuvvetler Olarak Toplumsal Hareketler*. (N. Köklü, Çev.). İstanbul: Otonom.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://tdk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 29.09.2019).

www.milligazete.com.tr (Erişim Tarihi: 26.11.2019).

DİZİN

-A-

Adalet Partisi, xii, 75
 Adil Düzen, v, 105, 118, 120, 121
 Adil Ekonomik Düzen, 2, 91, 101, 108, 121, 129
 Ağır Sanayi, 2, 74, 75, 77, 103, 104, 110, 120, 123
 Ak Parti, xii, 89, 90, 91
 Alexis de Tocqueville, 59
 ANAP, xii, 86, 88
 Ankara Antlaşması, 93
 Antiemperyalizm, 96
 Antisyonizm, 96
 AP, xii, 79, 81, 82, 83, 85, 86
 Avrupa Ekonomik Topluluğu, 93

-C-

CHP, xii, 84, 99, 104

-D-

D-8, xii, 87, 91, 94, 99, 100, 108, 118, 122
 David Aberle, 1
 Değişirici Hareketler, 1, 34
 Demokrasi, 2, 4, 25, 28, 34, 48, 49, 50, 51, 57, 99, 108
 Demokrat Parti, 77, 78
 Devrim, 2, 4, 6, 13, 15, 27, 28, 29, 34, 62, 95
 Devrim Otomobili, 75, 79
 Dönüştürücü Hareketler, 1, 34, 35, 116
 DYP, xii, 86, 87, 88

-E-

Erbakan, v, vi, 2, 3, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 110, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 129, 131, 133, 135
 Eşel-Mobil Sistemi, 102

-F-

Fazilet Partisi, xii, 2, 82, 88, 90
 FP, xii, 88, 89, 90, 91, 120
 Fransız Devrimi, 6, 13, 14, 28, 32, 34, 49, 54, 59

-G-

G-8, 108, 122
 Gerhard Kessler, 17
 Göreceli Yoksunluk Kuramı, 58, 61, 62, 117
 Gümüş Motor, 2, 75, 76, 77, 79, 80, 104, 133

-H-

Halkın Sesi Partisi, 90, 91
 Hannah Arent, 30
 Havuz Sistemi, 87, 102
 Herbert Blumer, 8
 Hilts Heyeti Raporu, 76

-İ-

İdeoloji, 2, 24, 26, 54, 55, 56, 67, 109, 113, 122
 İslam Birliği, 91, 94
 İTÜ, xii, 73, 74, 77, 78, 79

-J-

Joachim Raschke, 9

-K-

Kalabalıklar Kuramı, 58, 117

Kamuoyu, 1, 2, 36, 47

Kaynakların Mobilizasyonu Kuramı,
58, 63, 64, 66, 117

Kıbrıs Barış Harekâtı, 85, 93, 99, 100

Kitle, 2, 14, 18, 26, 52, 53, 59, 60, 84,
109, 113

Kitle Toplumu Kuramı, 58, 59, 117

Kolektif Davranış Kuramı, 58, 60, 117

Komünist Manifesto, 17

Kurtarıcı Hareketler, 1, 34, 116

-L-

Leopard, 74, 77

Lider, 2, 4, 56, 73, 75, 98, 109, 111,
122, 124

Liderlik, 56, 130, 133

Lorenz von Stein, v, 1, 6, 17

-M-

Maddi kalkınma, 103

Maddi ve Manevi Kalkınma, 2

Manevi Kalkınma, 92, 94, 100, 103,
110, 118, 123

Manuel Castells, 8

Marshall Planı, 76

MDP, 86

Mehmet Zahit Kotku, 75, 83, 94

MGH, xii, 4, 72, 76, 77, 82, 83, 85, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97,
98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108,

109, 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 124

MHP, xii, 85, 89, 90, 119

Milli Görüş Hareketi, vi, v, xii, 2, 3, 4,
72, 108, 124, 128, 135

Milli Nizam Partisi, 2, 75, 82, 83, 127

Milli Selamet Partisi, xii, 2, 82, 84

Milli ve Manevi Kalkınma, v

Millilik, 95

Milliyetçi Cephe Hükümeti, 85, 102

MNP, xii, 83, 84, 89, 118, 120

MSP, xii, 84, 85, 89, 99, 104, 120

-O-

Odalar Birliği, 2, 75, 79, 80, 81

-P-

Politik Süreç Kuramı, 58, 65, 117

-R-

Refah Partisi, xii, 2, 82, 86, 90, 92

Refah-Yol Hükümeti, 102

Reformcu Hareketler, 1, 35, 116

Richard Sennett, 29, 126

RP, xii, 86, 87, 88, 89, 90, 120

-S-

Saadet Partisi, 2, 82, 89, 90, 91, 121

Saint Simon, v, 1, 6

Sanayi Devrimi, 6, 28, 32, 39

Sidney Tarrow, 8

Sivil Toplum Örgütü, 2, 118

Siyasal İktidar, 2, 21, 45

Siyasi Parti, 2, 4, 20, 22, 23, 82, 83, 84,
110, 118, 119, 120, 123

SP, xii, 89, 90, 92, 120

Strateji, 57, 110, 123

-T-

Tasavvuf Menşeli Olma, 94

Teşkilatçılık, 95

Toplum, 2, 4, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 36, 37, 38, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 57, 66, 67, 72, 87, 100, 101, 113, 114, 118, 119, 120, 121, 128

Toplumsal Değişme, 2, 36, 38, 60

Toplumsal Eğilim, 2, 4, 36

Toplumsal Eylem, 2, 4, 16, 29, 30

Toplumsal Grup, 2, 4, 36, 42

Toplumsal Hareketler, v, 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,

23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 43, 51, 52, 57, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 123, 124

Toplumsal Kimlik, 2, 36, 43

Toplumsal Örgüt, 2, 36, 41, 112

Toplumsal Yapı, 2, 34, 35, 36, 39, 116

-Ü-

Ümmetçilik, 94

-Y-

Yeni Toplumsal Hareketler Kuramı, 58, 64, 66, 117

Yerlilik, 95